

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Aziz KARABULUT

BİR MÜFESSİR OLARAK İBN RECEB EL-HANBELÎ ve TEFSİRE DAİR
GÖRÜŞLERİNİN DERLENDİĞİ *RAVÂIU'T-TEFSÎR* İSİMLİ ESERİN ULÛMÜ'L-
KUR'ÂN AÇISINDAN İNCELENMESİ

Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2020

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Aziz KARABULUT

BİR MÜFESSİR OLARAK İBN RECEB EL-HANBELÎ ve TEFSİRE DAİR
GÖRÜŞLERİNİN DERLENDİĞİ *RAVÂIU'T-TEFSİR* İSİMLİ ESERİN ULÛMÜ'L-
KUR'ÂN AÇISINDAN İNCELENMESİ

Danışman

Doç. Dr. Yasin PİŞGİN

Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2020

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Aziz KARABULUT'un bu çalışması, jürimiz tarafından Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Ali BULUT (İmza)

Üye (Danışmanı) : Doç. Dr. Yasin PİŞGİN (İmza)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Hatice TEBER (İmza)

Tez Başlığı: BİR MÜFESSİR OLARAK İBN RECEB EL-HANBELÎ ve TEFSİRE DAİR
GÖRÜŞLERİNİN DERLENDİĞİ *RAVÂİU'T-TEFSÎR* İSİMLİ ESERİN
ULÛMÜ'L-KUR'ÂN AÇISINDAN İNCELENMESİ

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 09/07/2020

Mezuniyet Tarihi : 13/08/2020

(İmza)
Prof. Dr. İhsan BULUT
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “BİR MÜFESSİR OLARAK İBN RECEB EL-HANBELÎ ve TEFSİRE DAİR GÖRÜŞLERİNİN DERLENDİĞİ *RAVÂİU’T-TEFSİR* İSİMLİ ESERİN ULÛMÜ’L-KUR’ÂN AÇISINDAN İNCELENMESİ” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

23/07/2020

İmza

Aziz KARABULUT

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Aziz KARABULUT
Öğrenci Numarası	20175249014
Enstitü Ana Bilim Dalı	Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı
Programı	Yüksek Lisans
Programın Türü	(x) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Yasin PİŞGİN
Tez Başlığı	Bir Müfessir Olarak İbn Receb el-Hanbelî ve Tefsire Dair Görüşlerinin Derlendiği <i>Ravâiu't-Tefsîr</i> İsimli Eserin Ulûmü'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi
Turnitin Ödev Numarası	1360755433

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 125 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 22/07/2020 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 11

alıntılar dahil % 16 'tür.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(x) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

23/07/2020

Doç. Dr. Yasin PİŞGİN

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
ÖNSÖZ	vi
GİRİŞ.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM İBN RECEB EL-HANBELÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

1.1. Hayatı	13
1.1.1. Doğumu	13
1.1.2. Nesebi	14
1.1.3. Yaşadığı Bölge	14
1.1.4. Görevleri	17
1.1.5. Vefatı	18
1.2. İlmî Şahsiyeti	18
1.2.1. Öğrenim ve Öğretim Hayatı	18
1.2.2. Hocaları	20
1.2.3. Öğrencileri	22
1.2.4. İlmî Seyahatleri.....	24
1.2.5. Eserleri.....	25
1.2.5.1. Tefsir.....	25
1.2.5.2. Hadis.....	26
1.2.5.3. Fıkıh.....	30
1.2.5.4. Akâid	31
1.2.5.5. Diğerleri.....	32
1.2.6. İlmî Metodu	34

İKİNCİ BÖLÜM RAVÂİU'T-TEFSÎR'DE ULÛMÜ'L-KUR'ÂN

2.1. Ravâiu't-Tefsîr'in Tanıtımı.....	38
2.1.1. Tefsirin Adı ve Derlenmesi	38
2.1.2. Genel Özellikleri.....	39
2.1.3. Kaynakları	45
2.1.3.1. Tefsir Kaynakları.....	45
2.1.3.2. Hadis Kaynakları.....	48

2.2. <i>Ravâiu 't-Tefsîr'</i> de Ulûmü'l-Kur'ân	50
2.2.1. Kur'ân'ın Nüzûlü ve Metinleşmesiyle İlgili İlimler	51
2.2.1.1. İlk İnən ve Son İnən Âyetlerin Bilinmesi	51
2.2.1.2. Yedi Harf (el-Ahrufu's-Seb'a)	52
2.2.1.3. Cem ve İstinsâh	54
2.2.2. Kur'ân'ın Lafzıyla İlgili İlimler	59
2.2.2.1. Ğarîbü'l- Kur'ân	59
2.2.2.2. Mübhemâtü'l-Kur'ân	61
2.2.2.3. Vücûh ve Nezâir	64
2.2.2.4. Emsâlü'l-Kur'ân	66
2.2.2.5. İ'râbü'l-Kur'ân	68
2.2.2.6. Kıraat	69
2.2.3. Kur'ân'ın Anlamıyla İlgili İlimler	71
2.2.3.1. Muhkem ve Müteşâbih	71
2.2.3.2. Müşkilü'l-Kur'ân	75
2.2.3.3. Fezâilü'l-Kur'ân	78
2.2.3.4. Mecâzü'l-Kur'ân	81
2.2.3.5. Münâsebetü'l-Kur'ân	84
2.2.4. Tarih İçerikli İlimler	87
2.2.4.1. Sebeb-i Nüzûl	87
2.2.4.2. Nâsih-Mensûh	92
2.2.4.3. Kısasü'l-Kur'ân	95
2.2.4.4. İsrâiliyat	97
2.2.4.5. Mekkî-Medenî	100
SONUÇ	103
KAYNAKÇA	107
Ö Z G E Ç M İ Ş	115

KISALTMALAR

b.	: İbn
Bkz.	: Bakınız
By.	: Basım yeri yok
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren, çevirmen
DİA	: <i>TDV İslâm Ansiklopedisi</i>
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
hızr:	: Hazırlayan
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAV	: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
SDÜSBD	: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Ter.	: Tercüme eden
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih eden
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vb.	: Ve benzeri

ÖZET

İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393), İslâmî ilimlerin birçok alanında söz sahibi olan çok yönlü bir ilim adamıdır. Hicrî VIII. asırda yaşayan İbn Receb, İslâm dünyasının ve Hanbelî mezhebinin önemli simalarından birisi olarak bilinmektedir. O, hadis başta olmak üzere fıkıh, kelâm, usûl ve tarih gibi birçok alanda eser yazan velûd bir müelliftir. Bu ilimlerin yanı sıra İbn Receb, tefsir alanında da söz sahibidir. Onun tefsirle ilgili kaleme aldığı müstakil eserleri birkaç kısa sûrenin açıklandığı küçük risâlelerden ibarettir. Biz onun tefsir konusundaki açıklamalarını ağırlıklı olarak diğer eserlerinde görmekteyiz. Ebû Muaz Târik b. Ivazillâh b. Muhammed tarafından İbn Receb'in elliye yakın eserinden tefsire dair açıklamaları bir araya getirilerek *Ravâiu't-Tefsîr el-Câmi' li't-Tefsîri'l- İmam İbn Receb el-Hanbelî* isimli bir tefsir oluşturulmuştur. İbn Receb el-Hanbelî'nin Kur'ân ilimleriyle ilgili müstakil bir eserinin olduğu bilinmemektedir. Ayrıca İbn Receb'in tefsir açıklamalarının bir araya getirilmesiyle oluşan *Ravâiu't-tefsîr* isimli eserin mukaddimesinde de “ulûmü'l-Kur'ân”la ilgili herhangi bir bilgi söz konusu değildir. Bu da önemli bir müfessir olan İbn Receb'in, Kur'ân ilimlerine dair görüşlerinin ne olduğu ve âyetleri tefsir ederken bu ilimleri nasıl kullandığı sorularını akla getirmektedir. Bu nedenle çalışmamızda İbn Receb'in hayatı, ilmî kişiliği ve tefsire dair görüşlerinin derlendiği *Ravâiu't-tefsîr* isimli eserin tanıtımına yer verilerek, Kur'ân ilimlerine olan yaklaşımının ortaya konulması hedeflenmektedir. Böylelikle elde edilen bulgulardan hareketle analiz ve sentez yoluyla *Ravâiu't-tefsîr*'de Kur'ân ilimlerinin işleniş tarzı ve eserin tefsir tarihindeki yeri ve önemi ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Ulûmü'l-Kur'ân/Usûlü't-Tefsir

SUMMARY
AS A COMMENTATOR IBN RECEP EL-HANBALÎ AND EXAMINATION OF
THE WORK NAMED RAVAI' AL-TAFSIR, WHICH CONTAINS HIS VIEWS ON
TAFSIR, IN TERMS OF QURAN SCIENCES

Ibn Receb el-Hanbelî (d. 795/1393) was a multi-faceted scientist who has had great contributions to Islamic thought. with his works and ideas on various fields of Islamic sciences. Having lived during 8th century of the Islamic calendar, Ibn Receb is known as one of the most prominent members of the Islamic world and the Hanbeli sect. He was a prolific author who wrote mainly about hadith in addition to Islamic law, kalam, observance, and history. In addition to these sciences, Ibn Receb was also an authority when it comes to interpretation. His esteemed works on interpretation are comprised of small booklets in which a couple of short suras. His explanations regarding interpretation are mostly seen in his other works. Ebû Muaz Târik b. Ivâzillâh b. Muhammed compiled Ibn Receb's explanations on interpretation found in close to fifty of his works in his interpretation called *Ravâiu't-tefsîr el-Câmi' li't-Tefsîri'l- İmam İbn Receb el-Hanbelî*. It is not known whether Ibn Receb el-Hanbeli had an independent work on Quran sciences. In addition, preamble of the work called *Ravâiu't-tefsîr* attributed to the author does not include any information pertaining to "ulûmü'l-Kur'ân". This raises the question of what Ibn Receb, an important glossator, thought about Quran sciences and how he used these sciences while interpreting verses. Thus, we have included Ibn Receb's life, his scholarly personality, and the work called *Ravâiu't-tefsîr* which is attributed to him in order to uncover his approach towards Quran sciences. This way, we will examine *Ravâiu't-tefsîr* and uncover the manner in which Quran sciences were handled in *Ravâiu't-tefsîr* and the place and importance of this work in the history of interpretation through analysis and synthesis based on our findings.

Key Words: Ibn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Ulûmü'l-Kur'ân/Usûlü't-Tefsîr.

ÖNSÖZ

İnsanları dünya ve âhiret mutluluğuna ulaştırmak için indirilen Kur’ân-ı Kerîm, birçok yerde insanları âyetler üzerinde düşünmeye, akletmeye ve anlamaya teşvik etmiştir. Öte yandan Hz. Peygamber’e “tebliğ” görevinin yanında Kur’ân’ı “tebyîn” görevinin de verilmesi, onun açıklanmasının ve tefsir edilmesinin gerekli olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı Hz. Peygamber, âyetlerin mücmelini tebyîn, mübhemini tavzîh, mutlakını takyîd ve müşkilini telîf gibi yöntemleri kullanarak “tebyîn” görevini yerine getirmiştir. Böylelikle Kur’ân’ın anlaşılması ve açıklanmasına yönelik faaliyetler, Hz. Peygamber döneminden itibaren başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte bu faaliyetler hız kazanarak devam etmiştir.

Kur’ân’ın ilk müfessiri olan Hz. Peygamber ve nüzûle şahitlik eden sahâbenin vefat etmesi, sonraki zamanlarda farklı kültür ve inançlarla temaslar ve ortaya çıkan yeni sorunlar neticesinde, Kur’ân’ın anlaşılması konusunda birtakım problemler meydana gelmiştir. Bu durum, Kur’ân’ın mesajının doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için birtakım objektif usûl ve esasların belirlenmesini gerekli kılmıştır. Bundan dolayı âlimler, erken dönemlerden itibaren Kur’ân’ı tanıma, anlama ve tefsir etmeye yardımcı olacak kriterler ortaya koymuşlardır. Ortaya konan bu ilke ve esaslar, müstakil “ulûmü’l-Kur’ân” eserlerinde ele alınmakla birlikte, bu ilimlerin pratiğe dönüştüğü tefsir kitaplarında ve bu tefsirlerin mukaddimelerinde işlenmiştir. Öte yandan ilk dönemlerden itibaren Kur’ân’ı anlama ve açıklama faaliyetleri devam ederken her dönemde bu faaliyetlere duyulan ihtiyaç da aynı şekilde devam etmiştir. Her dönemin kendi ihtiyaçlarına hitap eden tefsir çalışmaları mevcuttur. Kur’ân’ın nasıl anlaşılacağı ve yorumlanacağı çerçevesinde günümüzde de birtakım tartışmalar ve problemler mevcut olup buna yönelik çalışmalar devam etmektedir.

Her ne kadar Kur’ân ilimleri müstakil eserler veya tefsir mukaddimleri içerisinde, Kur’ân tefsirlerinden ayrı bir şekilde ele alınmış olsa da, bu konuda tefsir kitapları da kaynak teşkil etmesi açısından büyük bir öneme haizdir. Çünkü müfessirler, âyetleri tefsir ederken “ulûmü’l-Kur’ân” alanında sahip oldukları bilgi ve birikimlerini ortaya koymak durumundadırlar. Bu sebeple tefsir eserleri, “ulûmü’l-Kur’ân” alanında ortaya konan usûl ve yöntemlerin uygulamadaki yerini göstermesi açısından büyük bir kaynak değeri taşımaktadır.

Bundan dolayı, İslâmî ilimlerin her birinde kıymetli eserler vermiş bir âlim olan İbn Receb el-Hanbelî’nin, çeşitli vesilelerle yaptığı tefsirlerden oluşan *Ravâiu't-Tefsîr el-Câmi‘ li't-Tefsîri'l-İmâm İbn Receb el-Hanbelî* isimli eseri Kur’ân ilimleri bakımından incelemeye çalışacağız. Kur’ân ilimlerinin müstakil eserler içerisinde sistematize edilmeye başlandığı bir

dönemde yaşayan İbn Receb'in, âyetleri tefsir ederken “ulûmü'l-Kur'ân”dan nasıl ve ne ölçüde yararlandığı düşüncesi böyle bir konuyu seçmemizin ana sebebidir. Bu inceleme esnasında Kur'ân ilimlerinin, bir çalışma içerisinde ele alınamayacak kadar geniş bir muhtevaya sahip olduğunu da belirtmek gerekir. Bu nedenle çalışmamızda Kur'ân ilimlerinin tamamını ele alma amacı güdülmemiş, daha çok *Ravâiu't-tefsîr*'de öne çıkarılan “ulûmü'l-Kur'ân” konuları üzerinde durulmuştur.

İbn Receb ve *Ravâiu't-tefsîr* isimli eserin “ulûmü'l-Kur'ân” açısından ele alınacağı bu çalışma bir giriş, iki bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde; tezin konusu, amacı, yöntemi ve eserle ilgili yapılmış çalışmalar ele alınmıştır. Bunun yanı sıra giriş bölümünde “ulûmü'l-Kur'ân” kavramı ana hatlarıyla incelenmiş; bu ilmin tanımı, ortaya çıkışı ve tefsir usûlüyle ilişkisi değerlendirilmiştir. Birinci bölümde İbn Receb'in hayatı ve ilmî şahsiyeti incelenmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde ise *Ravâiu't-tefsîr*'in genel hatlarıyla tanıtımı yapıldıktan sonra eser, Kur'ân'ın nüzûlü ve metinleşme süreci, lafzı, manâsı ve tarihiyle ilgili ilimler ana başlıklar altında irdelenmeye çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise çalışma boyunca İbn Receb el-Hanbelî'nin Kur'ân ilimlerine yaklaşımı hakkında elde ettiğimiz tespit ve değerlendirmelere yer verilmiştir.

Bu konuyu belirlemem ve araştırmam esnasında destek ve katkılarını esirgemeyen Kıymetli Hocam Doç. Dr. Yasin PİŞGİN'e şükranlarımı arz ederim. Ayrıca bu süreçte destek ve tavsiyeleriyle bana ışık tutan Dr. Öğr. Üyesi Eyüp YAKA ve Dr. Öğr. Üyesi Hatice TEBER hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Bunun yanı sıra çalışmamı, Yüksek Lisans Tez Projesi olarak destekleyerek geniş imkânlar sağlayan Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma Koordinasyon Birimi'ne teşekkürlerimi sunarım. Son olarak çalışmam boyunca maddi ve mânevî her türlü destekte bulunan aileme çok teşekkür ederim. Bu çalışmanın, tefsir alanına küçük de olsa bir katkı sağlamış olmasını Yüce Allah'tan niyaz ederim.

Aziz KARABULUT

Antalya, 2020

GİRİŞ

Bu çalışmanın konusu, Hicrî VIII. asırda yaşayan Hanbelî fakîhi ve müfessiri İbn Receb el-Hanbelî ve *Ravâiu't-tefsîr* isimli eserin tanıtılması; bu çerçevede İbn Receb'in ilmî kişiliği ve *Ravâiu't-tefsîr*'in karakteristik özelliklerinin belirlenerek tefsir türü ve tefsir tarihi açısından nerede durduğunu tespit etmektir. Bununla birlikte *Ravâiu't-tefsîr* isimli eserin, Kur'ân ilimleri açısından incelenerek İbn Receb'in Kur'ân tefsirinde bu ilimlerden ne ölçüde ve nasıl yararlandığını ve “ulûmü'l-Kur'ân” konularıyla ilgili müfessirin görüşlerini ortaya koymaktır.

Çalışmanın amacı ise, İbn Receb el-Hanbelî'nin hayatı, ilmî şahsiyetinin genel portresini çizmek ve “ulûmü'l-Kur'ân”a dair eser vermemiş bir müfessir olan İbn Receb'in, çeşitli vesilelerle yaptığı âyet açıklamalarından oluşan *Ravâiu't-tefsîr*'de âyetleri tefsîr ederken kullandığı Kur'ân ilimlerini tespit etmektir. Bunun yanı sıra İbn Receb'in müfessircilik yönünün değeri ve *Ravâiu't-tefsîr*'in ülkemizde tanıtılmasını sağlamak, bu vesile ile Kur'ân'ın doğru anlaşılmasına katkı sunmak ve bu alanda çalışma yapacaklara ışık tutmak tezimizin temel amacını oluşturmaktadır.

Yöntem konusunda da şöyle bir süreç takip etmeye çalıştık: Giriş bölümünde “ulûmü'l-Kur'ân” ve “tefsir usûlü” kavramları klasik “tefsir usûlü” ve “ulûmü'l-Kur'ân” eserlerinden araştırılıp elde edilen veriler analiz ve sentez yöntemiyle değerlendirilmeye çalışılacaktır. Böylece bu iki kavramın alan ve sınırları belirlenmiş olacaktır. İbn Receb'in hayatı ve ilmî şahsiyetinin anlatıldığı bölümde, konunun doğası gereği genel olarak tasvirici bir yöntem kullanılacaktır. *Ravâiu't-tefsîr*'de işlenen Kur'ân ilimlerinin ele alındığı ikinci bölümde ise eserde öne çıkan Kur'ân ilimleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Sonrasında tespit edilen “ulûmü'l-Kur'ân” konuları öncelikle ıstılâhî olarak izah edildikten sonra İbn Receb'in görüşlerine yer verilecektir. İbn Receb'in görüş ve düşünceleri bazen analiz bazen de mukayese yöntemiyle değerlendirilmeye tabii tutulacaktır.

Yararlanılan kaynaklara gelince İbn Receb'in (ö. 795/1393) hayatı ve ilmî şahsiyetinin ele alındığı bölümde; bizzat kendisinin kaleme aldığı ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile isimli eseri, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târîh*'i, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*'si ile *İnbâu'l-gumr bi ebnâi'l-umur fi't-târîh*'i, es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tabakâtü'l-huffâz*'ı, İbnü'l-İmâd el-Hanbelî'nin (ö. 1089/1679) *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, Ömer Rıza Kehhâle'nin (ö. 1905/1087) *Mucemü'l-müellifîn*'i gibi tabakat eserlerinden yararlanılmıştır. Bunların yanı sıra bu bölümde farklı yönlerden İbn Receb el-Hanbelî'yi konu edinen; *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri*,

Hadis İlmindeki Yeri, İbn Receb el-Hanbelî ve Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem Adlı Eserindeki Hadis Şerhçiliği, Faziletli Vakitlere Dâir Rivâyetlerin Değeri (İbn Receb el-Hanbelî'nin Kitapları Özelinde) isimli çalışmalardan da kimi zaman yararlanılmıştır. Kavram analizlerinin yapıldığı yerlerde; İbn Düreyd el-Ezdî'nin (ö. 321/933) *Cemheratü'l-Lüğa'sı*, İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *Mü'cemü mekâyisi'l-lüğa'sı*, el-Cevherî'nin (ö. 400/1009) *Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhü'l-Arabiyye'si*, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab'ı*, el-Cürçânî'nin (ö. 816/1413) *Ta'rîfât'ı*, Firûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsu'l-Muhît'i*, ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Gâmûs'u* ve er-Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân'ı* gibi temel sözlüklerden yararlanılmıştır. “Ulûmü'l-Kur'ân”ın ele alındığı yerlerde; Haris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *Fehmü'l-Kur'ân ve meânîhi'si*, ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân'ı*, es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân'ı* gibi klasik kaynakların yanı sıra ez-Zürkânî'nin (ö. 1367/1948) *Menâhilü'l-İrfân fî ulûmi'l-Kur'ân'ı*, Mennâ Halîl el-Kattân'ın (ö. 1925/1999) *Mebâhis fî ulûmil-Kur'ân'ı*, Subhî es-Sâlih'in (ö. 1926/1986) *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân'ı* gibi son dönem eserlerinden de istifade edilmiştir. Bununla birlikte yeri geldiğinde Türkçe eser ve makaleler de kullanılmıştır. Âyetlerin tercümesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mealinden yararlanılmıştır.

Ravâiu't-tefsîr'le ilgili literatürü tespit etmeye çalıştığımızda “ulûmü'l-Kur'ân” açısından eserle ilgili yüksek lisans ya da doktora düzeyinde yapılmış herhangi bir çalışmanın bulunmadığını görmekteyiz. Ayrıca tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Receb'in hayatı,¹ hadis,² fıkıh³ ve akâid/kelâm'a⁴ dair yönleri müstakil çalışmalarda incelenirken, herhangi bir açıdan müfessirciliğini konu edinen bir çalışma mevcut değildir. Aynı şekilde *Ravâiu't-tefsîr*'de birkaç çalışmada sadece ismi zikredilmiş ancak hiçbir yönden araştırma konusu olmamıştır. Ancak Mısır'da Minya Üniversitesinde 2013 yılında İsmâ Şa'ban Kâmil tarafından hazırlanan *Menhecü İbn Receb el-Hanbelî fî t-Tefsîr* adında bir doktora çalışması

¹ Cengiz Kallek, “İbn Receb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c. XX, s. 243-247; Mustafa Karabacak, “İbn Receb el-Hanbelî ve İlmi Şahsiyeti”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, c. XVI, sy. 2, s. 721-745.

² Abdullah Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, Emin Yayınları, Bursa 2012; Muhammet Suiçmez, *İbn Receb el-Hanbelî ve Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem Adlı Eserindeki Hadis Şerhçiliği*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2006; Mustafa Karabacak, *Faziletli Vakitlere Dâir Rivâyetlerin Değeri (İbn Receb el-Hanbelî'nin Kitapları Özelinde)*, yayınlanmamış doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012; Bahadır Opus, *İbn Receb el-Hanbelî'nin Hadisçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği)*, devam eden doktora çalışması, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Abdülkâdir Bûrhala, *Fıkhu'l-Hadîs'inde İbn Receb min Hilâli Kitâbihî Câmiu'l-Ulûm*, d'Oran Üniversitesi.

³ Muhammed b. Humûd b. Abdîrahmân el-Vâilî, *İbn Receb el-Hanbelî ve eseruhû fî l-fikhi*, Vizâretü'l-Evkâf ve Şuûnü'l-İslâmî, Kuveyt 2013; Ümeyyetü'l-Câbir, *İbn Receb el-Hanbelî ve Âsâruhu'l-Fıkhiyye, Dâru Katari'l-Fucâeti*, Katar ts.

⁴ Ali eş-Şibl, *Menhecü Hâfiz İbn Receb fî l-Akide*, Dâru'l-Âsime li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2001.

yapılmıştır. Bu çalışmanın 14 sayfalık bir kısmı elimizde mevcut olup, birtakım girişimlerde bulunmamıza rağmen çalışmanın diğer bölümlerine ulaşmamız mümkün olmadı. Elimizdeki kısma göre bu çalışmada araştırmacı tezinin birinci bölümünde “ulûmü’l-Kur’ân”ı kısa bir bölüm halinde ele almış,⁵ fakat *Ravâiu't-tefsîr*’de yer alan çok az bir kısmına değinmiştir. Önsözünde amacının İbn Receb’in tefsir metodunu incelemek olduğunu ifade eden İsâm Şa‘ban Kâmil’in çalışmasının, “ulûmü’l-Kur’ân” açısından eksik kaldığı görünmektedir. Dolayısıyla *Menhecü İbn Receb el-Hanbelî fi’t-Tefsîr* isimli çalışma bizim tezimizle benzerlikler taşısa da çalışmamızın temel konusu, muhtevâsı ve amacı bakımından büyük farklılıklar içermektedir. Öncelikle bizim çalışmamız *Ravâiu't-tefsîr*’i ana hatlarıyla Kur’ân ilimleri açısından inceleyerek eserde kullanılan “ulûmü’l-Kur’ân”ı, imkân nispetinde bütüncül olarak tespit etmeyi hedeflemektedir. İbn Receb’in tefsircilik yönüyle ilgili yapılmış bir başka çalışma da, *Masâdiru’l-Hâfiz İbn Receb ve Menhecuhû fi’t-Tefsîr min hilâli kitâbihî Câmi’l-Ulûm ve’l-Hikem* isimli doktora tezidir.⁶ Bu çalışmada, İbn Receb’in tefsir yöntemi genel olarak ele alınmış, fakat onun tefsir yönteminde “ulûmü’l-Kur’ân”ın rolüne hiçbir şekilde değinmediği görülmüştür.

Görüldüğü üzere ulusal ve uluslararası çalışmalar içerisinde tezimizin konusu ile doğrudan ilişkili bir akademik çalışma mevcut değildir. Bunlarla birlikte pek çok açıdan araştırmalara konu olan İbn Receb’in, tefsircilik yönünün ülkemizde ilk defa ele alınması ve bu yönünün tanıtılmasının, çalışmamıza ayrı bir orijinalite ve özgünlük kazandırdığı söylenebilir.

Çalışmamızın konu, amaç, yöntem ve literatür değerlendirmesini yaptıktan sonra şimdi “ulûmü’l-Kur’ân”, ortaya çıkışı ve ilk literatürü hakkında bilgi vermeye ve tefsir usûlüyle ilişkisini ortaya koymaya çalışacağız.

Ulûmü’l-Kur’ân’ın Tanımı

“Ulûmü’l-Kur’ân” kavramı, “ulûm” ve “Kur’ân” kelimelerinden oluşmakta ve “Kur’ân ilimleri” anlamına gelmektedir. Bu terkte yer alan “ulûm” kelimesi, sözlükte “bilmek, anlamak, kesin görüş sahibi olmak”⁷ ve “bir şeyi zat ya da sıfatlarıyla bilmek”⁸

⁵ İsâm Şa‘ban Kâmil, *Menhecü İbn Receb el-Hanbelî fi’t-Tefsîr*, yayınlanmamış doktora tezi, Mınya Üniversitesi, 2013.

⁶ Muhammed b. Yahyâ Zemzemî, *Masâdiru’l-Hâfiz İbn Receb ve Menhecuhû fi’t-Tefsîr min hilâli kitâbihî Câmi’l-Ulûm ve’l-Hikem*, yayınlanmamış doktora tezi, Ümmü’l-Kura Üniversitesi, 2012.

⁷ Ebü’l- Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali İbn Manzûr el-Ensârî, *Lisânü’l- ‘Arab*, Dâru’s-Sadr, Beyrut 1990, c. XII, s. 417; Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, thk. Mecmûa mine’l-Muhakkıkîn, Dâru’l-Hidâye, c. XXXIII, s. 126-127.

⁸ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğaribi’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dâru’l-Kalem/ed-Dâru’ş-Şâmiyye, Dimaşk/Beyrut 1412, s. 580.

anlamına gelen “ilim” kelimesinin çoğuludur.⁹ Terkibi oluşturan diğer kelime ise “Kur’ân”dır. “Kur’ân” kelimesinin etimolojik kökenine ilişkin farklı görüşler ileri sürülmüştür. Söz konusu kelimenin kökenine dair ileri sürülen bu görüşler, kelimenin kök harflerinde hemzenin bulunup bulunmadığı düşüncesinden kaynaklanmaktadır.¹⁰ Genel kabule göre “Kur’ân” kelimesi “ka-re-e” (قَرَأَ) fiilinin mastarı olup “okumak” anlamına gelmektedir. Daha sonra bu sözlük anlamı, Allah’ın, Peygamberine indirdiği mû‘ciz kelâmın ismi şeklinde ıstılâhî olarak kullanılmıştır.¹¹ Buna göre Kur’ân ıstılahta; “Hz. Peygamber’e vahiy yoluyla indirilen, mushaflara yazılmış (mektûb) ve göğüslerde ezberlenmiş (mahfuz) olarak tevâtürle nakledilen, okunması ibadet olan, Arapça mu‘cize Allah kelâmı’dır.”¹²

“Ulûmü’l-Kur’ân” terkipteki “ulûm” kelimesinin çoğul kullanımı sebebiyle karşımıza “Kur’ân ilimleri” diye genel bir ifade çıkmaktadır.¹³ Bu açıdan kavram, oldukça geniş ve kapsamlı bir içeriğe delâlet etmektedir. Şu haliyle Kur’ân’ı anlamak ve açıklamak konusunda, Kur’ân’a hizmet eden her ilim, Kur’ân ilimleri başlığı altına girmektedir. Ancak bu kavram tefsir ilminde özel bir alana işaret etmektedir. O da “inişi, tertibi, toplanması, yazılması, okunması, tefsiri, icâzı, nâsihi, mensûhu ve hakkındaki şüphelerin giderilmesi açısından Kur’ân’la ilgili olan ilimler bileşkesi” diye tarif edilebilir.¹⁴ Buradan hareketle genel olarak Kur’ân ilimleri’nin; Kur’ân’ın indirilme süreci, Kur’ân’ın lafzî boyutu, anlamı ve tarihiyle ilgili pek çok ilmi ifade ettiği anlaşılmaktadır.¹⁵

“Ulûmü’l-Kur’ân” içerisinde değerlendirilen konuların sayısı hakkında farklı dönemlerde çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşler içerisinde en dikkat çeken Ebû Bekr İbnü’l-Arabî’ye (ö. 543/1148) aittir. Ona göre Kur’ân’da yer alan her kelimenin zâhir, bâtın, had (helal-haram) ve matla‘ (va’d- va’id) şeklinde dört anlamı vardır. Bu durumda Kur’ân kelimelerinin dört ile çarpılması halinde ortaya çok sayıda ilim çıkmaktadır. İbnü’l-

⁹ Bunlarla birlikte “ilim” kelimesi, “bilgi” ve “bilim” karşılığında da kullanılır. İlhan Kutluer, “İlim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c. XXII, s. 109-114.

¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Bedreddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhîm, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabî, nşr. İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, Beyrut 1957/1376, c. I, s. 277; Ebü’l-Fadl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhîm, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme, 1974, c. I, s. 181-182; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, Beyrut 2014, s. 18-20; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 61-62.

¹¹ Muhammed Abdulazim ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân fî ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1988, c. I, s. 14.

¹² ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, c. I, s. 19; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 21; Muhsin Demirci, *Kur’ân’ın Müteşâbihleri Üzerine*, Birleşik Yayınları, İstanbul 1996, s. 42-43; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2010, s. 13; Yasin Pişgin, “Mütekaddim Dönemde Ulûmü’l-Kur’ân”, *SDÜSBD*, 2017, sa 27, s. 121.

¹³ Muhsin Demirci ulûmü’l-Kur’ân terkipteki ilim kelimesinin çoğul kullanılmasından hareketle bununla Kur’ân’a çeşitli açılardan hizmet eden ilimlerin kastedildiğini zikretmektedir. Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 61-62.

¹⁴ ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, c. I, s. 23; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tıbyân fî ulûmi’l-Kur’ân*, el-Mektebetü’l-Azyariyye, Beyrut 2014, s. 8; Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV Yayınları, İstanbul 1991, s. 3; Abdülhamit Birişik, “Ulûmü’l-Kur’ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, c. XLII, s. 132-135.

¹⁵ Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 129.

Arabî terkipler ve aralarındaki irtibatlarda dikkate alındığında bu ilimlerin adedini ancak Allah'ın bilebileceğini ifade etmektedir.¹⁶

Bu konuda görüş ileri sürenlerden biri de Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392)'dir. ez-Zerkeşî *el- Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserinde söz konusu ilimlerin sayısını 47 olarak zikreder, devamında ise bu ilimlerin herhangi bir rakamla sınırlandırılmayacağını söyleyerek¹⁷ İbnü'l- Arabî'nin görüşüne yakın bir görüş ifade etmektedir. Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505) ise *el- İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde bu ilimleri 80 ana başlıkta ele alarak detaya inildiğinde bu sayının 300'ü bulabileceğini söylemektedir.¹⁸

ez-Zürkânî (ö. 1367/1948), Kur'ân ilimlerinin sayısı hakkında es-Süyûtî ve Ebû Bekr İbnü'l- Arabî'nin ileri sürdüğü görüşlerin geniş bir tevile dayandığını ve bunlarla tedvin edilmiş ilimlerin değil -Kur'ân'ın kendilerine delâleti ister açık ister işaret yoluyla veya ister yakın ister uzak olsun- Kur'ân lafızlarındaki manâların kastedilmiş olabileceğini söylemektedir.¹⁹ Bu açıdan bakıldığında Kur'ân ilimleri dışında Kur'ân'da tabiat ve fen bilimlerinden yararlanmayı gerekli kılan, kevnî içerikli pek çok âyet vardır. Bu âyetler Kur'ân'ın ilâhî kaynaklı olduğunu ispatlayan aklî ve ilmî kanıtlar durumundadır.²⁰ Nitekim bu noktaya: “سُبْحَانَهُمْ أَيْتَانَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ” : “Varlığımızın delillerini, (kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur'ân'ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin, her şeye şahit olması yetmez mi?”²¹ mealindeki âyet işaret etmektedir.

İslâm düşüncesinde Allah, kozmolojik anlamda her şeyin yaratıcı, kaynağı ve sebebi olduğu gibi hukuk/hak ve ahlâkın da sebebidir.²² Başka bir deyişle İslâm'a göre fiziki dünyaya ait tabiat kanunlarıyla insanların ve toplumların ihtiyaç duyduğu, sosyal, hukûkî ve ahlâkî kanunların tümü, genel prensipler olarak aynı kaynaktan çıkmaktadır.²³ Buradan hareketle Kur'ân'ın anlaşılmasında tabiat ve fen bilimlerinden yararlanmak oldukça elzem görünmektedir. Bu bilimlerden Kur'ân tefsirinde dolaylı yoldan ve ihtiyaç halinde yararlanılabilir. Çünkü “ulûmü'l-Kur'ân” ile kastedilen ilimlerin konusu sadece Kur'ân'dır. Örneğin esbâb-ı nüzûl ilminin konusu, tarihi yönden sadece Kur'ân iken bir astroloji, jeoloji veya matematiğin konusu sadece Kur'ân değildir. Bu tür ilimler, Kur'ân'ın anlaşılmasında ihtiyaç halinde veya sadece bir açıdan kullanılır ve bu bilimlerin hizmet ettikleri başka

¹⁶ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 16-17; ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. I, s. 23.

¹⁷ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 9-12.

¹⁸ es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 20-31.

¹⁹ ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. I, s. 23-24.

²⁰ Pişgin, “Mütekaddim Dönemde Ulûmü'l-Kur'ân”, s. 125.

²¹ Fussilet 41/53.

²² Harun Savut, “Hikmet ve Fıtrat Ekseninde Adaletin Temelleri”, *Turkish Studies*, Volume 9/11, Fall 2014, p 459.

²³ Pişgin, “Mütekaddim Dönemde Ulûmü'l-Kur'ân”, s. 125.

alanlarda vardır. Kur'ân ilimleri ise Kur'ân'dan ve Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı tefsir etmesinden doğan ilimler olup doğrudan Kur'ân'ın anlaşılmasına hizmet ederler. Bu ilimler de yukarıdaki tanımda geçen Kur'ân'ın inişi, tertibi, toplanması, yazılması, kıraati, i'cazi, nâsih ve mensûhu gibi yönlerden Kur'ân'ı konu edinen ilimlerdir.

Sonuç olarak şunu ifade etmek gerekir ki, Kur'ân ilimleri içerisine dâhil edilen ilimlerin kesin sayısından bahsetmek mümkün değildir. Ancak Kur'ân ilimleriyle kastedilenin her türlü bilgi ve disiplin olmadığını da burada ifade etmek gerekir. Ayrıca bu ilimlerin dışında kalan ilimlerden de gerekli olduğu halde Kur'ân'ın anlaşılması noktasında yararlanmanın doğru bir tercih olacağı kanaatindeyiz.

Ortaya Çıkışı ve İlk Literatür

Kur'ân-ı Kerîm, dinî, sosyal ve hukûkî açıdan muhataplarının hayatını düzenlemek amacıyla birtakım küllî kaideler ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle Kur'ân'ın insan hayatına farklı yönlerden hitap eden içeriği ve yer yer lafız olarak sergilediği mücmel, mübhem ve müteşâbih yapısı, onun beyanını gerektirmektedir. Nitekim bu beyan görevi de Kur'ân'ın ilk muhatabı ve uygulayıcısı olan Hz. Peygamber'e verilmektedir. Bu durum Kur'ân'ı Kerîm'de şöyle ifade edilmektedir: “بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ”: “(O peygamberleri) apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamaları ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'ân'ı indirdik.”²⁴

Kur'ân'ın anlaşılması hususunda Hz. Peygamber'e verilen tebyîn görevi çok önemli bir fonksiyona sahiptir. Şöyle ki; Hz. Peygamber yirmi üç yıllık risâlet döneminde indirilen Kur'ân âyetlerini ilk muhataplarına okumuş, gerekli yerlerde açıklamalar yapmış ve sorulan sorulara cevap vererek inen âyetin herkes tarafından anlaşılmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Hz. Peygamber Kur'ân'da bulunan umûm-husûs, mutlak-mukayyed ve nâsih-mensûh gibi konuları ashâbına beyan etmiştir. Aynı şekilde mübhem âyetleri ve ğarip kelimeleri izah ederek mübeyyen hale getirmiştir.²⁵ Ayrıca Hz. Peygamber indirilen Kur'ân âyetlerinin okunuşu, yazılması, ezberlenmesine yönelik birtakım tedbirler de almıştır. Buradan hareketle Kur'ân ilimleri içerisinde yer alan Kur'ân'ın nüzûlü, kıraati, hıfzı, kitâbeti gibi konuların, Hz. Peygamber döneminde ortaya çıktığı ve uygulandığını görmekteyiz.²⁶ Dolayısıyla Kur'ân ilimlerinin muhteva olarak Hz. Peygamber döneminden itibaren uygulandığını söylemek

²⁴ Nahl 16/44.

²⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 39-40.

²⁶ Detaylı bilgi için bkz: Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-Müfessirûn*, Mekteb-ü Vehbe, Kâhire, ts, c. I, s. 36-40; ez-Zürkânî, *Menâhilü 'l-İrfân*, c. I, s. 27-28; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 129-120; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, s. 37-56.

mümkündür. Başka bir deyişle Hz. Peygamber'in sünneti Kur'an'ı anlamaya dair ilimlerin çekirdeğini oluşturmaktadır.²⁷

Kur'an'ı anlama ve açıklamaya yönelik Hz. Peygamber döneminde başlayan faaliyetler, sahâbe döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde ashâb, Kur'an'ı tefsir ederken daha önce Hz. Peygamberin yapmış olduğu açıklamaları ve âyetlerin nerede, kimler hakkında indiğine dair sahip oldukları bilgileri kullanmıştır. Ayrıca Kur'an'ı tefsir ederken Arap dilinin imkânlardan yararlanma ihtiyacı da hissetmişlerdir.²⁸ İşte ashâbın gerek âyetlerin indiriliş sebepleri gerekse Arap dilinin imkânlarından yararlanmaları erken dönemde “ulûmü'l-Kur'an”ın ilk örnekleri sayılabilir.²⁹

Söz konusu faaliyetlerin yanı sıra ashâb, Kur'an'ın sonraki nesillere sağlıklı bir şekilde aktarılması için birtakım tedbirler de almıştır. Hz. Ebû Bekir (ö. 13/635) döneminde gerçekleşen Yemâme (12/633) savaşında birçok hafız sahabenin şehit edilmesi üzerine Kur'an'ın cem'i, Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde kıraat farklılıklarından kaynaklanan ihtilafları ortadan kaldırmak amacıyla Kur'an'ın “istinsâh” edilerek farklı şehirlere gönderilmesi, Hz. Ali (ö. 40/661) döneminde anlamı değiştirecek şekilde okuma hatalarını gidermek amacıyla Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından dil kurallarının belirlenmesi bu tedbirlerden bazılarıdır.³⁰ Bu dönemde “ulûmü'l-Kur'an” faaliyeti daha çok şifâhî bir nitelik taşımaktadır.³¹ Söz konusu dönemden günümüze herhangi bir eserin ulaştığı da bilinmemektedir.³²

Tâbiûn dönemine gelindiğinde, Kur'an ilimlerinin meydana gelen birtakım problemleri çözmek amacıyla genişlediği görülmektedir. Özellikle fetih hareketleri ve yabancı millet ve kültürlerin İslâm'a girmesiyle birlikte Kur'an kıraatinde bir okuma zorluğu meydana gelmiştir. Ebû'l-Esved ed-Düelî'nin fetha için harfin üzerine, kesra için harfin altına, damme için önüne bir nokta, sukûn için ise iki nokta koymasıyla “i'râbü'l-Kur'an”a dair ilk çalışmalar meydana gelmiştir.³³ Yine bu dönemde bir başka okuma zorluğu da şekilsel olarak harflerin birbirine benzemesinden kaynaklanmıştır. Bu sorun da Nâsır b. Âsım el-Leysî (ö. 89/708) tarafından benzer harflerin birbirinden ayırt edilmesi için üzerlerine noktalar koymak

²⁷ Pişgin, “Mütekaddim Dönemde Ulûmü'l-Kur'an”, s. 127,144.

²⁸ Mâmer b. el-Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'an*, thk. Muhammed Fuad Sezgin, Mektebetü Hâncî, Kâhire 1381, c. I, s. 16.

²⁹ Mennâ Halîl el-Kattân, “Kur'an İlimlerinin Tarifi, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi”, s. 10-12.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 233-243; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 202-215; ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. I, s. 240-246; Mennâ Halîl el-Kattân, *Mebâhis fî ulûmil-Kur'an*, nşr. Mektebetü'l-Meârif lin-Neşri ve't-Tevzîi, 2000 by, s. 119-134; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 77.

³¹ Hacı Halife Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Mektebetü Müsennâ, Bağdad 1941, c. I, s. 427; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 120-121.

³² Erdoğan Baş, “Kur'an İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi I-IV. Asır”, *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-III Tartışmalı İlmî Toplantı 14-15 Ekim 2000 Bildirileri Kitabı*, İstanbul 2002, s. 30.

³³ ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. I, s. 408.

suretiyle çözülmüştür.³⁴ Bunlarla birlikte bu dönemde kıraat farklılıklarını konu edinen “kıraat” ilmi ve Kur’ân’da bulunan yabancı kelimeleri konu edinen “ğarîbü’l-Kur’ân” ilminin ortaya çıktığı söylenebilir.³⁵

“Ulûmü’l-Kur’ân” kavramının ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. ez-Zürkânî bu kavramın ilk olarak yedinci yüzyılda ortaya çıktığına dair yaygın bir görüş olduğunu zikretmektedir. Bununla birlikte o, Mısır kütüphanesinde Ali b. İbrahim b. Said b. el-Hûfî (ö. 430/1038) tarafından telif edilmiş *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân* isimli bir el yazması nüsha bulduğunu ifade etmektedir.³⁶ Ancak Subhî es-Sâlih (ö. 1926/1986), “ulûmü’l-Kur’ân” ismiyle el-Hûfî’den önce Kur’ân araştırmalarını ele alan ilk kişinin Muhammed b. Halef b. el-Merzubân (ö. 309/921) olduğunu belirtmektedir.³⁷ Mennâu’l-Kattân da (ö. 1925/1999) hicrî dördüncü yüzyılda, İbn Merzubân’ın *el-Hâvî fî ulûmi’l-Kur’ân*’i³⁸ ve Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî’nin (ö. 328/939) *Acâibu ulûmi’l-Kur’ân* isimli eseri telif ettiğini ifade etmektedir.³⁹

el-Hûfî’nin *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân* isimli eserini Kur’ân ilimlerini bir araya toplayan bir eser olarak nitelemek mümkün değildir. Çünkü el-Hûfî’nin eseri, Kur’ân ilimlerine dair birtakım bilgileri içeren bir tefsir kitabı olarak değerlendirilmektedir.⁴⁰ İbn Merzubân’ın eserinin ise içeriği ile ilgili bilgi yetersizliği sebebiyle “ulûmü’l-Kur’ân” konularını içeren bir eser mi yoksa bir tefsir kitabı mı olduğu net değildir. İbnü’l-Enbârî’ye izafe edilen *Acâibu ulûmi’l-Kur’ân* isimli eserin de İbnu’l-Cevzî’nin *Fünûnü’l-efnân*⁴¹ adlı eseriyle aynı olduğu zikredilmektedir.⁴² Bu bilgilerden hareketle “ulûmü’l-Kur’ân” kavramının ilk olarak dördüncü yüzyıldan itibaren kullanılmaya başladığını söylemek mümkündür.⁴³

Sonraki dönemlerde bu eserlerin yanı sıra, Mahmud b. Ali el-Kerecî’nin (ö. 360/970) *Nuketü’l-Kur’ân*’ı ve Muhammed b. Ali el-Udfuvî’nin (ö. 388/998) *el-İstiğnâ/İstiftâ fî Ulûmi’l-Kur’ân*’ı dördüncü yüzyılda Kur’ân ilimlerini bir araya getirmek amacıyla kaleme

³⁴ ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, c. I, s. 407.

³⁵ Abdülhamit Birişik, “Kur’ân İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2006, c. 19, sy. 1, s. 39.

³⁶ ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, c. I, s. 34-35.

³⁷ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 124.

³⁸ Muhammed b. İshak b. Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramadân, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1417/1997, s. 114-183.

³⁹ Pişgin, “Mütekaddim Dönemde Ulûmü’l-Kur’ân”, s. 122-123. Ayrıca bkz. Mennâu’l-Kattân, “Kur’ân İlimlerinin Tarifi, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi”, s. çev. Erdoğan Pazarbaşı- İbrahim Görener, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, sayı 10, s. 190.

⁴⁰ Mennâu’l-Kattân, “Kur’ân İlimlerinin Tarifi, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi”, s. 190-191; Abdülhamit Birişik, “Kur’ân İlimleri Teriminin Kaynağı ve Oluşumu”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2006, c. 19, sa 1, s. 42.

⁴¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, c. II, s. 1292.

⁴² Abdülhamit Birişik, “Ulûmü’l-Kur’ân”, c. XLII, s. 133.

⁴³ Pişgin, “Mütekaddim Dönemde Ulûmü’l-Kur’ân”, s. 124.

alınan eserlerdir.⁴⁴ Hicrî beşinci yüzyılda Ebû Dâvud Süleyman b. Necâh'ın (ö. 496/1103) *el-Beyânu'l-Câmi' li Ulûmil-Kur'ân*'ı karşımıza çıkmaktadır. Daha sonraki yıllarda Kur'ân ilimlerini sistematik şekilde bir araya toplamak amacıyla İbnü'l Cevzî'nin (ö. 597/1200) *Fünûnü'l-Efnân fî Acâibi Ulûmi'l-Kur'ân*⁴⁵ isimli eseri ile ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*⁴⁶ adlı eseri telif edilmiştir. Yine Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505) tarafından alanın en meşhur eseri sayılan *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* isimli eser kaleme alınmıştır.⁴⁷ Son döneme geldiğimizde Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî'nin *Menâhilü'l-İrfân fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı ve Subhî Sâlih'in *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Kur'ân ilimlerini ele alan sistematik eserler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸

Görüldüğü üzere her ne kadar “ulûmü'l-Kur'ân” kavramının dördüncü veya beşinci yüzyılda ortaya çıktığı söylene de pratik de bu ilimlerin Hz. Peygamber döneminden itibaren, Kur'ân'ın anlaşılmasında ve yorumlanmasında kullanıldığını söylemek mümkündür. Başka bir deyişle özellikle Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde Kur'ân ilimlerinin sistemli ve metodolojik olarak karşımıza çıkmayışı ve bu ilimleri içeren müstakil eserlerin kaleme alınmamış olması Kur'ân ilimlerinin bu dönemlerde olmadığı anlamına gelmemektedir.

Tefsir Usûlü ile İlişkisi

“Ulûmü'l-Kur'ân” terkinin tanımı, içeriği ve tarihsel süreç içerisindeki yeri incelenirken gündeme gelen bir diğer kavram da “usûlu't-tefsir”dir. Bu iki kavramın anlam ve mahiyetinin ne olduğu üzerine özellikle son zamanlarda birkaç görüş dile getirilmiştir. Buradan hareketle konuya dair tartışmalar ekseninde “ulûmü'l-Kur'ân” ve “usûlu't-tefsir” kavramlarının mahiyeti ve neye karşılık geldiklerinin ortaya konulması gerekmektedir.

“Usûlü't-tefsir” terkinin oluşturan “tefsir” kelimesi tef'îl vezninde bir mastar olup “fesr” (فَسَّرَ) kökünden türemiştir.⁴⁹ “Fesr” sözlükte “bir şeyi açıklamak, keşfetmek, kapalı bir

⁴⁴ Abdulhamit Birişik, “Ulûmü'l-Kur'ân”, c. XLII, s. 133.

⁴⁵ Bazı araştırmacılara göre bu eser, “ulûmü'l-Kur'ân” alanında telif edilmiş ilk sistematik eserdir. Birişik “Ulûmü'l-Kur'ân”, c. XLII, s. 133.

⁴⁶ ez-Zerkeşî “mütেকaddimin dönemi âlimlerinin hadis ilminde ortaya koydukları gibi bir eser telif etmemelerine şaşıyorum” diyerek Kur'ân ilimlerinin kapılarını aralamak, Kur'ân'ın incelik ve sırlarına vakıf olmaya çalışan müfessire yardımcı olmak amacıyla Kur'ân ilimlerini bir araya toplayan bir eser telif etmek istediğini belirtmiştir. Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 9. Bundan dolayı “ulûmü'l-Kur'ân” ile kastedilen ilimlerin tamamını sistematik ve kapsamlı bir şekilde ele alan ilk eserin ez-Zerkeşî'nin *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* isimli eseri olduğu da söylenmektedir. Bkz. Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'ün Rolü*, Şûle Yayınları, İstanbul 1994, s. 40; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 132.

⁴⁷ Mennâu'l-Kattân, “Kur'ân İlimlerinin Tarifi, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi”, s. 190.

⁴⁸ Pişgin, “Mütেকaddim Dönemde Ulûmü'l-Kur'ân”, s. 123-124. Ayrıca bkz. Birişik “Ulûmü'l-Kur'ân”, c. XLII, s. 133. Bu dönemde “ulûmü'l-Kur'ân”a dair kaleme alınmış diğer eserler için bkz. Fehd b. Abdurrahmân b. Süleymân er-Rûmî, *Dirâsetün fî Ulûmi'l-Kur'ân*, y.y., 1424/2003, s. 42-43.

⁴⁹ Tefsir kelimesinin kök harflerine yönelik Emin el-Hûlî “فسر” veya “سفر” mastarlarının “keşfetmek, ortaya çıkarmak” şeklinde ortak anlamları olduğunu ifade etmekle birlikte “سفر” kelimesinde maddi, zâhiri “فسر” sözcüğünde ise mânevî bir keşf anlamı olduğunu söylemektedir. Buradan hareketle el-Hûlî, tefsir kelimesinin

şeyi açmak”⁵⁰ gibi anlamlara gelmektedir. Tefsir ise kelime anlamı olarak müşkil olan lafızdan murat edilen manayı ortaya koymak demektir.⁵¹ Terim olarak ise “insan aklı ve Arap dilinin verdiği imkân nispetinde Allah’ın muradının delâlet etmesi bakımından Kur’ân metninin ihtiva ettiği manâları ortaya koymak” diye tarif edilebilir.⁵²

“Usûlü’t-tefsir” tamlamasındaki “usûl” sözcüğü ise “asl” (أصل) kelimesinin çoğuludur. Sözlükte “temel, esas, kaide, dayanak, delil”⁵³ anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise usûl, hükmü tek başına sabit olup başkasının kendisi üzerine bina edildiği şey olarak ifade edilmektedir.⁵⁴ Buna göre usûl, “herhangi bir ilim dalıyla alakalı bilgilerin sistemli bir şekilde yerleştirilmesinde kullanılan belli esas ve metotlar bütünü” demektir.⁵⁵ Bu açıklamalara göre “usûlü’t-tefsir”, Allah’ın muradına delâlet etmesi bakımından Kur’ân metninin ihtiva ettiği manaları açıklamada kullanılması gereken ilkeler⁵⁶ veya bu ilkeleri ortaya koyan ilimdir.⁵⁷ Bu yönüyle de “usûlü’t-tefsir” metodolojik bir içeriğe işaret etmektedir. Bazı araştırmacılar “tefsir usûlü”nü tefsir metodolojisi olarak ifade etmektedir.⁵⁸

“Usûlü’t-tefsir” terimi ilk olarak İbn Teymiyye’nin (ö. 728-1327) telif ettiği *Mukaddime fî usûli’t-tefsir* isimli eserinde kullanılmıştır.⁵⁹ Daha sonra Şâh Veliyullah ed-Dihlevî (ö. 1176-1762) *el-Fevzü’l-kebîr fî usûli’t-tefsir* isimli eserinde yine bu kavrama yer vermiştir. Daha önce “ulûmü’l-Kur’ân”ın ilk olarak ortaya çıkışının IV. veya V. asır olarak ifade etmiştik. Dolayısıyla “ulûmü’l-Kur’ân” kavramının “usûlü’t-tefsir” teriminden daha önce ortaya çıktığı ve kullanıldığı görülmektedir.

Ancak şunu da ifade edelim ki, son döneme kadar yazılan eserlerde “usûlü’t-tefsir” ifadesi çok tercih edilmeyip daha çok “ulûmü’l-Kur’ân” terimi kullanılmıştır.⁶⁰ “Usûlü’t-

manâya yönelik bir faaliyet olması bakımından “فسر” kökünden türediğini iddia etmektedir. Bkz: Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 240; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 19.

⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. V, s. 55; ez-Zebîdî, *Tâcü’l-‘Arûs*, c. XIII, s. 323.

⁵¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. IV, s. 369.

⁵² ez-Zürkânî, *Menâhil*, c. II, s. 3; ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, c. I, s. 12-14.

⁵³ Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî, *Tâcü’l-Lüga ve Sîhâhü’l-Arabiyye*, Dâru’l-Kitâb el-İlmiyye, Beyrut 1999, c. IV, s. 410; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. XII, s. 114; Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ el-Kazvînî er-Râzî, *Mü’cemü mekâyisi’l-lüga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, nşr. Dâru’l-Fikr, 1979, c. I, s. 109.

⁵⁴ Ebû’l-Hasan Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî, *Ta’rîfât*, Dâru’l-Kütubi’l-İlmiyye, Beyrut 1983, s. 28.

⁵⁵ Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 20-21.

⁵⁶ Salih Gedük, “Ulûmü’l-Kur’ân, Usûlü’t-Tefsir Kavramları ve Tefsirde Usûlün İmkânı Meselesi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sa 39, 2015, s. 212.

⁵⁷ Lütfi Sabbag, “Tefsir Usûlü Araştırmaları”, çev. Ömer Dumlu, *Anadolu Yayınları*, İzmir 1999, s. 8-9.

⁵⁸ Mehmet Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, s. 195-196.

⁵⁹ Ali Bulut, “Türkiye’de Tefsir Usûlü/Ulûmü’l-Kur’ân Tartışmaları”, *Kur’ân Araştırmaları Yaz Akademisi – I*, 18-23 Ağustos 2008, İstanbul 2009, s. 382. Ömer Çelik, “Hicrî V-XI. Asırlarda Kur’ân İlimleri”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları Dergisi –III*, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2002, s. 52.

⁶⁰ Bkz. ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân fî ulûmi’l-Kur’ân*, ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, Mennâu’l-Kattanî, *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân*, Subhî Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân*, Ahmed Adil Kemal, *Ulûmü’l-Kur’ân*, Mısır 1951, İzzet Hüseyin, *Ulûmü’l-Kur’ân*, Dimeşk 1962, Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tıbyân fî ulûmi’l-Kur’ân*, Beyrut 1985, Adnan Zarzur, *Ulûmü’l-Kur’ân Medhal ilâ Tefsîri’l-Kur’ân ve Beyânü’l-câzihi* Beyrut 1991.

tefsir” isimlendirmesi sadece son dönem Arapça eserlerde yer yer karşımıza çıkmaktadır.⁶¹ Aynı şekilde Türkçe yazılan eserlerde ise genel olarak “usûlü’t-tefsir” ifadesi tercih edilmiştir.⁶²

Bunlarla birlikte “ulûmü’l-Kur’ân” ve “usûlü’t-tefsir” ilişkisine dair birtakım görüşler ileri sürülmüştür. Söz konusu görüşlerin temel hareket noktasını iki kavram arasındaki benzerlik, farklılık ve ayniyet düşüncesi oluşturmaktadır. Bu görüşlerin ilkinde göre “ulûmü’l-Kur’ân” ile “usûlü’t-tefsir” aynı anlamı ifade eden iki kavramdır. Onlara göre “ulûmü’l-Kur’ân” ve “usûlü’t-tefsir” başlığı taşıyan eserler tarz ve muhteva bakımından belirgin farklılıklar gösterememektedir. Başka bir deyişle “usûlü’t-tefsir”in içerdiği konular ve delâlet ettiği hususlar ile “ulûmü’l-Kur’ân”ın içerdiği konular ve delâlet ettiği hususlar birbiriyle örtüşmektedir. Kur’ân’ın anlaşılması için zamanla ortaya çıkan ilimler, ilk dönemlerde “ulûmü’l-Kur’ân” başlığıyla incelenirken sonraki dönemlerde “usûlü’t-tefsir” adı altında ele alınır olmuştur. Bu görüşü savunanlar, sadece bir isim değişikliği olduğunu içerik ve üslup bakımından bir farklılığın olmadığını ifade etmektedirler.⁶³

İkinci görüşe göre “tefsir usûlü”, bir metodolojiyi çağrıştırdığı için Kur’ân ilimlerinin alt başlığı olarak değerlendirilmelidir. Çünkü “usûlü’t-tefsir”, Kur’ân’ın tefsiri ile ilgili kural ve kaideleri içerirken; Kur’ân ilimleri, Kur’ân ve tefsiriyle ilgili tüm bilgi alanlarını kendisinde barındıran geniş bir yapıya sahiptir.⁶⁴ Şöyle ki; “usûlü’t-tefsir” başlığı altında yazılan eserler incelendiğinde onların genel itibarıyla Kur’ân anlaşılmasına ve tefsir edilmesine yönelik birtakım konu ve kuralları içerdiği görülecektir.⁶⁵ Bu yönüyle “usûlü’t-tefsir”, Kur’ân ilimlerinin bir konusu olup, Kur’ân’ı tefsir etmenin kural ve kaidelerini ortaya koyan bir ilim olarak ifade edilebilir.⁶⁶

⁶¹ Bu isimle yazılan bazı eserler: Mennâ‘ Halîl el-Kattân, *el-Vecîz fî usûli’t-tefsîr*, Câmî’atü’l-İmâm Muhammed b. Suud İslâmiyye, Riyad 1980; Muhsin Abdulhamid, *Dirâsât fî tsûli tefsîri’l-Kur’ân*, Dârü’s-Sekâfe, Beyrut 1984; Muhammed b. Lütfî Sabbağ, *Buhûs fî usûli’t-tefsîr*, el-Mektebü’l-İslâmî, Beyrut 1988; Halid Abdurrahman el-‘Ak, *Usûlü’t-tefsîr ve kavâiduhû*, Dârü’n-Nefâis, Beyrut 1994; Fehd er-Rumî, *Usûlü’t-tefsîr ve menâhicuhû*, Riyad 1992.

⁶² Bkz. Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, (yay. haz. Mustafa Özel) İstanbul 2006, İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, Muhammed Tayyip Okıç, *Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri*, Nun Yayıncılık, İstanbul 1995, Yakup Çiçek, *Tefsir Usûlü*, Sofya Yüksek İslâm Enstitüsü, Sofya 1995, Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, MÜİFV yayınları, İstanbul 2013, Zeki Duman, *Uygulamalı Tefsir Usûlü ve Tarihi*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1992.

⁶³ Abdulhamit Bırışık, “Ulûmü’l-Kur’ân”, c. XLII, s. 132-133; Recep Orhan Özel, *Keşşâf Tefsiri’nin Kur’ân İlimleri Yönünden İncelenmesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2012, s. 12-13.

⁶⁴ Salih Gedük, “Ulûmü’l-Kur’ân, Usûlü’t-Tefsir Kavramları ve Tefsirde Usûlün İmkânı Meselesi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sa 39, 2015, s. 212.

⁶⁵ Muhammed b. Lütfî es-Sabbağ, *Buhûs fî usûli’t-Tefsir*, Mektebü’l-İslâmî, Beyrut 1988, s. 10.

⁶⁶ Detaylı bilgi için bkz: Ahmet Nedim Serinsu, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl’ün Rolü*, Şûle Yayınları, İstanbul 1994, s. 57. Ömer Çelik, “Hicrî V-XI. Asırlarda Kur’ân İlimleri”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları Dergisi –III*, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2002, s. 53. Halil Çiçek, *20. Asırda Kur’ân İlimleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 1996 s. 28. Nefise Kuloğlu, *Tefsîru’l-Menar’da Ulûmü’l-Kur’ân Konularına Yaklaşım*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi) 2015, s. 37.

“Ulûmü'l-Kur'ân” ve “usûlü't-tefsir” ilişkisine dair ağırlıklı görüşe göre, tefsir usûlü, Kur'ân ilimlerini de içine alan daha kapsamlı bir kavramdır. Bu yaklaşım “usûlü't-tefsir” başlığıyla yazılan eserlerde, genellikle Kur'ân ilimlerinin de tanıtıldığı düşüncesine dayanmaktadır. Başka bir deyişle tefsir usûlü eserlerinde, Kur'ân tarihi ve tefsir tarihi gibi konuların yanı sıra “ulûmü'l-Kur'ân” konuları da işlenmektedir.⁶⁷ Bundan dolayı “usûlü't-tefsir” Kur'ân ilimlerini içine alan bir yapıya sahip olup “usûlü't-tefsir”in bir alt başlığı olarak kabul edilmektedir. Ali Turgut bu iki kavramın tarihi süreç içerisindeki anlam değişikliğini maddeler halinde ortaya koymuştur. Bu maddeler özetle şu şekildedir:

- 1- “Ulûmü'l-Kur'ân” ilk asırlarda belli konularda Kur'ân'la ilgili çalışma ve araştırmalara verilen isimdir.
- 2- “Ulûmü'l-Kur'ân” zamanla tüm Kur'ân'la ilgili hususları kapsayan müstakil “tefsir usûlü” çalışmalarının da ismi olmuştur.
- 3- Başlangıçtan günümüze kadar tefsir usûlüne ilişkin çalışmalar “ulûmü'l-Kur'ân” olarak isimlendirilmiştir.
- 4- “Usûlü't-tefsir” ilk asırlarda çok fazla kullanılmamakla birlikte sonradan Kur'ân ilimleri yerine kullanılan bir ıstılah olmuştur.
- 5- “Tefsir usûlü”, Kur'ân ilimlerini bünyesinde taşımakla birlikte diğer meseleleri de içeren kapsamlı bir kavramdır.⁶⁸

Daha sonra Ali Turgut, “ulûmü'l-Kur'ân” ve “tefsir usûlü” kavramlarının günümüzde eş anlamlı olarak tefsir metodolojisi anlamında kullanıldığını ifade etmekle birlikte, “tefsir usûlün”ün Kur'ân ilimlerini de içine alan daha kapsamlı bir kavram olduğunu zikretmektedir.⁶⁹ “Tefsir usûlü”nün Kur'ân ilimlerinin yanında Kur'ân tarihi ve tefsir tarihini içermesi açısından benzer bir görüşü İbrahim Görener de ifade etmektedir.⁷⁰

Biz de, bu son görüşü merkeze alarak “ulûmü'l-Kur'ân”ın “tefsir usûlü”nün bir alt başlığı olduğu düşüncesinden hareketle, İbn Receb el-Hanbelî'nin çeşitli vesilelerle yaptığı tefsirlerinden oluşan *Ravâiu't-tefsîr* isimli eseri, Kur'ân'ın nüzûlü ve metinleşme süreci, lafzı, manâsı ve tarihiyle ilgili Kur'ân ilimleri açısından incelemeye çalışacağız.

⁶⁷ Abdülhamit Bırışık, “Ulûmü'l-Kur'ân”, c. XIII, s. 132-133; İbrahim Görener, “Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlünün Bir Yöntem Çağrıştması Sorunu”, *Bilimname XVI*, 2009, s. 17.

⁶⁸ Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 4

⁶⁹ Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 4

⁷⁰ Görener, “Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlünün Bir Yöntem Çağrıştması Sorunu”, s. 18.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN RECEB EL-HANBELÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

1.1. Hayatı

Bir müellif hakkında sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek, onu çeşitli açılardan tanımaya bağlıdır. Aynı şekilde ilmî konulara dair görüşlerinin eksiksiz bir şekilde değerlendirilebilmesi, hayatına dair detayların bilinmesiyle mümkündür. Bundan dolayı çalışmaya, İbn Receb'in hayatını ilgilendiren temel hususlar ele alınarak başlanacaktır.

1.1.1. Doğumu

Asıl adı Abdurrahman b. Ahmed b. Abdurrahman b. Hasan b. Muhammed b. Ebu'l-Berekât Mes'ud es-Salimî el-Bağdâdî ed-Dimeşkî Ebü'l-Ferec el-Hanbelî olan İbn Receb; el-imam, el-hâfız, el-mukrî, el-muhaddis, el-hucce, el-fakîh, ez-zâhid⁷¹ sıfatlarıyla da anılan bir İslâm âlimidir. Kehhâle (ö. 1905/1087), İbn Receb'den "Zeynuddin" diye de bahsetmektedir.⁷² Ancak Receb ayında doğmuş olan dedesine nispetle daha çok bu isimle meşhur olduğu görülmektedir.⁷³ Kendisi hakkında "Ebü'l-Ferec" künyesinin kullanıldığı ve hocası Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ninde (ö. 597/1201) bu künyeyle ortak tanındıkları ifade edilmektedir.⁷⁴

İbn Receb, 736 (Kasım 1335) yılının Rebîulevvel ayında Bağdat'ta doğmuştur.⁷⁵ Bazı kaynaklarda babasının doğum tarihi ile kendi doğum tarihinin karıştırıldığı görülmektedir. Bundan dolayı İbn Receb'in doğum tarihi Rebîulevvel ayı 706 (1306-1307) yılı gösterilmektedir.⁷⁶ Ancak 706 yılı babasının doğum tarihi olup, kendisi ise 736 yılında dünyaya gelmiştir. İbn Receb'in doğduğu Bağdat şehri, bu dönemde muhaddislerin, müfessirlerin, kurra ve hafızların çokça bulunduğu bir ilim merkezi konumundadır.⁷⁷

⁷¹ Ebü'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mietî's-sâmine*, thk. Muhammed Seyyid Ca'de'l-Hak, Kâhire 1966/1385, c. II, s. 428-429; Ebü'l-Fadl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, thk. Ali Muhammed Ömer, Matbaatu'l-İstiklâlî'l-Kübrâ, Kahire 1973/1393, s. 536; Ebü'l-Fellâh Abdullah Hay İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1399/1979, c. VI, s. 339-340; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabî*, Mektebetü'l-Müsenâ-Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ts, c. V, s. 118.

⁷² Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, c. V, s. 118.

⁷³ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, c. V, s. 118.

⁷⁴ Muhammed Suiçmez, *İbn Receb el-Hanbelî ve Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem Adlı Eserindeki Hadis Şerhçiliği*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Trabzon 2006, s. 13.

⁷⁵ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VIII, s. 396-397; es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, s. 536.

⁷⁶ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. II, s. 429.

⁷⁷ Suiçmez, *İbn Receb el-Hanbelî ve Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem Adlı Eserindeki Hadis Şerhçiliği*, s. 13.

Hadis alanında kendi döneminin otoritesi olan İbn Receb,⁷⁸ tefsir, kelam, fıkıh, tarih gibi pek çok alanda eserler kaleme almıştır. Bundan dolayı kaynaklarda İbn Receb'den “şeyh, âlim, allâme, hâfız, sika, hucce,⁷⁹ muhaddis, fakîh, usûlî, müverrih”⁸⁰ gibi övgülerle bahsedilerek onun farklı alanlarda yetkin bir âlim olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır.⁸¹

1.1.2. Nesebi

İbn Receb el-Hanbelî ilim adamları yetiştiren köklü bir aileye mensuptur. Onun babası ve dedesi de kürsü sahibi olup zamanının âlim şahsiyetlerindendir. Bundan dolayı İbn Receb, öğrenim hayatına dedesi ve babasından aldığı dersler ile başlamıştır. İbn Receb'in dedesi, Ebû Ahmed Receb b. Hasan b. Muhammed'dir. Receb ayında doğması sebebiyle Receb ismi verilmiştir. Torununa da ona nispetle İbn Receb denilmiştir.⁸² Dedesi Bağdat'ta hadis kürsüsü olan bir muhaddistir. İbn Receb, babasının defalarca dedesinden ders okuduğunu ifade etmektedir.⁸³

İbn Receb el-Hanbelî'nin babası, Ahmed b. Receb b. Hasan b. Muhammed b. Mes'ud Ebü'l-Abbâs es-Sülemî el-Bağdâdî'dir. O, hem kurrâ hem de muhaddis bir şahsiyet olarak öne çıkmaktadır. Rivâyet ilmi okuyup, Bağdat şeyhlerinden hadis dinlemiştir. Bağdat'ta doğmuş, burada yetiştikten sonra Dimaşk bölgesine göç etmiştir. Dimaşk'te kıraat ve hadis dersleri vermiştir. Kaynaklarda kendisine ait Mu'cem tarzı faydalı bir eserinin olduğu zikredilmektedir.⁸⁴

Görüldüğü üzere İbn Receb dindar, ilmi seven ve aile geleneği olarak ilimle meşgul olan bir ailede yetişmiştir. Kaynaklarda İbn Receb'in evli olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Ancak çocukları hakkında herhangi bir açıklamaya yer verilmemiştir.⁸⁵

1.1.3. Yaşadığı Bölge

Hicrî 736 yılında Bağdat'ta doğan İbn Receb el-Hanbelî, sekiz yaşındayken ailesiyle birlikte Dimaşk'a göçmüştür. Bu dönemde Dimaşk, Şam eyaletinin merkezi ve en büyük şehri

⁷⁸ Şihâbüddîn İbn Hiccî (ö. 816/1413), İbn Receb el-Hanbelî'nin hadis ilimlerini çok iyi bildiğini ve “ilelül-hadis” konusunda zamanının en iyisi olduğunu söylemektedir. Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr bi ebnâi'l-umur fi't-târih*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1406/1986, c. III, s. 176; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VI, s. 339-340; İbn Hacer ise İbn Receb'in hadis rical ve isimlerinde, hadislerin illetlerinin ve tariklerinin bilinmesi noktasında yetkin/mahir birisi olduğunu vurgulamaktadır. İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, c. III, s. 176.

⁷⁹ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VI, s. 339.

⁸⁰ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, c. V, s. 118.

⁸¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. II, s. 428-429.

⁸² İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. II, s. 107.

⁸³ Muhammed b. Abdullah b. Hamîd en-Necdî el-Mekkî, *es-Suhbu'l-vâbile 'alâ darâihi'l-Hanâbile*, Beyrut 1996, c. I, s. 136.

⁸⁴ İbn Hacer'in verdiği bilgiler göre İbn Receb'in babasını görmüş ve çocuklarıyla Dimaşk'a yolculuk yapmıştır. Dimaşk'te, Hicaz'da ve Kudüs'te hadis dinlemelerini sağlamıştır. Babası Dimaşk'te öğrenci okutmak için kalmıştır. Necdî el-Mekkî, *es-Suhbu'l-vâbile*, c. I, s. 136-138.

⁸⁵ Suiçmez, *İbn Receb el-Hanbelî ve Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem Adlı Eserindeki Hadis Şerçiliği*, s. 14.

durumundadır. Çocukluğunun yanı sıra gençliği ve ihtiyarlığı döneminde de Dımaşk'te yaşamıştır. Bununla birlikte Kudüs, Nablus ve Kahire gibi farklı şehirlerde kısa süreliğine kaldığı da bilinmektedir. İbn Receb'in hayatta bulunduğu 736-795/1335-1393 yılları arasında bu şehirlerin Memlûk Devleti sınırları içerisinde bulunduğu⁸⁶ ve Şam eyaletinin Memlûklüler egemenliği altında olduğu bilinmektedir.⁸⁷

İbn Receb'in doğduğu ve yaşadığı dönem, tarihin en büyük felaketlerinden biri olarak anılan⁸⁸ Moğol istilalarının sona erdiği bir zamana denk gelmektedir. Moğollar Doğu'da Çin'e, Batı'da Macaristan'a kadar yayılmışlar, Köseadağ savaşı ile Anadolu'yu kontrol altına alarak 656/1258 yılında Abbasilerin başkenti olan Bağdat'ı da ele geçirmişlerdir.⁸⁹ Buradan Suriye bölgesine yönelen Moğollar 658/1260 yılında Memlûklü devleti ile yapılan Aynicâlut Savaşıyla ilk defa yenilgiye uğramışlardır. Böylelikle Memlûklü devleti tarafından ilk defa Moğol ilerleyişi ve istilası durdurulmuştur.⁹⁰ Moğolları durdurmayı başaran Memlûklüler sonraki dönemlerde müslümanlar üzerindeki etkilerini artırmışlardır. Giderek genişleyen ve güçlenen Memlûklüler, İslâm dünyasının en büyük devleti haline gelmiştir. Memlûklülerin bu yükselişi Osmanlı'nın yükselme dönemine kadar devam etmiştir. Bu dönemde meydana gelen bir başka olay da Müslümanları derinden etkileyen hicri 490-690 yılları arasında iki asır kadar devam eden haçlı seferleridir.⁹¹ Dolayısıyla İbn Receb, Moğol istilalarının oluşturduğu tahribatların onarıldığı bir dönemde Memlûklü devletinin bir ferdi olarak yaşamıştır.⁹²

Bu dönemde Memlûklü devletinin sınırları içerisinde yaşayan insanların çeşitli tipolojilerden oluştuğu görülmektedir. Buna göre toplumun bir kısmı tüccar ve yönetici sınıfını oluşturan şehirlilerden oluşmaktadır. Bunlar Dımaşk, Humus ve Halep gibi büyük şehirlerde yaşayan ve ticaret, zanaat ve ziraatla uğraşan kesimdir. Tüccarlar ülke ekonomisine katkı sağlamaları açısından toplum içerisinde önemli bir yere sahiptir. Memlûklü devletinin en önemli gelir kaynağının dış ticaret olması ticaretin ve tüccarların toplum içerisinde daha da değerli olmasını sağlamıştır. Toplumun diğer kısmı ise çiftçilikle uğraşan köylüler ve göçebe Araplardan oluşmaktadır. Bunlar şehirlilere göre hayatlarını daha çok maddi sıkıntılarla geçirmektedir. Bundan dolayı bu kesimlerde sık sık isyanlar baş göstermiştir.⁹³

⁸⁶ Sa'îd Abdulfettâh Âşûr, *el-'Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve 'ş-Şâm*, Kahire 1976, s. 205-208.

⁸⁷ Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 24-25.

⁸⁸ İzzüddin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammet eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî t-târîh*, Beyrut 1402, c. XII, s. 358-360; H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilasası-Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İstanbul 2005, s. 305-310.

⁸⁹ Karabacak, *Faziletli Vakıtlere Dâir Rivâyetlerin Değeri (İbn Receb el-Hanbelî'nin Kitapları Özelinde)*, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1996, c. XII, s. 200-204.

⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XIII, s. 220-222.

⁹¹ Sa'îd Abdulfettâh Âşûr, *el-'Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve 'ş-Şâm*, s. 52-76.

⁹² Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 28.

⁹³ Karabacak, "İbn Receb el-Hanbelî'nin Hayatı ve İlmi Şahsiyeti", s. 723-724; Âşûr, *el-'Asru'l-Memâlik*, s. 320-325.

Bu dönemin ilmî hayatına bakıldığında Memlûklü toplumu içerisinde ilim adamları ve tasavvufî hayatın önemli bir yere sahip olduğunu görülmektedir. Özellikle bazı sultanların tekke, hangah ve zâviye gibi merkezler inşa etmeleri ve desteklemeleri tasavvufun toplum üzerindeki etkisini artırmış ve insanların tekke, zaviye gibi kurumlara akın etmesine sebep olmuştur.⁹⁴ Nitekim İbn Receb'in eserlerindeki tasavvufî muhteva, dönemin zühd hayatının ne derece canlı olduğunu ve onun bu hayattan büyük oranda etkilendiğini açıkça göstermektedir.

İslâmî ilimlerin gelişimi açısından Memlûklüler dönemi çok önemli bir yere sahiptir. Çünkü Moğol saldırılarından ve Haçlı seferlerinden dolayı ülkelerini terk eden insanlar dönemin güçlü devleti durumundaki Memlûklülere sığınmıştır. Dünyanın farklı bölgelerinden göç ederek burada toplanan insanların bir kısmı da ilim adamlarıdır. Muhtelif yerlerden gelen âlimlerin kültürel ve ilmî etkileşimleri bu bölgede canlı bir ilmî hayatın oluşmasına sebep olmuştur.⁹⁵ Bununla birlikte Memlûklü yöneticilerin ilim adamlarına önem verip onların bilimsel faaliyetlerini desteklemeleri ilmî hayatın gelişimini daha da artırmıştır. Bunun sonucunda Kahire ve Dimaşk, İslâm dünyasının iki önemli ilim merkezi haline gelmiştir.⁹⁶ Ülkede pek çok yeni medrese yapılmış ve dâru'l-Kur'ân, dâru'l-Hadis gibi müesseseler önemli eğitim kurumları olarak faaliyet göstermiştir. Dimaşk'te yüz altmış, Kahire'de yetmiş beş kadar medresenin bulunması dönemin ilmî portresini açık bir şekilde sergilemektedir. Ayrıca medreselerin çoğunda sünnî dört mezhebin fıkının eğitimi verilmeye çalışılmıştır.⁹⁷ Bazı medreselerde tek bazı medreselerde ise iki mezhebin eğitimi verilmiştir. Bu da mezhep taassubundan uzak bir şekilde farklı görüşlerin kendini rahatça ifade edebildiği özgür bir ortamın olduğunu göstermektedir.⁹⁸

Bu dönemde tefsir, hadis, fıkıh, kıraat gibi pek çok alanda adından söz ettiren ve bilimsel hayatın zenginleşmesine katkı sağlayan birçok ilim adamı bulunmaktadır.⁹⁹ Bu ilmî ortam, İbn Receb'e alanında uzman birçok âlimden ders alma imkânı sunmuştur. Ayrıca

⁹⁴ İsmail Yiğit, "Memlûklüler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2004 Ankara, c. XXIX, s. 95.

⁹⁵ Âşûr, *el-'Asru'l-Memâlik*, s. 341.

⁹⁶ Yiğit, "Memlûklüler", c. XXIX, s. 94.

⁹⁷ Âşûr, *el-'Asru'l-Memâlik*, s. 349-350.

⁹⁸ Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 31-32, Yiğit, "Memlûklüler", c. XXIX, s. 94-96.

⁹⁹ Bu dönemde farklı alanlarda öne çıkan birçok ilim adamı mevcuttur. İbn Receb'ten hemen önce yaşamış olan ilim adamlarının bazıları şunlardır: İzzüddîn b. Abdisselâm (ö. 660/1262), İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274), Karâfî (ö. 684/1285), İbn Manzûr (ö. 711/1311), İbn Teymiyye (ö. 728/1328). İbn Receb'le aynı dönemde yaşayan bazı âlimler şunlardır: Mizzî (ö. 742/1341), Zehebî (ö. 748/1347), İbn Kayyim (ö. 751/1350), Takiyyüddîn es-Sübki (ö. 756/1355), Taceddin es-Sübki (ö. 771/1370), İbn Kâdi'l-Cebel (ö. 771/1370), İbn Kesîr (ö. 774/1373), İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), İbn Haldun (ö. 808/1406), İbnü'n-Nehhâs el-Halebî (ö. 814/1411), Makrîzî (ö. 845/1442), İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457). İbn Receb'ten sonra ise Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474), el-Kâfiyeci (879/1474), Sehâvî (ö. 902/1497), es-Süyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimler bu dönemin ilmî hayatına katkı sağlayan şahsiyetlerdir. Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 32.

hayatının büyük bir kısmını geçirdiği Dımaşk'ın merkezî bir konumda olması ve Memlûklü devletinin ilmî faaliyetleri desteklemesi, İbn Receb'in dönemindeki ilmî canlılıktan fazlasıyla yararlanmasını ve kendisini iyi yetiştirmesini sağlamıştır.

1.1.4. Görevleri

Kudüs, Nablus, Bağdat gibi birçok şehirde ders halkalarına katılan İbn Receb, Dımaşk'te hocası İbn Kâdi'l-Cebel (ö. 771/1370) vefat edince onun Emeviyye Camii'ndeki ders halkalarını devralmıştır.¹⁰⁰ Daha sonra İbnü't-Takî'nin hicrî 788 yılında vefatının ardından Hanbeliyye medresesinde ders vermeye başlamıştır. Bununla birlikte Ömeriyyetü's-Şeyhiyye ve Türbetü'l-İzziyye Medreselerinde vaizlik yapmıştır. Dımaşk halkı tarafından rağbet edilen meşhur bir vaiz olarak bilinmektedir.¹⁰¹ Dünya işlerine çok meyil etmeyen İbn Receb, Kassâin'deki Sükkeriyye Medresesinde fıkıh ve hadis dersleri vermiştir.¹⁰² Yine Vecîziyye medresesinde de bir dönem ders okutmuştur.¹⁰³ İbn Receb, verdiği bu dersler sayesinde birçok ilim adamının yetişmesine katkı sağlamıştır.

Hayatının son zamanlarına doğru “tek seferde üç talâkın hükmü” konusunda İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) hükmüne aykırı fetva vermesinden dolayı Hanbelî mezhebi mensupları tarafından birtakım baskılara maruz kalmıştır. Hanbelî mezhebi mensuplarına kırılan İbn Receb, görevlerinden ayrılarak, hayatının son demlerini ibadet ederek ve eser yazarak geçirmiştir.¹⁰⁴

Görüldüğü üzere İbn Receb hayatının büyük bir kısmını Sükkeriyye Medresesinde öğrenci yetiştirmekle ve Emevî Camiinde vaaz vermekle geçirmiştir.¹⁰⁵ İnsanların gündelik işleriyle ilgilenmediği gibi devlet kademelerinde makam ve mevki edinmek için yöneticilere de rağbet etmeden ilim dolu sade bir hayat yaşamıştır. Dünya malına rağbet etmediği için maddi durumunun çok iyi olmadığı, genel itibari ile ders verdiği medreselerde ikamet ettiği zikredilmektedir. Nitekim İbnü'l-İmâd, İbn Receb'in dünyevî işlere önem vermediğini, yöneticilerin kapılarına gidip-gelmediğini ve Sükkeriyye Medresesinde ilimle meşgul olduğunu zikretmektedir.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Ebû Bekr b. Ahmed el-Esedî b. Kâdi Şühbe, *Tarihu İbn Kadî Şühbe*, thk. Adnân Dervîş, Dımaşk 1994, c. II, s. 361.

¹⁰¹ Abdulkâdir b. Muhammed en-Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi 'l-medâris*, thk. Cafer el-Hasenî, Kahire 1988, c. II, s. 76

¹⁰² en-Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi 'l-medâris*, c. II, s. 77.

¹⁰³ Cengiz Kallek, “İbn Receb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c. XX, s. 243-247; Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 35-37. Ayrıca bkz. İbn Kâdi Şühbe, *Tarih*, c. II, s. 572.

¹⁰⁴ Karabacak, *Faziletli Vakitlere Dâir Rivâyetlerin Değeri (İbn Receb el-Hanbelî'nin Kitapları Özelinde)*, s. 30. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, c. III, s. 176.

¹⁰⁵ Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s.37.

¹⁰⁶ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VIII, s. 578-579.

1.1.5. Vefatı

İbn Receb, Dımaşk'ta¹⁰⁷ 795/1393 yılının Ramazan ayında,¹⁰⁸ kiraladığı Humeyriyye denilen bir bahçede vefat etmiştir. Vefatından sonra Bâbü's-Sağîr kabristanına defnedildiği rivâyet edilmiştir.¹⁰⁹ Bazı kaynaklarda Receb ayında öldüğüne dair bilgilerde vardır.¹¹⁰

İbn Receb'in vefat ettikten sonra Bâbü's-Sağîr mezarlığında, Hanbelî imamlarından Ebü'l-Ferec eş-Şeyh Abdülvâhid b. Muhammed eş-Şîrâzî'nin (ö. 486/1093) yakınında bir yere defnedildiği nakledilmektedir.¹¹¹

1.2. İlmî Şahsiyeti

İbn Receb'in hayatında ilim çok önemli bir yere sahiptir. Onun hayatı tamamen ilme göre şekillenmiştir. Küçük yaşlarda öğrenim görmeye başlayan İbn Receb, hayatının sonuna kadar ilimle meşgul olmuştur. O, edindiği bilgileri bir taraftan müderrislik yaparak öğrencileriyle buluşturmuş, bir taraftan da vaizlik yaparak insanlara öğüt ve nasihatlerde bulunmuştur.

İbn Receb'in ilmî şahsiyeti hakkında fikir sahibi olmak onun eğitim hayatıyla ilgili çeşitli hususları bilmeyi gerektirmektedir. Bu çerçevede çalışmamızın ilk bölümünde onun eğitim ve öğretim hayatını oluşturan hocaları, öğrencileri ve eserlerine yer vermeye gayret edeceğiz.

1.2.1. Öğrenim ve Öğretim Hayatı

İbn Receb el-Hanbelî'nin öğrenim hayatı, hoca olan dedesi ve babasından dersler alarak başlamıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi dedesi Ebû Ahmed Abdurrahmân Receb b. el-Hasen es-Selâmî (ö. 742/1341) Bağdat'ta kürsü sahibi bir hadisçidir. İbn Receb üç-dört yaşlarındayken Bağdat'ta ders veren dedesinin derslerine katıldığını ifade etmektedir.¹¹² Yine aynı şekilde küçük yaşlarda hadis ve kıraat ilminde ihtisas sahibi olan babası Ahmed b. Abdurrahmân Receb b. el-Hasen es-Selâmî el-Bağdâdî'den (ö. 774/1372) Kur'ân ve hadis dersleri almıştır.¹¹³ Daha sonra Safiyyüddîn İbn Abdulhak el-Bağdâdî (ö. 739/1339), Kâsım b. Muhammed el-Birzâlî (ö. 739/1339) ve Muhammed b. Abdilazîz el-Verrâk (ö. 741/1341) gibi

¹⁰⁷ Ebû Gays Muhammed Hayrüdîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm kâmûsi terâcîm li eshuri'r-ricâli mine'larabive'l-muste'ribîne ve'l-mustesrikîn*, Kahire 1956, c. III, s. 295.

¹⁰⁸ Abdullah b. Abdulkebir el- Kettânî, *Fehresu'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemu'l-me'acim ve'l-meşyehât ve'l-muselselât*, thk. İhsan Abbas, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, c. II, s. 637.

¹⁰⁹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, c. V, s. 118; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VIII, s. 580.

¹¹⁰ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. II, s. 429; es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, s. 536; Kallek, "İbn Receb", s. 243-247.

¹¹¹ Karabacak, "İbn Receb el-Hanbelî'nin Hayatı ve İlmî Şahsiyeti", s. 722-723; Âşûr Ali b. Abdülaziz b. Ali eş-Şibil, *Menhecu'l-Hafız İbn Receb el-Hanbelî fi'l-akîde*, Daru's-sumuy, Riyad 2001, s. 53.

¹¹² İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. II, s. 199; Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî ed-Dımeşkî el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, c. II, s. 213-214.

¹¹³ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VIII, s. 396-397.

birçok hocadan Bağdat, Dımaşk, Kudüs ve Nablus gibi bölgelerde dersler almıştır.¹¹⁴ İbn Receb, bahsedilen bu bölgelerde ders aldıktan sonra Dımaşk'a dönerek yerleşmiştir. Hocası İbn Kâdi'l-Cebel'in 771/1370 yılında vefat etmesinin ardından hocasının Emeviyye Camii'ndeki ders halkalarını devralarak Dımaşk'ta ders vermeye başlamıştır.¹¹⁵ İbnü't-Takî'nin (ö. 788/1386) ölümü üzerine Hanbeliyye Medresesinde 791/1389 yılına kadar ders vermeye devam etmiştir.¹¹⁶ Bununla birlikte Sükkeriyye Dârulhadisi'nde fıkıh ve hadis dersleri vererek öğretim hayatına devam etmiştir.¹¹⁷ Ayrıca etkili bir hitabet ve vaaz yeteneğine sahip olan İbn Receb, Ömeriyyetü's-Şeyhiyye ve Tûrbetü'l-İzziyye Medreselerinde vaizlik yapmıştır. Bu dersler sayesinde çok sayıda insanın yetişmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca verdiği etkili vaazlarıyla tebliğ ve irşad vazifelerini yerine getirmiştir.¹¹⁸ Bunların yanı sıra ilerde değinileceği üzere İbn Receb, talebelerinin istifade edebileceği birçok eser yazmıştır. Özellikle hayatının son dönemlerini ibadet etmek ve kitap yazmakla geçiren İbn Receb, asırlar boyunca rağbet gören eserler bırakmıştır.

Birçok Hanbelî âlimden ders alan İbn Receb, Hanbelî mezhebini ve Hanbelî fıkhnı çok iyi bilmektedir. Nitekim İbnü'l-İmâd, İbn Receb'in *el-Kavâidu'l-fikhiyye* isimli eserinin Hanbelî fıkhnına tam anlamıyla vakıf olduğuna işaret ettiğini zikretmektedir.¹¹⁹ Özellikle Dımaşk ve Kudüs'te Hanbelî mezhebinin önderliğini yapmış ve yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.¹²⁰ Ancak eserlerinde diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermesi, onun mutaassıp bir Hanbelî olmadığını göstermektedir. Hatta birtakım Hanbelîler, İbn Receb'i mezhebin imamlarından biri olan İbn Teymiyye'ye aykırı fikirler ileri sürmesi sebebiyle tenkit etmişlerdir.¹²¹

Bununla birlikte hadis alanındaki bilgisi hakkında çoğu âlim övgü ve takdir ile bahsetmiştir. İbn Hacer (ö. 852/1449), onun hadiste en sağlam kişi olup asrının hadis tahammül yollarını ve illetlerini en iyi bilen kişi olduğunu ifade etmektedir.¹²² Aynı şekilde Şihâbüddin İbn Hiccî (ö. 816/1413) İbn Receb'in hadis ilimlerini çok iyi bildiğini ve ilelü'l-hadis konusunda zamanının en bilgini olduğunu söylemektedir.¹²³ Ayrıca bazı âlimlerin onun hakkında usûlî, müverrih,¹²⁴ hucce,¹²⁵ şeyh, âlim ve allâme¹²⁶ gibi özelliklerden

¹¹⁴ İbn Receb *el-Hanbelî, ez-Zeyl*, c. II, s. 284.

¹¹⁵ İbn Kâdi Şühbe, *Tarih*, c. II, s. 361.

¹¹⁶ Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Hasen İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-münaddad fî tabakâti müteahhiri ashâbi Ahmed*, thk. Abdurramân b. Süleymân el-Useymîn, Kahire 1987, s. 49.

¹¹⁷ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-münaddad*, s. 37.

¹¹⁸ Kallek, "İbn Receb", c. XX, s. 243-247.

¹¹⁹ İbnü'l-İmâd *el-Hanbelî, Şezerâtü'z-zeheb*, c. VIII, s. 579-580.

¹²⁰ Suiçmez, *İbn Receb el-Hanbelî ve Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem Adlı Eserindeki Hadis Şerhçiliği*, s. 30.

¹²¹ Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 37.

¹²² İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, c. III, s. 176.

¹²³ İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, c. III, s. 176; İbnü'l-İmâd *el-Hanbelî, Şezerâtü'z-zeheb*, c. VI, s. 339-340.

¹²⁴ Ömer Rıza Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, c. V, s. 118.

bahsetmeleri onun hadis ve fıkıh ilminin yanı sıra diğer İslâmî ilimlerde de ne kadar mâhir bir kimliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Zikredilen bu bilgilerden sonra İbn Receb'in ilmî şahsiyetinin oluşmasında öğrenim ve öğretim hayatının önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bunun neticesinde onlarca öğrenci yetiştiren ve sonraki yıllara bolca eser bırakan velûd bir hayat ortaya çıkmıştır.

1.2.2. Hocaları

Çok küçük yaşlarda ilim tahsil etmeye başlayan İbn Receb el-Hanbelî, ilimle meşgul olan ailesi sayesinde sağlam bir dinî tahsil görmüştür. İlk ve temel eğitimi birer hadisçi olan dedesi ve babasından almıştır. Babası, küçük yaşlardan itibaren oğlunun ilmî ortamlara katılmasını sağlamış ve önemli ilim merkezlerine yaptığı seyahatlerde oğlunu da götürerek farklı hocalardan ders almasını sağlamıştır. İbn Receb, hocalarının çoğundan Bağdat ve Dimaşk'te ders almıştır. Bulunduğu yere ve okuduğu kitaba göre babası ve dedesi dışında birçok hocadan ders alma imkânı bulmuştur. Kaynaklara bakıldığında İbn Receb'in kırk'ın üzerinde hocasının olduğu görülür. Bu hocaların en meşhurları şunlardır:

a) Ebû Ahmed Abdurrahmân Receb b. el-Hasan es-Selâmî (ö. 742/1341): İbn Receb'in dedesi olup Bağdat'ta kürsü sahibi bir hadis âlimidir. İbn Receb dört ve beş yaşlarındayken Bağdat'ta ders veren dedesinin derslerine katıldığını ifade etmektedir.¹²⁷

b) Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Hasan es-Selâmî el-Bağdâdî (ö. 774/1372): İbn Receb'in babasıdır. O, hadis ve kıraat ilminde ihtisas sahibidir. İbn Receb, babasından Kur'ân ve hadis dersleri almıştır.¹²⁸

c) Safiyyüddin Ebü'l-Fedâil Abdülmü'min b. Abdilhâlik b. Abdillâh b. Ali b. Mes'ûd el-Bağdâdî el-Hanbelî (ö. 739/1339): İbn Receb'in Bağdat'ta hadis öğrendiği ve en erken vefat eden hocasıdır.¹²⁹

ç) Ümmü Abdillâh Zeyneb bint el-Kemal Ahmed b. Abdurrahîm Ahmed el-Makdisîyye (ö.740/1339): Bintü'l-Kemâl diye meşhurdur. İbn Receb'in Bağdat'ta icâzet yoluyla hadis aldığı bayan hocasıdır.¹³⁰

¹²⁵ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. II, s. 428-429.

¹²⁶ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VI, s. 339.

¹²⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, c. II, s. 213-214; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. II, s. 199.

¹²⁸ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VIII, s. 396-397; Muhammed b. Abdillâh en-Necdî İbn Humeyd, *es-Sühübü'l-vâbile 'alâ darâ'ihî'l-Hanâbile*, thk. Bekir b. 'Abdillâh Ebû Zeyd, 'Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymin, Beyrut 1416/1996, c. II, s. 475.

¹²⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, c. V, s. 77; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. III, s. 32.

¹³⁰ Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 37. Ayrıca bkz. İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VIII, s. 221. İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, c. I, s. 53-82.

d) Abdurrahîm b. Abdillâh b. Muhammed b. Ebî Bekir b. İsmail ez-Zerîrâtî el-Bağdâdî (ö. 741/1340): İbn Receb'in, Bağdat Mücâhidiyye medresesinde ders aldığı dönemin önemli fıkıh ve hadis âlimlerindendir.¹³¹

e) Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. İbrahim İbnü'n-Nakîb ed-Dımaşkî eş-Şâfi (ö. 745/1345): Nevevî'den (ö. 676/1277) ders alan İbnü'n-Nakîb fıkıh alanında söz sahibi bir âlimdir.¹³²

f) Ebû Abdillâh Safiyyüddîn Hüseyin b. Bedrân el-Bâbasrî el-Bağdâdî (ö. 749/ 1348): İbn Receb *Sahîhi Buhârî*'yi bu hocasından dinleyip, Müstensiriyye Dârulhadisi'nde birçok defa derslerine katılmıştır.¹³³

g) Ebû Hafs Sirâccüddîn Ömer b. Ali Musa el-Bağdâdî el-Ezcî el-Bezzâr (ö. 749/1349): İbn Receb'in Bağdat'ta ders aldığı ve Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sülâsiyyât*'ını dinlediği bir hocasıdır.¹³⁴

ğ) Alâüddîn Ali b. Zeynüddîn el-Müneccâ b. Osman et-Tenûhî ed-Dımaşkî (ö. 750/1349): İbn Receb, İbnü'l-Müneccâ'dan Dımaşk'ta *Sahîhi Müslim*'deki Ahmed b. Hanbel'den (ö. 241/855) gelen hadisleri ihtiva eden bir cüzü okuduğunu ifade etmektedir.¹³⁵

ğ) Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr ez-Zürâ'î ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350): İbn Receb, Hanbelî mezhebinin önemli âlimlerinden birisi olan İbn Kayyim el-Cevziyye'den Dımaşk'ta ders almıştır. İbn Receb *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile* isimli eserinde İbn Kayyim'in tefsir, hadis, fıkıh, fıkıh usûlü, nahiv ve kelâm gibi ilimlerde geniş bilgi sahibi olduğunu zikrederek hocasının ilmine olan hayranlığından bahsetmiştir.¹³⁶

h) Muhammed b. Muhammed b. İbrahim Ebü'l-Feth el-Meydûmî el-Mısırî (ö. 754/1353): İbn Receb'in Mısır'da ders alma imkânı bulduğu bu hocası, dönemin meşhur hadis hafızlarındandır.¹³⁷

ı) Nasîruddîn Muhammed b. İsmail b. Abdilâzîz İbnü'l-Mülûk el-Eyyûbî (ö. 756/1355): İbn Receb'in Kahire'de hadis ve tasavvuf konularında istifade ettiği bir hocasıdır.¹³⁸

¹³¹ Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 50.

¹³² Ebû Bekr b. Ahmed el-Esedî b. Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. Abdullâh Enîs et-Tabbâ, Beyrut 1987, c. III, s. 51.

¹³³ Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VIII, s. 277-278; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, c. II, s. 443-444; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. II, s. 139.

¹³⁴ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VIII, s. 278. İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, c. II, s. 444.

¹³⁵ İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, c. I, s. 696-697; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, c. II, s. 447; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. III, s. 209.

¹³⁶ Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c. XX, s. 543-549; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. IV, s. 21-23.

¹³⁷ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. IV, s. 274.

¹³⁸ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. IV, s. 7-8.

i) Muhammed b. İsmail ed-Dımeşkî el-Ubâdî (ö. 756/1355): Bu zat İbnü'l-Habbâz diye meşhur olmuş önemli hadis âlimlerindendir.¹³⁹

j) Fahrüddîn Osman b. Yûsuf b. Ebî Bekr Fahrüddîn en-Nüveyrî el Mâlikî (ö. 756/1355): İbn Receb, hacca gittiği zaman Mekke'de karşılaşmış istifade ettiği bir hocasıdır.¹⁴⁰

k) Ebû Saîd Halîl b. Keykeldî el-Alâî (ö. 761/1359): İbn Receb'in, Irâkî'nin (ö. 806/1404) "Doğunun ve batının hâfızı" diye nitelediği el-Alâî'den çokça etkilenmiş ve eserlerinde sıklıkla atıfta bulunmuştur.¹⁴¹

l) Afîfüddîn Abdullâh b. Mahammed b. Ahmed es-Sa'dî İbnü'l-Matarî el-Hazrecî el-Medenî (ö. 765/1364): İbn Receb Medîne'de kaldığı dönemlerde İbnü'l-Matarî'den hadis dinlediğini ve onun döneminin hadis hâfızlarından olduğunu zikretmektedir.¹⁴²

m) Ebû Ömer İzzüddîn Abdülazîz b. Muhammed İzzüddîn İbn Cemâa (ö. 767/1366). Fıkıh ve hadis alanında çeşitli eserler veren müellif, farklı yerlerde kâdıkudâtılık yapmış önemli bir âlimdir.¹⁴³

n) Ebu'l-Abbâs Şerefüddîn Ahmed b. el-Hasen İbn Kâdi'l-Cebel el-Makdîsî ed-Dımeşkî (ö. 771/13709: İbn Receb'in Hanbelî fikhını öğrendiği hocalarından birisidir.¹⁴⁴

o) Ebû Hafs Ömer b. Hasen b. Mezyed b. Ümeyle b. Cem'a b. İdân el-Merağî el-Halebî el-Mizzî (778/1377): Hadis ilminde devrinin önemli isimlerinden birisi olup İbn Receb'in Dımaşk'te istifade ettiği meşhur bir âlimdir.¹⁴⁵

ö) Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Esedî (782/1381): İbn Receb'in en son vefat eden hocasıdır.¹⁴⁶

Görüldüğü üzere İbn Receb el-Hanbelî, başta Dımaşk olmak üzere Bağdat, Mekke ve Kahire gibi farklı bölgelerde birçok hocadan ders almıştır. İbn Receb'in hocalarının geneli Hanbelî mezhebine müntesip olmakla birlikte Şâfiî ve Mâlikî mezhebine mensup hocaları da mevcuttur. Onun farklı bölgelerde çeşitli hocalardan ders alması tarih, tefsir, hadis ve fıkıh gibi çok farklı alanlarda kendisini yetiştirmesini sağlamıştır.

1.2.3. Öğrencileri

İbn Receb, döneminin ilim merkezlerini dolaşmış önemli hocalardan ders aldıktan sonra başta hadis ve fıkıh olmak üzere birçok alanda kendini yetiştirmiştir. Daha sonra Dımaşk'a

¹³⁹ Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 54; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VIII, s. 310-311.

¹⁴⁰ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. III, s. 67-68.

¹⁴¹ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VIII, s. 327-328.

¹⁴² İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. II, s. 390-391; es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, s. 534.

¹⁴³ Cengiz Kallek, "İbn Cemâa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c. XIX, s. 393-394.

¹⁴⁴ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VIII, s. 376-377.

¹⁴⁵ Karabacak, *Faziletli Vakitlere Dâir Rivâyetlerin Değeri (İbn Receb el-Hanbelî'nin Kitapları Özelinde)*, s. 35.

¹⁴⁶ Karabacak, *Faziletli Vakitlere Dâir Rivâyetlerin Değeri (İbn Receb el-Hanbelî'nin Kitapları Özelinde)*, s. 35; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. IV, s. 228.

dönmüş ve dersler vermeye başlamıştır. Özellikle Emeviyye Camii ve Büyük Hanbeliyye Medresesi onun ders verdiği ve birçok öğrenci yetiştirdiği önemli eğitim merkezleridir. Çeşitli bölgelerden gelerek İbn Receb'den ders alan birçok öğrenci vardır. İbn Receb'in yetiştirmelerinde katkıda bulunduğu öğrencilerinden bazıları şunlardır:

a) Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abbas b. Seyban el-Ba'î ed-Dımaskî el-Hanbelî Alâuddin Ebu'l-Hasan (ö. 803/1401): Genellikle “İbnü'l-Lehhâm” diye tanınmıştır. İbn Receb'in en yakın öğrencilerinden birisi olup fıkıh alanında söz sahibi bir âlimdir.¹⁴⁷ İbn Receb vefat ettikten sonra Emeviyye Camii'ndeki ders halkalarını devam ettirmiştir.¹⁴⁸

b) Ebû Abdillâh Muhammed b. Halîl el-Munsıfî el-Harîrî el-Hanbelî (ö. 803/1401): İbn Tûğân diye meşhur olmuştur. Uzun süre İbn Receb'den ders almıştır. İbn Tûğân, hocası İbn Receb'in İbn Teymiyye'ye muhalif görüşler ileri sürmesi sebebiyle bazı tatsız olaylar yaşamıştır.¹⁴⁹

c) Sirâcuddîn Ebu Hafs Ömer b. Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (ö. 804/1402): “İbnü'l-Mulakkın” diye meşhur olmuştur. İbn Receb'in yanında yetişmiştir. Devrinin en çok eser yazan kişileri arasında kabul edilmektedir.¹⁵⁰

ç) İsmail b. Ali b. Muhammed el-Bikâî ed-Dımaşkî (ö. 806/1404): İbn Receb'in meşhur eseri *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem* adlı kitabını “istinsâh” eden öğrencisidir.¹⁵¹

d) İzzeddin Muhammed b. Behâüddîn Ali b. İzzeddîn Abdurrahman b. Muhammed b. et-Takî Süleyman el-Makdisî el-Hanbelî (ö. 820/1417): Fıkıh ve hadis ilminde söz sahibi olup şiirle de ilgilenen bir âlimdir.¹⁵²

e) Kâdî Alâuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Mahmûd b. Ebu Bekr b. el-Muğallî (ö. 828/1424): İbn Receb'den fıkıh dersi alan İbnü'l-Muğallî, çok güçlü bir hafızaya sahip olduğundan birçok eseri ezberlediği rivâyet edilmektedir.¹⁵³

f) Abdurrahîm b. Muhammed b. Ahmed et-Tarablûsî el-Kâhirî el-Hanbelî (ö.841/1437): Dımaşk'ta İbn Receb'ten ders dinleyip icâzet almıştır.¹⁵⁴

¹⁴⁷ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. IV, s. 52.

¹⁴⁸ İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, c. IV, s. 301-302.

¹⁴⁹ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. IX, s. 58.

¹⁵⁰ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, c. IV, s. 43-47, İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. IX, s. 71-73.

¹⁵¹ Muhammed Suiçmez, *İbn Receb el-Hanbelî ve Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem Adlı Eserindeki Hadis Şerhçiliği*, s. 17; İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, c. V, s. 165.

¹⁵² Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 60; İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, c. VII, s. 290-291, İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. IX, s. 215-216.

¹⁵³ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. IX, s. 268.

¹⁵⁴ Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 61; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. IX, s. 350.

g) Ebü'l-Fadl Mühıbbüddîn Ahmed b. Nasrillâh b. Ahmed el-Bağdadi el-Hanbelî (ö. 844/1440): İbn Receb'ten hadis dinlemiştir. Ayrıca hocasının *Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile* ve *el-Kavâ'idü'l-fıkhiyye* adlı eserlerini ihtisar etmiştir.¹⁵⁵

ğ) Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Süleymân b. Ebi'l-Kerem es-Sâlihî ed-Dımaşkî (ö. 844/1440): Ebû Şa'r diye tanınmaktadır. Dımaşk'ta İbn Receb'ten ders alan kişiler arasındadır.¹⁵⁶

h) Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Saîd el-Makdisî en-Nablûsî el-Hanbelî (ö. 855/1451): İbn Saîd el-Makdisî ismiyle meşhur olmuştur. Dımaşk'e giderek İbn Receb'ten ders almıştır.¹⁵⁷

Bunların yanı sıra daha birçok talebe yetiştiren İbn Receb, kendisinden sonraki ilmî canlılığın devam etmesini sağlamıştır. Onun hadis'de kendi döneminin otoritesi kabul edilmesi ve Dımaşk ve Kudüs bölgesinde Hanbelî mezhebinin imamı olarak görülmesi, ders halkalarına katılmayı ayrıcalıklı bir durum hâline getirmiştir. Bundan dolayı İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinden çok sayıda öğrenci Dımaşk'a gelerek İbn Receb'in ilmî birikiminden istifade etme imkânı bulmuştur.¹⁵⁸

1.2.4. İlmî Seyahatleri

İbn Receb el-Hanbelî 736 (Kasım 1335) yılında ilimle meşgul olan bir aile içerisinde Bağdat'ta doğmuştur. O dönemde Bağdat, sınırları içerisinde medreseler ve dâru'l-Hadisler gibi eğitim kurumları bulunması sayesinde ilmin merkezi konumundadır. Dolayısıyla küçük yaşlarda öğrenim hayatına başlayan İbn Receb, ilmî birikiminin temellerini burada atmıştır. Ancak İbn Receb'in ilmî hayatı sadece Bağdat ile sınırlı değildir. Babasıyla birlikte 744/1343 yılında Bağdat'tan Dımaşk'a gitmiştir. Orada İbnü'n-Nakîb (ö. 745/1345) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) başta olmak üzere daha birçok âlimden ders almıştır.¹⁵⁹ Buradan babasıyla birlikte Kudüs'e giden İbn Receb Halil b. Keykeldî'nin (ö. 761/1359) derslerine

¹⁵⁵ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. IX, s. 364.

¹⁵⁶ İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. IX, s. 368.

¹⁵⁷ Karabacak, *Faziletli Vakitlere Dâir Rivâyetlerin Değeri (İbn Receb el-Hanbelî'nin Kitapları Özelinde)*, s. 39; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. IX, s. 417.

¹⁵⁸ Bunlara ek olarak İbn Receb'in öğrencileri arasında şu isimler sayılabilir: Şemsüddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. İbadetu's-Sa'dî el-Ensârî (ö. 820/1417), Muhammed b. Ahmed b. Mu'alî el-Hebtî el-Hanbelî el-Mısırî (ö. 825/1422), Şemsüddîn Muhammed b. Halid b. Musa el-Hımsî (ö. 830/1427), Ömer b. Muhammed b. Ebu Bekir es-Serrac Ebu Hafs el-Halebî (ö. 841/1438), Şehabuddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebu Bekir, Kadî'l-Kudat (ö. 844/1441), Ebu Zer Abdurrahman b. Muhammed el-Mısırî (ö. 846/1443), el-Hafız Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah ez-Zeyn Ebu Zer el-Mısırî, el-Hanbelî (ö. 846/1443), Ali b. Muhammed b. Ali et-Tarsusî, el-Mizzî (ö. 850/1446), Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed es-Sihâm, el-Hanbelî (ö. 864/1470). Bkz. Karabacak, *Faziletli Vakitlere Dâir Rivâyetlerin Değeri (İbn Receb el-Hanbelî'nin Kitapları Özelinde)*, s. 39-41; Suiçmez, Muhammed, *İbn Receb el-Hanbelî ve Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem Adlı Eserindeki Hadis Şerhçiliği*, s. 17-19.

¹⁵⁹ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-münaddad*, s. 48; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VIII, s. 579.

katılmıştır.¹⁶⁰ Daha sonra Nablus'a geçmiş ardından da babasıyla Mısır'a gitmiştir. Mısırda İbnü'l-Mülûk (ö. 756/1355) ve İbn Cemâa (ö. 767/1366) gibi adından söz ettirmiş âlimlerden ders almıştır.¹⁶¹ Buralarda ders aldıktan sonra Bağdat'a dönüp ertesi yıl babasıyla birlikte hac ibadetini yerine getirmek üzere Mekke'ye gitmiştir.¹⁶²

İbn Receb bu yolculuklarını dört yılda tamamlayarak 748/1347 yılında tekrar Bağdat'a dönmüştür.¹⁶³ Burada Abdürrezzâk eş-Şeybânî'den (ö. 748/1348) hadis dinleme fırsatı bulan İbn Receb, ertesi yıl Hicaz'a gitmiştir. Burada Osman b. Yusûf en-Nüveyrî (ö. 756/1355) ve İbnü'l-Matarî gibi simalardan ders almıştır.¹⁶⁴ Buradan da Dimaşk'a geçen İbn Receb, bazı hocaların derslerine katıldıktan sonra 763/1362 yılında tekrar Hicâz'a seyahat ederek önemli simaların ders halkalarına katılmıştır.¹⁶⁵

Bu seyahatlerinden sonra İbn Receb Dimaşk'a yerleşip ders vermeye başlamıştır.¹⁶⁶ Bundan sonra Dimaşk'tan ayrılmayarak başta Emeviyye Camii ve Sükkariyye Medresesi olmak üzere 791/1389 yılına kadar ders vermeye devam etmiştir. 791/1389 yılından itibaren ders vermeyi bırakıp vefat edene kadar ibadet ve kitap yazmakla meşgul olmuştur.¹⁶⁷

1.2.5. Eserleri

İbn Receb el-Hanbelî, hadis, fıkıh, kelam, tarih ve siyer gibi birçok alanda yazdığı eserleriye İslâm kültürüne katkıda bulunan velûd bir âlimdir. Ancak çeşitli sebeplerden dolayı eserleri farklı yerlerdeki kütüphanelere dağılmış veya Moğolların tahribatları gibi bazı durumlar sebebiyle günümüze ulaşamamıştır. Onun eserleri geçmişte öğrencileri tarafından rağbet görmüş ve günümüzde ise çoğu araştırmacının müracaat ettiği kaynaklar arasında yer almıştır. Kaynaklarda elliye yakın eserinin olduğu görülmektedir. İbn Receb'in eserleri telif edildiği alana göre şu şekilde tasnif edilebilir:

1.2.5.1. Tefsir

1. *Tefsîru sûreti'l-Fâtîha*:¹⁶⁸ Fatiha sûresinin nuzûlü, âyet sayısı, isimleri ve faziletlerine dair bilgilerin yanı sıra sûrenin detaylı şekilde tefsir edildiği bir eserdir.¹⁶⁹

¹⁶⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, c. II, s. 365.

¹⁶¹ Suiçmez, Muhammet, *İbn Receb el-Hanbelî ve Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem Adlı Eserindeki Hadis Şerhçiliği*, s. 31.

¹⁶² İbn Hacer, *ed-Dürrü'l-kâmine*, c. II, s. 429. İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VIII, s. 579.

¹⁶³ İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, c. II, s. 441.

¹⁶⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, c. II, s. 444.

¹⁶⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, c. II, s. 447.

¹⁶⁶ İbn Kâdî Şühbe, *Tarîh*, c. II, s. 361.

¹⁶⁷ Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 35-37.

¹⁶⁸ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-münaddad*, s. 50.

¹⁶⁹ Bu eser Sâmî b. Muhammed Câdullah tarafından tahkik edilerek Riyad'da (1427/2006) yayımlanmıştır.

2. *Tefsîru sûreti'n-Nasr*:¹⁷⁰ Nasr sûresinin tefsiri olup bu sûreden sonra Hz. Peygamber'in tövbe ve istiğfâr'ının arttığına dair rivâyetlerin değerlendirildiği bir eserdir. Bu eser bizim çalışmamıza konu olan *Ravâiu't-Tefsir* ve *Mecmû'u resâili'l-Hâfiz İbn Receb el-Hanbelî* isimli eserlerin içerisinde yer almaktadır.¹⁷¹

3. *Tefsîru sûreti'l-İhlâs*: İhlâs sûresinin küçük bir tefsiri niteliğindeki bu eser sûrenin nüzûl sebebi ve faziletine dair rivâyetleri içermektedir. Bu eser Muvaffak Abdullah el-I'vazî tarafından "*el-Kelâm sûreti'l-İhlâs: Fadluhâ, Sebebü nüzûlühâ, Tefsîruhâ*" ismiyle Cidde'de (1407) neşredilmiştir.¹⁷² Aynı şekilde *Ravâiu't-Tefsir* ve *Mecmû'u resâili'l-Hâfiz İbn Receb el-Hanbelî*¹⁷³ adlı çalışmaların içinde de bulunmaktadır.

4. *Tefsîru sûreti'l-Felak*: Sûrenin fazileti ve sebep-i nüzûl üne dair rivâyetlere yer veren İbn Receb, âyetleri ayrıntılı bir şekilde tefsir etmiştir. Bilinen tek nüshası Bağdat Evkaf Kütüphanesi'ndedir (nr. 36511).¹⁷⁴

5. *el-Kelâm alâ kavlihî Te'âlâ "İnnemâ yahşâ'llâhe min 'ibâdihi'l-'ulemâ"*: Bu risâlede İbn Receb, "*Allah'tan hakkıyla ancak âlim kullarının korkacağı*"¹⁷⁵ anlatan Fâtır sûresi 28. âyeti tefsir etmiştir. Öncelikle âyeti gramatik açıdan tahlil eden İbn Receb, âlimlerin Allah'tan korkmasının ne anlama geldiğine dair açıklamalarda bulunmaktadır. Ayrıca *Ravâiu't-Tefsir* ve *Mecmû'u resâili'l-Hâfiz İbn Receb el-Hanbelî* adlı eserin¹⁷⁶ adlı eserlerin içinde de bulunmaktadır.¹⁷⁷

1.2.5.2. Hadis

1. *Şerhu Câmi'i't-Tirmizî*.¹⁷⁸ Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'u's-sahîh*'inin şerhi olan bu eserin yaklaşık yirmi cilt olduğu ancak büyük bir kısmının günümüze ulaşmadığı bilinmektedir. Kâtip Çelebî (ö. 1067/1656), İbn Receb'in bu eserinin 803/1400 yılında Moğolların Dımaşk'a saldırıları esnasında büyük bir kısmının yok olduğunu nakletmektedir.¹⁷⁹

¹⁷⁰ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-münaddad*, s. 51.

¹⁷¹ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî ed-Dımeşkî el-Hanbelî, *Mecmû'u resâili'l-Hâfiz İbn Receb el-Hanbelî*, thk Ebû Mus'ab b. Fuâd el-Hulvânî, Kahire 2003/1424, c. II, s. 511-527.

¹⁷² Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 66.

¹⁷³ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. II, s. 527-552.

¹⁷⁴ Ali eş-Şibil, *Menhecu'l-Hafız İbn Receb el-Hanbelî fî'l-akide*, s. 135.

¹⁷⁵ el-Fâtır 35/28.

¹⁷⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. II, s. 771-810.

¹⁷⁷ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-münaddad fî tabakâti müteahhirî ashâbî Ahmed* adlı eserinde bu eserlerin yanı sıra İbn Receb'in *İ'râbu'l-Besmele* ve *İ'râbu Ümmi'l-Kitâb* isimlerinde eserlerinin olduğundan bahsetmiştir. Ancak bu eserlerin günümüze ulaşıp-ulaşmadığı hakkında bilgi mevcut değildir. İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-münaddad*, s. 50.

¹⁷⁸ İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, c. III, s. 176.

¹⁷⁹ Hacı Halîfe Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, c. I, s. 559; Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 174.

2. *Şerhü İ'leli't-Tirmizî*.¹⁸⁰ İbn Receb'in *el-Câmi'u's-sahîh*'e yazdığı şerhden günümüze ulaşan kısmıdır. İlel bahislerini içerdiği için *Serhü İ'leli't-Tirmizî* ismiyle tanınmıştır. İbn Receb'in "ilelü'l-hadis" konusunda uzmanlığını gösteren bu eser, hadis usulü ve "ilel" konusunda sonraki dönemler için önemli bir kaynak durumundadır.¹⁸¹

3. *Fethu'l-bâri 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*.¹⁸² İmam Buhârî'nin *Sahîhi*'inin başından "Kitâbu'l-Cenâiz" bölümüne kadar olan kısmının şerhidir. İbn Receb bu şerhi tamamlayamadan vefat etmiştir.¹⁸³ Hadis şerhçiliğinde İbn Receb'in ne kadar mahir bir kişi olduğunu gösteren ayrıca önemli bilgi ve yorumlara içiren bir eserdir.

4. *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem fi şerhi hamsîne hadîsen min cevâmi'i'l-kelim*.¹⁸⁴ Nevevî'nin kırk iki hadis içeren *el-Erbaîn* adlı eserine sekiz hadis daha ekleyerek hazırladığı bir şerhdir. Hz. Peygamber'in cevâmi'u'l-kelim niteliğinde söylediği elli hadisi ibadet, inaç ve ahlâkî yönleriyle şerh etmeye çalışmıştır.¹⁸⁵

5. *İhtiyârü'l-evlâ fi şerhi hadîsi ihtisâmi'l-melei'l-a'lâ*.¹⁸⁶ Hz. Peygamber'in bir uykusunda "Yüksek dereceli melekler (mele-i 'alâ) hangi konuda tartışıyorlar?"¹⁸⁷ sorusunun muhatabı olduğu Allah'ın günahlara kefâret ve insanların derecelerini yükseltecek şeylerle uğraştıklarını bildirdiği bu kudsî hadisin şerhidir.¹⁸⁸

6. *el-Mahâcce fî seyri'd-dülce*.¹⁸⁹ "Bu din kolaydır. Kim dini zorlaştırmaya çalışırsa sonunda muhakkak mağlup olur. Doğruluktan ayrılmayın, yaklaştırınız, müjdeleyin, sabah çıkarken, akşam dönerken ve gece erkenden yola çıkarken Allah'tan yardım dileyin"¹⁹⁰ mealindeki hadisin şerhidir.¹⁹¹

¹⁸⁰ İbn Hacer, *ed-Dürer el-kâmine*, II, 322, ibnü'l- İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. VIII, s. 579

¹⁸¹ Eserin Nüreddin İtr (Dimaşk 1398/1978) ve Hâlid Abdülfettâh eş-Şibl (Beyrut 2002,2007) tarafından çeşitli tahkikleri yapılmıştır.

¹⁸² İbn Hacer, *ed-Düreru'l-kâmine*, c. II, s. 429; İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l- münaddad*, s. 50; es-Süyûtî, *Tabakatu'l-huffâz*, s.536.

¹⁸³ Mecdî b. Abdülhâlik Şâfiî, Mahmûd b. Şâbân b. Abdilmaksûd tarafından tahkik edilerek on cilt halinde yayımlanmıştır (Medine 1417/1996). Ayrıca Ebû Muâz Târık b. İvazillah b. Muhammed'in tahkikiyle yedi cilt olarak da basılmıştır (Demmâm 1425). Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 174-175.

¹⁸⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, c. III, s. 295.

¹⁸⁵ Eser Şuayb el-Arnâvûd ve İbrahim Bâcis tarafından tahkik edilmiş, (Beyrut, 1417/1997) Muessesetü'r-Risâle tarafından basılmıştır.

¹⁸⁶ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-münaddad*, s. 50.

¹⁸⁷ Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 3484; et-Tirmizî, "Tefsirü'l-Kur'ân", 39.

¹⁸⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. IV, s. 3-90.

¹⁸⁹ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-münaddad*, s. 50

¹⁹⁰ Hadis için bkz. Buhârî, "İmân", 28.

¹⁹¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. IV, s. 389-391.

7. *Şerhu hadîsi Ebi'd-Derdâ: "Men seleke tarîkan yeltemisü fîhi ilmen."*¹⁹² İmin, ilim öğrenmenin faziletleri ve âlimlerin üstünlüklerinden bahsedilen bu hadisin¹⁹³ şerhidir. *Veresetü'l-enbiyâ Şerhu hadîsi Ebi'd-Derdâ* ismiyle de bilinmektedir.¹⁹⁴

8. *el-Hikemü'l-cedîre bi'l-izâeti min kavli'n-nebiyyi (s.a.v.) "Bu'istü bi's-seyfi beyne yedeyi's-sa'e..."*¹⁹⁵ *"Ben kıyâmete yakın bir zamanda hiçbir ortağı olmayan Allah'a kulluk edilmesini sağlamak için kılıç ile gönderildim. Rızkım, mızrağımın gölgesindedir. Zillet ve aşağılık ise emrime karşı gelenlerin olacaktır. Kim bir kavme benzerse o onlardandır"*¹⁹⁶ mealindeki hadisin şerhidir. Tebliğ, cihad ve diğer din mensuplarıyla ilişkiler açıklanmaya çalışılmıştır.¹⁹⁷

9. *Şerhu hadîsi: "Mâ zi'bâni câi'âni ursilâ veya Zemmu'l-mâl ve'l-câh..."*¹⁹⁸ Bir koyun sürüsünün üzerine salıverilen iki aç kurdun sürüye verdiği zararın, bir kişinin mal ve hırsıyla dine verdiği zarardan daha fazla olmadığını anlatan hadisin şerhidir.¹⁹⁹ İbn Receb, önce hadisin ravilerine yönelik bilgiler verdikten sonra hadisi açıklamaya çalışmıştır.²⁰⁰

10. *Gâyetü'n-nef'i fî şerhi hadîsi: "Temsîli'l-mü'min bi hâmeti'z-zer'i."*²⁰¹ Sıkıntılar karşısında mü'minin yıkılmayıp taze ekin gibi eğildiğini anlatan hadisin²⁰² şerhidir.²⁰³

11. *Keşfu'l-kürbe fî vasfî hâli ehli'l-gurbe.*²⁰⁴ *"İslâm garîb başladı ve yine garîb olarak dönecektir. Ne mutlu garîblere!"*²⁰⁵ mealindeki hadisin şerhidir. İbn Receb, bu eserinde gurbet ehlinin kim olduğuna dair detaylı açıklamalar yapmıştır.²⁰⁶

12. *Nûru'l-iktibâs fî mişkâtî vasiyyetin-Nebî li İbn Abbâs.*²⁰⁷ Hz. Peygamberin İbn Abbas'a nasihat ettiği hadisin şerhidir.²⁰⁸ Hadisi âyet ve selef âlimlerinin görüşleriyle şerh etmeye çalışmıştır.²⁰⁹

¹⁹² Muhammed b. Abdullah Hamid en-Necdî el-Mekkî, *es-Suhbu'l-vâbile 'alâ tarâih'l-Hanâbile*, Beyrut 1996, c. II, s. 476.

¹⁹³ Müslim, "Zikir ve Dua", 11.

¹⁹⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. I, s. 5-60.

¹⁹⁵ Abdulhay b. Abdulkebîr el-Kettânî, *Fehresu'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemu'l-me'acim ve'l-mesyehât ve'l-muselselât*, thk. İhsan Abbas, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, c. II, s. 636.

¹⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Hadis No. 5114.

¹⁹⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. I, s. 225-256.

¹⁹⁸ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-münaddad*, s.51

¹⁹⁹ et-Tirmizî, "Zühd", 43.

²⁰⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. I, s. 61-88.

²⁰¹ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-münaddad*, s. 50.

²⁰² Buhârî, "Merdâ", 1.

²⁰³ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. I, s. 209-224.

²⁰⁴ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-münaddad*, s. 50.

²⁰⁵ İbn Mâce, "Fiten", 15; Müslim, "İman", 65.

²⁰⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. I, s. 313-332.

²⁰⁷ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-münaddad*, s.50.

²⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Hadis No. 2803.

²⁰⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. III, s. 89-93.

13. *Şerhu hadîsi Ammâr b. Yâsir: “Allâhümme bi ilmike’l-ğayb.”*²¹⁰ Ammar b. Yâsir’in Hz. Peygamberden naklettiği “Allah’ım yaşamak hayırlı olduğu müddetçe beni yaşat, ölüm daha hayırlı olduğu zaman beni öldür”²¹¹ şeklindeki duanın şerhidir. Daha çok zühhd ve takvâ içerikli bir eserdir.²¹²

14. *Şerhu hadisi “Mes’elü’l-İslâm” veya “Mes’eletü’l-İslâm.”*²¹³ Allah’ın İslâm’ı her iki tarafı duvarla kaplı bir doğru yola benzettiğini ifade eden hadisin şerhidir.²¹⁴ Doğru yolda kalmanın günahlardan sakınmakla mümkün olabileceğinin anlatıldığı küçük hacimli bir eserdir.²¹⁵

15. *Şerhu hadisi: “Lebbeyk Allâhümme lebbeyk.”*²¹⁶ Hz. Peygamber’in Zeyd b. Sâbit’e her sabah okuması için öğrettiği duanın şerhidir.²¹⁷ İbn Receb, âyet ve hadislerin yanı sıra dilsel izahlar da yaparak çok önemli inceliklere işaret etmiştir.²¹⁸

16. *Şerhu hadisi “İnne ağbata evliyâ indî”*²¹⁹ Hz. Peygamber’in dost olarak kabul ettiği kişiler içinden en çok gıpta edilen kimselerin; namaz kılmaktan zevk alan, ibadetinde titiz davranan ve mal peşinde koşmayanlar gibi özelliklerden bahsettiği hadisin şerhidir.²²⁰

17. *Tesliyetü nüfûsi’n-nisâ ve’r-ricâl inde fakdi’l-atfâl.*²²¹ “Hiçbir kadın yoktur ki, gözü önünde üç çocuğunu âhirete göndersin de, bu çocuklar ona cehennem karşı bir set/engel olmasınlar” mealindeki hadisin şerhidir.”²²² Çocukları ölen kadınları teselli etmek amacıyla Hz. Peygamber’in bir müjde verdiğine dair açıklamalarda bulunmuştur.²²³

18. *Şerhu hadisi: “Yetbeu’l-meyyite selâs”*²²⁴ Hz. Peygamber’in ölen bir kimseyi ailesi, malı ve amelinin kabristana geldiğini bunlardan aile ve malının geri dönüp amelinin ise ölen kişiyle kaldığını bildirdiği hadisin şerhidir.²²⁵

19. *Şerhu hadisi Şeddâd b. Evs: “Îzâ keneze’n-nâsu’z-zehebe ve’l-fidda”:* “İnsanlar altın ve gümüş saklayıp biriktirmeye başladığı zaman siz de şu kelimeleri saklayın” şeklindeki hadisin şerhidir.²²⁶

²¹⁰ İbnü’l-Mibred, *el-Cevheru’l- münaddad*, s.50.

²¹¹ Nesâî, “Sehiv”, 61.

²¹² İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû’u resâil*, c. I, s. 151-187.

²¹³ İbnü’l-Mibred, *el-Cevheru’l- münaddad*, s. 50.

²¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Hadis No. 17634.

²¹⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû’u resâil*, c. I, s. 189-207.

²¹⁶ İbnü’l-Mibred, *el-Cevheru’l- münaddad*, s. 50.

²¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Hadis No. 21666.

²¹⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû’u resâil*, c. I, s. 97-150.

²¹⁹ İbnü’l-Mibred, *el-Cevheru’l- münaddad*, s. 50

²²⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû’u resâil*, c. II, s. 739-768; Hadis için bkz. et-Tirmîzî, “Zühhd”, 35.

²²¹ İbnü’l-Mibred, *el-Cevheru’l- münaddad*, s. 50

²²² Buhârî, “İlim”, 36.

²²³ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû’u resâil*, c. II, s. 387-400.

²²⁴ İbnü’l-Mibred, *el-Cevheru’l- münaddad*, s. 50

²²⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû’u resâil*, c. II, s. 419-434; Hadis için bkz. Buhârî, “Rikâk”, 42.

20. *el-Bişâratü'l-uzmâ li'l-mü'min "bi enne hazzahû mine'n-nâri'l-hummâ"* :²²⁷ Hummâ hastalığının, mü'min insanların hata ve günahlarına kefâret olacağını bidiren hadisin şerhidir.²²⁸

1.2.5.3. Fıkıh

1. *Ahkâmü'l-havâtîm ve ma yete'alleku biha* :²²⁹ Müellif bu eserinde yüzüğün önemi, yüzük kullanmanın fikhî hükümlerini ve yüzüğün alınıp satılması gibi konuları ele almaktadır.²³⁰

2. *el-İstihrâc li-ahkâmi'l-harâc* :²³¹ Vergi hukukunu ele alan İbn Receb, özellikle haraç ile ilgili konuları detaylı bir şekilde incelemiştir. On bölümden oluşan eser, haracın anlamı, sünneteki yeri ve uygulanması, kimlere gerekli olduğu ve devletin bu vergiler üzerindeki tasarrufu gibi konuları içermektedir.²³²

3. *Risâle fî ru'yeti hilâli Zilhicce* :²³³ Bu eser, *Kâide: Gammu hilâli zilhicce*, *Ahkâmü'l-ihtilâf fî ru'yeti hilâli zilhicce*, *Kâide fî ru'yeti hilâli zilhicce* isimleriyle de anılmaktadır. Ramazan ve zilhicce aylarında hilalin görülüp-görülmemesi halinde ne ne yapılması gerektiğine dair fikhî açıklamaların bulunduğu bir risâledir.²³⁴

4. *el-Kavâidü'l-fıkhiyye* :²³⁵ Eser *el-Kavâid*, *el-Kavâid fî'l-fıkhi'l-İslâmî*, *Takrîru'l-kavâid* ve *Tahrîru'l-fevâid* isimleriyle de bilinmektedir. İbn Receb'in fıkıh alanında en meşhur eseridir. Hanbelî mezhebinin hukuk kurallarının yanı sıra İslâm hukunun kurallarını da ele aldığı önemli bir kaynaktır.²³⁶

5. *el-Kavlü's-sevâb fî tezvîci ümmehâtî'l-evlâdi'l-guyyâb* :²³⁷ Hayatta olup olmadığı bilinmeyen bir kişinin ümm-i veledinin evlilik durumuyla ilgili görüş ve dellillerin değerlendirildiği bir risâledir.²³⁸

6. *er-Red 'alâ men ittebea ğayre'l-mezâhibi'l-erbea* :²³⁹ Mezheplerin gerekliliğinden ve dört mezhebe uymanın öneminden bahsedilen bir risâledir.²⁴⁰

²²⁶İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. I, s. 333-366; Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Hadis No. 17114.

²²⁷ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l- münaddad*, s. 50

²²⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. II, s. 367-382; Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Hadis No. 22165.

²²⁹ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l- münaddad*, s. 50

²³⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. II, s. 647-739.

²³¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, c. III, s. 295.

²³² Eser, Mahmud Selâsi el-Heynî (Riyad 1989) ve Abdullah es-Siddîk (1934 Kahire) tarafından tahkik edilerek bir risâle şeklinde basılmıştır.

²³³ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l- münaddad*, s.51.

²³⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. II, s. 597-609.

²³⁵ İbn Hacer, *ed-Düreru'l-kâmine*, II, 429

²³⁶ İyâz b. Abdullatif b. İbrahim el-Kaysî tarafından tahkik edilerek (Mısır, 1352/1933) basılmıştır.

²³⁷ Mekki, *es-Suhbu'l-vâbile*, c. II, s. 476

²³⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. II, s. 571-608.

7. *Vucûbu ihrâci'z-zekât ala'l-Fevr*: Zekâtın vakti geldiğinde bekletilmeden verilmesini konu edinen küçük bir risâledir.²⁴¹

8. *Nüzhetü'l-esmâ' fi mes'eleti's- sema'l-mûsikî ve'l-ğînâ* :²⁴² Mûsikînin dinî hükmünü konu edinen bu risâle ayrıca şiir okumanın müzik kapsamına girip girmeyeceği gibi konuları içermektedir.²⁴³

9. *el-Ehâdis ve'l-âsâru'l-mutezâide fi enne talâkı's-selâse vâhıde* :²⁴⁴ Bir seferde zikredilen üç talâkın hükmünün tartışıldığı bu eserin günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir.²⁴⁵

10. *Şerhu'l-Muharrer fi'l-fıkh*: İbnü'l-Mibred'in İbn Receb'in eserleri arasında saydığı Mecdüddîn İbn Teymiyye'ye (ö. 652/1254) ait olan *Muharrer fi'l-fıkh* isimli eserin şerhidir.²⁴⁶

12. *Risâle Muhtasara fi mâ revâ ehlü'l-ma'rife ve'l-hakâik fi mu'ameleti'z-zâlim es-sârik*: Risâle el-Velîd b. Abdurrahman el-Fereyyân tarafından tahkik edilmiştir.²⁴⁷

13. *Mes'eletü's-sâlât yevme'l-cumu'ati ba'de'z-zevâli ve kable's-salât* :²⁴⁸ Eserin günümüze ulaşip-ulaşmadığına dair bilgi bulunmamakla birlikte *Mecmû'u resâili'l-Hâfiz İbn Receb el-Hanbelî* isimli eser içerisinde sadece ismi zikredilmektedir.²⁴⁹

1.2.5.4. Akâid

1. *Cemîu'r-Rusûli kâne dînühümü'l-İslâm*: Bütün peygamberlerin İslâm'ı anlatmak üzere görevlendirildiğini ve tüm insanların Hz. Peygamber'e iman etmelerinin gerekliliği ele alınan bu risâle de, *Mukaddime teştemilü 'alâ enne cemîa'r-Rusûli kâne dînühümü'l-İslâm* adıyla da bilinmektedir.²⁵⁰

2. *Kelimetü'l-ihlâs ve tahkiku ma'nâhâ* :²⁵¹ *Kelimetü'l-ihlâs ve tahkiku ma'nâhâ, Kitâbü't-tevhîd, el-Kelâm 'alâ "lâ ilâhe illallah"* isimleriyle de anılan bu risâle, kelime-i şehâdet ve kelime-i tevhîdin önemini ele almaktadır.²⁵²

²³⁹ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l- münaddad*, s. 50- 51.

²⁴⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. II, s. 617-639.

²⁴¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. II, s. 609-616.

²⁴² Mekkî, *es-Suhbu'l-vâbile*, II, 476; İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l- münaddad*, s. 50

²⁴³ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. II, s. 441-474.

²⁴⁴ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l- münaddad*, s. 50;

²⁴⁵ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l- münaddad*, s. 50;

²⁴⁶ İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi Kütüphanesi'nde eksik bir nüshası mevcuttur (no: 4761/5); Ali eş-Şibil, *Menhecu'l-Hafız İbn Receb*, s. 159.

²⁴⁷ Velîd b. Abdurrahman el-Fereyyân, "Risâle Muhtasara fimâ revâ ehlü'l-ma'rifeve'l-hakâik fimu'ameleti'z-zâlim es-sârik", *Mecelletü'l-buhusi'l-ilmîyye*, (Riyad 1974), c. 16, s. 261-274.

²⁴⁸ Mekkî, *es-Suhbu'l-vâbile*, c. II, s. 476.

²⁴⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. I, s. 41.

²⁵⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. II, s. 553-570.

²⁵¹ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l- münaddad*, s. 50.

²⁵² İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. III, s. 41-87.

3. *Ehvâlü'l-kubûr ve ahvâlü ehlihâ ile'n-nüşûr* :²⁵³ Farklı açılardan berzah âleminin ele alındığı bu risâle, on üç bölümden oluşmaktadır. Müellif, kabir azabı veya nimeti, kabirdeki kişiye yapılan duaların faydası ve kabirlerden ibret alma gibi birçok konuyu ele amıştır.²⁵⁴

1.2.5.5. Diğerleri

1. Rical ve Tabakat Kitapları

1. *Fezâilü's-Şâm*: Bazı çalışmalarda *Hımâyetü's-Şâm bi men fihâ mine'l-a'lâm* ismiyle de zikredilmektedir.²⁵⁵ Şam'ın çeşitli açılardan övüldüğü ve İslâm ümmetini önemli merkezlerinden birisi olduğunun anlatıldığı bir eserdir.²⁵⁶

2. *Muhtasaru sîreti Ömer b. Abdulazîz*. Emevî halifelerinden Ömer b. Abdilazîz'in (ö. 101/720) hayatının ele alındığı bu risâle, *Sîretü Abdumelik b. Ömer b. Abdulaziz* isimli risâleyle birlikte Riyad'da yayımlanmıştır.²⁵⁷

3. *Sîretü Abdumelik b. Ömer b. Abdulaziz*. Ömer b. Abdilazîz'in oğlu Abdumelik'in hayatını ele almaktadır.²⁵⁸

4. *ez-Zeyl 'alâ Tabakâtü'l-Hanâbile*: Çok sayıda Hanbelî âlimin biyografilerinin verildiği bu eser, İbn Ebî Ya'lâ'nın (ö. 526/1131) *Tabâkâtü'l-Hanâbile*²⁵⁹ isimli eserine yapılan bir zeyldir.²⁶⁰ *ez-Zeyl*'de 552 Hanbelî âlimi vefat tarihlerine göre sıralanarak tanıtılmıştır. Alanında çok önemli kaynaklardandır.²⁶¹

2. Ahlâk, Vaaz ve İrşad

1. *et-Tahvîf mine'n-nâr ve't-ta'rîf bi ahvali dâri'l-bevâr*: Kimlerin cehenneme gireceği, cehennemin özellikleri ve ehlinin karşılaşacağı azap türleri gibi konuları âyet, hadis ve selef-i sâlihîn âlimlerinin görüşleri çerçevesinde ele alınmıştır.²⁶²

²⁵³ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l- münaddad*, s. 51.

²⁵⁴ İlk kez Mekke'de (1357/1938) neşredilmiştir. Daha sonra Muhammed et-Tayyib (Kahire 1403/1982), Ebû Hâcer Muhammed Zağlûl (Beyrut 1405/1985), Hâlid Abdüllatîf es-Seb' (Beyrut 1410/1990-1412/1992) gibi farklı şahıslar tarafından tahkik edilmiştir. Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 70.

²⁵⁵ Ali eş-Şibil, *Menhecu'l-Hafız İbn Receb el-Hanbelî fi'l-akâide*, s. 110.

²⁵⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. III, s. 117-289.

²⁵⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. II, s. 501-510.

²⁵⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. II, s. 475-510.

²⁵⁹ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed İbn Ebî Ya'lâ el-Bağdâdî, *Tabâkâtü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Kahire 1371/1952. Eser hakkından detaylı bilgi için bkz: Şükrü ÖZEN, "İbn Ebî Ya'lâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c. XIX, s. 477-448.

²⁶⁰ İlk olarak Henri Laoust ile Sâmî ed-Dehân ortak çabaları sonucunda neşredilmiştir (Dımaşk 1370/1951, Kahire 1372). Daha sonra Muhammed Hamîd el-Fıkî (Kahire 1952-1953) ve Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin (Riyad 1425/2005) tarafından yapılan tahkiklerle yayımlanmıştır.

²⁶¹ Bu eserlerin yanı sıra kaynaklarda İbn Receb'in eserleri arasında *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed, Meşyehatü İbn Receb, Vak'atü Bedr* isimli eserlerde zikredilmektedir. Ancak bu eserlerin günümüze ulaşp-ulaşmadığı bilinmemektedir. İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l- münaddad*, s. 51; İbn Hacer, *ed-Düreru'l-kâmine*, II, 429; İbn Humeyd, *es-Sühübü'l-vâbile*, c. II, s. 476.

²⁶² İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. IV, s. 91-387.

2. *İstinşâku nesimü'l-üns min nefehâti riyâzi'l-kuds*: Allah sevgisinin gerekliliğinden detaylı bir şekilde bahsedilen bir risâledir.²⁶³
3. *el-Farku beyne'n-nasîhati ve't-ta'yîr*: Bu risâlede nasihat ve ayıplama arasındaki fark ele alınmıştır.²⁶⁴
4. *Letâifü'l-ma'ârif fî mâ li mevâsimi'l-âmi mine'l vezâif*:²⁶⁵ Özellikle tasavvuf çevrelerinde yaygın olan bu eser, senenin önemli günlerinde yapılması sevap olan farz, müstahap ibadetler ile zikirleri anlatan hacimli bir kitaptır.²⁶⁶
5. *Fazlu 'ilmi's-selef 'alâ 'ilmi'l-halef*: Bu eser, *Beyânü ilmi's-selef alâ ilmi'l-halef* adıyla da bilinmektedir. Faydalı ilmi ve selef âlimlerinin ilme bakışlarını ve onların özelliklerinin anlatıldığı bir eserdir.²⁶⁷
6. *Zemmü Kasveti'l-Kalb*: Kalbin katılaşmasının sebepleri ve bunu gidermenin yolları ele alınmıştır.²⁶⁸
7. *Zemmü'l-hamr*:²⁶⁹ İçkinin zararlarının anlatıldığı küçük bir risâledir.²⁷⁰
8. *ez-Zül ve'l-inkisâr li'l-Azîzi'l-Cebbâr*:²⁷¹ *el-Huşû fî's-salât* ismiyle de bilinmektedir. Mü'min bir kimsenin Allah'a karşı sahip olduğu korku ve saygıyla birlikte namazda huşûnun önemini anlatan küçük bir risâledir.²⁷²
9. *Sadakâtu's-sirr ve fadluhâ*: Sadakanın gizli verilmesine dair faziletlerden bahseden küçük bir risâledir.²⁷³
10. *Mevridu'z-Zemân ilâ ma'rifeti fezâilü'l-Kur'an*: Busrî Abdulganî el-Busrî tarafından tahkik edilerek Kahire'de basılmıştır.
11. *Buğyetu'l-insân fî vezâifi ramazân*. Eser Muhammed Zehîr eş-Şavîş tarafından tahkik edilerek basılmıştır (Dımaşk 1963).

Görüldüğü üzere İbn Receb el-Hanbelî, çeşitli alanlarda eser vermiş bir âlimdir. Ayrıca farklı alanlarda bu kadar fazla eser yazması, onun ne derece ilmî bir birikime sahip olduğunu göstermektedir. Zikredilen bu eserler ve muhtevalarından anlaşılmaktadır ki; o, eserlerinde bir taraftan hadislerin illeti gibi ilmî ve teknik konuları diğer yandan da manevî

²⁶³ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. III, s. 289-401.

²⁶⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. II, s. 401-418.

²⁶⁵ İbn Hacer, *ed-Dürrü'l-kâmine*, II, 429; İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l- münaddad*, s. 50

²⁶⁶ Muhammed Zühayrî el-Ğumrâvî (Kahire 1924), İbrahim Ramazan-Muhammed Lihâm (Beyrut 1409/1989), Yasin Muhammed es-Sevvâs (Beyrut 1413/1992, Dımaşk 2003) gibi şahısların tahkikiyle yayımlanmıştır. Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 82-83.

²⁶⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. III, s. 5-41.

²⁶⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. I, s. 257-270.

²⁶⁹ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l- münaddad*, s. 50.

²⁷⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. I, s. 271-286.

²⁷¹ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l- münaddad*, s. 51.

²⁷² İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. I, s. 287-312.

²⁷³ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. II, s. 435-440.

rehberlik amacıyla zühd ve ahlâk gibi konulara da değinmektedir. Başka bir deyişle İbn Receb, hayatında olduğu gibi eserlerinde de ilim ve zühd birlikteliğine önem vermiştir. Bunun neticesinde o, sonraki nesillere hem ilmî hemde ahlâkî açılardan istifade edebilecekleri zengin bir miras bırakmıştır.

1.2.3. İlmî Metodu

İbn Receb'in ders aldığı hocalarının, yetiştirdiği öğrencilerinin ve kaleme aldığı eserlerinin üzerinde yaptığımız çalışmalar, onun düşünce sistemi ve ilmî metodu konusunda birtakım tespitleri yapabilmemizi mümkün kılmaktadır. Onun eserlerinde başta Kur'ân olmak üzere hadis ve selef-i sâlihinin görüşlerine büyük önem verdiği görülmektedir. Onun, dinî delillerin sıralamasında Kur'ân ve hadisten sonra sahâbe, tâbiîn ve onları takip eden selef ulemâsının görüşlerini öncelediği söylenebilir.²⁷⁴ İbn Receb'in söz konusu bu yaklaşımı başta akâid olmak üzere fıkıh ve tasavvuf alanlarında kendisini belirgin bir şekilde göstermektedir. Dolayısıyla çalışmamızın bu bölümünde müellifin itikâdî ve fikhî konulara bakış açısının yanı sıra tasavvufa yaklaşımı da ele alınacaktır.

İbn Receb, akâide ve diğer alanlara yönelik yazdığı eserlerinde, itikâdî konuları selef-i sâlihînin çizgisinde ele almaktadır. İtikâdî meselelerin Hz. Peygamber'in getirdiği şekliyle kabul edilmesine büyük önem vermektedir. Bundan dolayı inanç esaslarının belirlenmesinde âyet, hadis ve selef-i sâlihînin sözlerinin belirleyici olduğunu dile getirmektedir.²⁷⁵ Ayrıca inanca dair konularda bu üç kaynaktan gelen bilgileri kabul etmenin gerekliliğini savunmuş, bunun dışında ilave yorumlar yapılmasını doğru bulmamıştır.²⁷⁶

İbn Receb, kendi dönemine kadar İslâm dünyasında kelâm ve felsefe alanında meydana gelen fikrî gelişmeleri olumlu bir yaklaşımla değerlendirmemiştir.²⁷⁷ O, kelâmcıların ve felsefecilerin nasslarda açık bilgi bulunmayan konularda sadece akla dayanarak konuşmalarına karşı çıkmıştır.²⁷⁸ Ona göre nasslar arasında çelişki olduğunu ileri sürerek dinî konuları cedel yöntemiyle tartışan kelâmcılar ve İslâm filozofları, ya akıllarını gelişmiş güzel kullanmışlar ya da arzuları doğrultusunda görüş beyan etmişlerdir. Bu durum, İslâm inanç esaslarının bozulmasına ve içlerine yabancı (bâtıl) bilgilerin girmesine sebep olmuştur.²⁷⁹ Bundan dolayı İbn Receb, kelâm ve felsefeyi İslâm dinine zarar veren ilimler olarak

²⁷⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Câmi'ul-'ulûm ve'l-hikem*, thk. Şuayb el-Arnâvûd-İbrâhîm Bâcis, Beyrut 2004, c. I, s. 249.

²⁷⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. III, s. 23-34.

²⁷⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. III, s. 16; Kallek, "İbn Receb", c. XX, s. 243-247.

²⁷⁷ Kallek, "İbn Receb", c. XX, s. 243-247.

²⁷⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. III, s. 16.

²⁷⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. III, s. 334-335.

değerlendirmekte²⁸⁰ ve din adına meydana gelen bu tür gelişmeleri bid'at çerçevesinde ele almaktadır. Ayrıca selef âlimlerini buna benzer yabancı fikirlerden uzak olup, temiz bir itikada sahip olmaları sebebiyle övmüştür.²⁸¹

Bunların yanı sıra İbn Receb, âyetler ve hadislerde geçen Allah'ın zât ve sıfatlarına ilişkin ifadeleri, teşbih ve tecsime düşerek İslâm tevhid akidesine zarar verecek şekilde yorumlanmasına karşı çıkmıştır. Ona göre bu tarz durumlarda yapılacak en güzel şey tevilden sakınarak “tefvîz”e başvurmaktır.²⁸² Aynı şekilde teşbih ve tecsim özellikleri taşıyan nasslarla ilgili sahâbe, tabiîn ve selef yolu takip edilmeli, tevil'den kaçınıp, gerçek manâyı Allah'a havale etmek gerekir.²⁸³ Bundan dolayı İbn Receb'in çeşitli eserlerindeki tefsirlerinin derlenmesiyle oluşan *Ravâiu't-Tefsir* isimli eserde de sıklıkla Mu'tezile, Cehmiyye ve Mürcie gibi itikadî mezheplerin, İslâm'ın temiz inancını bozma, nassları arzu ve heveslerine göre yorumlama ve bid'at görüşler ortaya atma gibi sebeplerden dolayı eleştirildiği görülmektedir.²⁸⁴

İbn Receb'in fikhî konularla ilgili düşüncelerinin genel itibariyle Hanbelî mezhebinin metodu çerçevesinde şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu durumda hocalarının çoğunun Hanbelî mezhebine mensubiyeti ve yaşadığı bölgede bu mezhebinin oldukça aktif olmasının etkili olduğu söylenebilir. Yazmış olduğu *el-Kavâidü'l-fikhiyye* isimli eser, Hanbelî mezhebine olan vukûfiyetini ve fikhî konulardaki üstün kavrayışını göstermesi açısından çok önemlidir. Aynı şekilde eserlerinde fikhî konulara değindiği bölümlerde, mezhep imamı Ahmed b. Hanbel'den (ö. 241/855) nakledilen görüşlere hâkimiyeti, İbn Receb'in fikhî açıdan zikredilmesi gereken en belirgin özelliklerinden birisidir.²⁸⁵

İbn Receb'in eserlerinde Ahmed b. Hanbel'in yanı sıra Hanbelî mezhebinde etkili olmuş Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), İbn Akîl (ö. 513/1119), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve hocası İbn Kayyim'in (ö. 751/1350) eserlerini ve görüşlerini sıkça kaynak olarak kullandığı görülmektedir. Bu durum, İbn Receb'in bu eserleri ve görüşleri çok iyi

²⁸⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. III, s. 16; İbn Receb, *Mecmû'u resâil*, c. III, s. 334-335.

²⁸¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. III, s. 16-34.

²⁸² İbn Receb “tefvîz”i şu şekilde açıklamaktadır: “Teşbih ve tecsîm niteliğindeki nassları tevil etmekten sakınıp, yoruma başvurmadan gerçek anlamını Allah'a havale etmektir.” Böylelikle teşbih, temsil ve tahrîf'den kalınacağını ifade etmektedir. Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 40; Ayrıca bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-bâri 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmûd b. Ş'abân b. Abdî'l-Maksûd, nşr. Mektebeti'l-Gurebâi'l-Eseriyye, Kahire 1996, c. V, s. 100-101.

²⁸³ İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-bâri 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*, c. V, s. 97.

²⁸⁴ İbn Receb'in itikadî konulara dair görüşlerini *Tahkîku kelîmeti'l-ihlâs*, *Cemî'u'r-rusûl kâne dînühüm el-İslâmî*, *Ehvâlü'l-kubûr ve ahvâlü ehli'hâ ele'n-nüşûr* isimli eserlerinde detaylı bir şekilde görebilmizdir. Ayrıca *Fazlu 'ilmi's-selef 'ala 'ilmi'l-halef* adlı eser, kendisinin metod edindiği selef ulemânın itikadî konulardaki metoduna dair bilgiler içermektedir. Bunların yanı sıra İbn Receb'in itikadî konularda takip ettiği metodu Ali b. Abdülâziz b. Ali eş-Şîbil tarafından yapılan *Menhecu'l-Hafiz İbn Receb el-Hanbelî fî'l-akîde* isimli çalışmada ele alınmıştır.

²⁸⁵ Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 41-42; Kallek, “İbn Receb”, c. XX, s. 243-247.

bildiğini göstermektedir. Ayrıca bu âlimlerin fikhî görüşlerini aktarırken tercihinin bazen mezhep imamı Ahmed b. Hanbelî'den yana kullanırken bazen de hocası İbn Kayyim ve İbn Teymiyye'den yana kullandığı gözlenmektedir. Bazen de “tek seferde üç talâkın hükmü” konusunda olduğu gibi İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in görüşlerine aykırı tercih de bulunmuştur.²⁸⁶

Bunların yanı sıra İbn Receb'in eserlerine bakıldığında zikredilmesi gereken bir diğer husus, onun ele aldığı konularda Hanbelî dışında diğer mezheplerin metot ve görüşlerine değinmesidir. O, fikhî meseleleri ele alırken kendi mezhebinin görüşlerine ek olarak diğer mezheplerin görüş ve delillerini ortaya koymak suretiyle konuyu geniş çapta ele almıştır. Bu da onun diğer mezheplerin görüş ve delillerine olan vukûfiyetini göstermektedir. Ayrıca kendi mezhebi içerisinde İbn Teymiyye'ye karşı görüş beyan etmesinden dolayı birtakım baskı ve hakaretlere maruz kalmasına rağmen kendisinin farklı görüşlere yer vererek fikhî konuları tartışması İbn Receb'in fıkıh alanındaki zikredilmesi gereken başka bir özelliğidir.²⁸⁷

İbn Receb'in fıkıh ve kelâm konularının yanı sıra tasavvufa bakışı da önemli bir yere sahiptir. Ayrıca İbn Receb'in yaşadığı dönemde tekke, hangah ve zâviye gibi merkezlerin sosyal hayat üzerinde oldukça etkili olması onun tasavvufa olan meylini artırmıştır. Nitekim kendisinin de zâhidâne bir hayatının olması ve eserlerinin genelinde üzerinde konuştuğu her konunuda zühd ve takvâ yönüne değinmesi ve tasavvufi konuları işleyen müstakil birçok eser kaleme alması²⁸⁸ onun zühd ve takvâya verdiği önemin en açık göstergesidir.

İbn Receb'in zühd hayatıyla ilgili konulara ağırlık vermesi ve hemen hemen her eserinde takvâdan bahsetmesi onun, ilmi geri plana attığını göstermez. Ona göre zühd ilmin sadece bir parçasını oluşturup ilimle beslenmeyen zühd hayatı eksiktir. Bu yönüyle âbidleri âlimlerden üstün görenleri ilmin değer ve şerefini bilmeyen kimseler olarak nitelemektedir. Âbidlerin ibadetle sadece Allah'ı tanıyabildiklerini, âlimlerin ise ilimle Allah'ı tanımakla birlikte emir ve yasaklarını öğrenerek iman ve ibadetlerinin niteliklerini artırdıklarını söylemektedir.²⁸⁹ Dolayısıyla İbn Receb, ilim ve zühd birlikteliğine önem vermekle birlikte ilmi zühdden üstün olarak değerlendirdiği belirtilmelidir.²⁹⁰

²⁸⁶ Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 41-42.

²⁸⁷ İbn Receb'in fıkıh alanındaki yetkinliğini ve fıkıha dair düşüncelerini detaylı görmek için bkz. *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye, el-İstihrâc li ahkâmi'l-harâc, Ahkâmü'l-havâtîm vemâ yete'alleku bihâ.*

²⁸⁸ Bu eserlerden bazıları şunlardır: *et-Tahvîf mine'n-nâr ve't-ta'rîf bi ahvali dâri'l-bevâr, İstinsâku nesimü'l-ünsi min nufahâtu riyadu'l-kuds, Zemmü kasveti'l-kalb, ez-Zül ve'l-inkisâr li'l-'Azîzi'l-Cebbâr, Letâifu'l-maârif fimâ li mevâsimi'l-âmi mine'l vezâif, Bugyetu'l-insan fî vezâifi ramazan, Şerhu hadisi Şeddâd b. Evs: "İzâ keneze'n-nâsu 'z-zehebe ve'l-fidda", Şerhu hadisi "İnne ağbata evliyâ indî".*

²⁸⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. I, s. 42.

²⁹⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû'u resâil*, c. III, s. 26-27; Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 46.

Ahmed b. Hanbel ve ilk dönem sûfîlerinin sahip olduğu zühd anlayışını benimseyen İbn Receb, tasavvufu ihsân, murâkabe ve haşyet ilmi olarak nitelemektedir.²⁹¹ O akîdevî konularda olduğu gibi hicrî üçüncü asırdan sonra tasavvufî meselelerde meydana gelen çeşitli görüş ve uygulamaları bid‘at çerçevesinde değerlendirmiştir. Ona göre sûfîler batînî ilimler ve kalbin fiilleri noktasında zevk ve keşif diye adlandırdıkları kendi görüşlerini din adı altında ortaya atmışlardır.²⁹² Böylelikle Sûfîlere ait keşif ve ilham kapısından pek çok bid‘atın girdiğini iddia etmiştir. Ayrıca sonraki mutasavvıflara ağır tenkitler yöneltmektedir. Ona göre bu mutasavvıflar hulûl, ittihad ve vahdet-i vücûd gibi nazariyeler ortaya atıp, Allah’ın haram kıldığı şeyleri helal kılmışlardır. Bu tür insanlar bu yolu kullanarak dinde olmayan şeyleri ona dâhil etmişlerdir.²⁹³ Dolayısıyla İbn Receb ilk üç asırdan sonra sûfîlerce ortaya atılan bu tür görüşleri ve uygulamaları din adına ortaya atılmış bid‘atlar olarak değerlendirmektedir. O, Allah’a bağlılığı ve ona yönelmeyi sağlayan ilk dönem zühd hayatını benimserken tasavvuf kültüründe hicrî üçüncü asırdan sonra ortaya çıkan birtakım görüş ve uygulamaları eleştirmiştir. İbn Receb, ilmi zühdden üstün görmekle birlikte ilim ve zühdün insanın Allah’ı tanıma, O’na yönelme ve ibadet etme noktasında bağlılığını artıran iki temel âmil olarak görmektedir.

Görüldüğü üzere İbn Receb, itikâdî konularda selef-i sâlihînin çizgisini takip etmektedir. Kelâmcıları ve filozofları sadece akla dayanarak görüş beyan etmeleri sebebiyle eleştiren müellif, kelâm ve felsefeyi İslâm dinine zarar veren ilimler olarak değerlendirmektedir. Fıkîhî meselelerde ise genellikle Hanbelî mezhebinin metodunu takip eden İbn Receb, kimi zaman diğer mezheplerin yöntem ve görüşlerini de kullanmıştır. Bunun yanı sıra ilk dönem sûfîlerinin zühd anlayışını benimseyerek ilk üç asırdan sonra tasavvuf alanında meydana gelen gelişmeleri bid‘at kapsamında değerlendirmektedir. İlim ve zühdü Allah’a bağlılığı artıran âmiller olarak gören İbn Receb, ilmin zühdden üstün olduğunu söylemektedir.

²⁹¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû‘u resâil*, c. II, s. 633.

²⁹² İbn Receb, *Mecmû‘u resâil*, c. III, s. 25.

²⁹³ İbn Receb el-Hanbelî, *Mecmû‘u resâil*, c. III, s. 24-27; Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 43-47; Kallek, “İbn Receb”, c. XX, s. 243-247.

İKİNCİ BÖLÜM

RAVÂIU'T-TEFSÎR'DE ULÛMÜ'L-KUR'ÂN

2.1. Ravâiu't-Tefsîr'in Tanıtımı

Bu başlık altında çalışmamızın ana ögesi olan Ravâiu't-tefsîr isimli eser genel hatlarıyla ele alınmaya çalışılacaktır. Eserin ismi ve derlenmesiyle ilgili genel bilgiler verildikten sonra bir tefsir olarak Ravâiu't-tefsîr'in özellikleri ortaya konulacaktır. Daha sonra İbn Receb'in âyetleri tefsir ederken yararlandığı kaynaklar tespit edilerek Ravâiu't-tefsîr'in tefsir kaynakları belirlenmiş olacaktır.

2.1.1. Tefsirin Adı ve Derlenmesi

Eserin tam adı kaynaklarda *Ravâiu't-Tefsîr el-Câmiu li-Tefsîri'l-İmam İbn Receb el-Hanbelî* şeklinde geçmektedir.²⁹⁴ Bununla birlikte *Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî* diye de bilinmektedir. Çalışmamıza konu olan bu eser, Ebû Muaz Târik b. İvazillâh b. Muhammed tarafından İbn Receb'in elliye yakın eserindeki tefsir ile ilgili açıklamaları bir araya getirilerek oluşturulmuştur. Derlenen eser 1991 yılında Suud'da basılmıştır. Târik b. İvazillâh *Ravâiu't-tefsîr*'in derleme sebebi olarak, bazılarının İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) eserlerinden tefsir ile ilgili açıklamalarını bir araya getirdiklerini gördüğünü ve bundan mülhem olarak İbn Receb el-Hanbelî'nin farklı eserlerinde bulunan tefsirle ilgili açıklamalarını bir araya getirmenin, onun Kur'ân'a bakışını tespit etmek açısından önemli olduğunu dile getirmektedir.²⁹⁵

Görüldüğü üzere *Ravâiu't-tefsîr*, İbn Receb'in doğrudan kaleme aldığı bir tefsir değildir. Daha sonra farklı eserlerindeki tefsir malzemesinin toplanarak oluşturulan bir eserdir. Târik b. İvazillâh *Ravâiu't-tefsîr*'in mukaddime kısmında eseri hazırlarken başvurduğu kitapların isimlerini, muhakkik ve yayınevlerinin bilgilerini de vermiştir. İbn Receb'in kaleme aldığı bu eserler, *Ravâiu't-tefsîr*'in derlendiği kaynakları oluşturmaktadır. Târik b. İvazillâh *Ravâiu't-tefsîr*'i derlediği eserleri şöyle sıralamaktadır: *İhtiyâru'l-evlâ fî şerh-i hadîs-i ihtisam-i'l-Melei'l-A'lâ*, *el-İstihrâc li ahkâmi'l-harâc*, *el-İstiğnâ bi'l-Kur'ân*, *İstinşâku nesîmu'l-üns min nefehât-i Riyazi'l-Kuds*, *Ehvâlu'l-kubûr ve ehvâlu ehluhâ ile'n-nüşûr*, *el-Beşerâtu'l-uzmâ li'l-mümin bien-ne hazzahu mine'n-nâri'l-humma*, *et-Tahvîf mine'n-nâr*, *Ahkâmu'l-havâtîm*, *Tesliyetu nüfûsi'n-nisâ ve'r-ricâl inde fakdi'l-etfâl*, *Tefsîru sûreti'n-Nasr*, *Tefsîru sûreti'l-İhlas*, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, *ez-Züll ve'l-inkisâr li'l-*

²⁹⁴ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî ed-Dîmeşkî İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-Tefsîr el-Câmiu li-Tefsîri'l-İmam İbn Receb el-Hanbelî*, nşr. Dâru'l-Âsime, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye, Riyâd 1422/2001, c. I, s. 13.

²⁹⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 12.

*Azîzi'l-Cebbar, Zemmu'l-hamr, Zemmu kasveti'l-kalb, Zeylu Tabakâti'l-Hanâbile, er-Redd 'alâ meni't-tebaa ğayra'l-mezâhibi'l-erbaa, Risâle fî ru'yeti hilâli zilhicce, Sîretü Abdilmelik bin Ömer bin Abdilazîz, Şerh-u İleli't-Tirmîzî, Şerh-u hadisi Ebî Ümâme: "İnne Eġbeta evliyât indî...", Şerh-u hadisi Şeddad b. Evs: "İzâ Keneze'n-Nâsu'z-Zehebe ve'l-Fidda...", Şerh-u hadisi Ammar bin Yâsir: "Allahumme bi İlmike'l-Ėayb...", Şerh-u hadisi: "Lebbeyk Allahumme Lebbeyk...", Şerh-u hadisi: "Mâ zi'bâni câiân...", Şerh-u hadisi: "Meselu'l-İslâm...", Şerh-u hadisi Ebi'd-Derdâ: "Men seleke tarîkan yeltemisu...", Şerh-u hadisi: "Yetbeu'l-meyyite selâs...", Sadakat'ü-sırr-ı ve fadluhâ, Ėâyetü'n-nef'ı fî şerh-i hadisi: "Temsilü'l-mü'min bi hâmeti'z-zer'i...", Fâidetü havle hadisi'n-Nüzûl, Fethu'l-Bârî fî şerh-i sahihi'l-Buhârî, el-Fark beyne'n-nasîha ve't-ta'yîr, Fadl-u ilmi's-selef 'ale'l-halef, Kâide fî ihrâci'z-zekat 'ale'l-fevr, el-Kavâidu'l-fikhiyye, el-Kavlu's-sevâb fî tezvîci ümmihâti evlâdi'l-ğuyyâb, Keşfü'l-kürbe fî vasfî hâli ehli'l-ğurbe, el-Kelâm alâ kavlihî Teâlâ: "İnnemâ yehşellahe min İbadihi'l-Ulemâ, Kelimetu'l-İhlâs ve tahkiku ma'nâhâ, Letâifu'l-meârif fî mâ li mevâsimi'l-âm mine'l-vezâif, el-Muhtasar fî mâ ruviye an ehli'l-ma'rife ve'l-Hakâik fî muâmeleti'z-zâlimi's-sârik, Mukaddime teştemilu alâ enne cemîa'r-rusuli kâne dînihum İslâm, Nüzhetü'l-esmâ fî meseleti's-semâ, Nûru'li-iktiba fî mişkâti vasiyyeti'n-nebî li'İbn Abbas.²⁹⁶ Yukarıda görüldüğü üzere Târik b. İvazillâh'ın zikrettiği eserler, İbn Receb'in tefsir, hadis, fıkıh, akâid ve zühd alanlarında yazdığı bütün alanları kapsamaktadır. Dolayısıyla *Ravâiu't-tefsîr* İbn Receb'in, muhtelif sebeplerle yaptığı âyet tefsirlerinden oluşturulmuş bir derlemedir.*

2.1.2. Genel Özellikleri

Târik b. İvâzillah derlediği *Ravâiu't-tefsîr* isimli çalışmaya mukaddime ile başlamıştır. Mukaddimede Kur'an'ı Kerim'in değeri, selef âlimleri ve *Ravâiu't-tefsîr*'i derleme sebebinden bahsetmiştir. Ardından da kısa bir şekilde İbn Receb'in hayatına yer vermiştir. Daha sonra bir "fezâilü'l-Kur'an" bölümü açarak İbn Receb'in Kur'an'ın faziletleriyle ilgili görüş belirttiği rivâyetleri bir araya toplamıştır.²⁹⁷ Bu yönüyle eserin, tefsir geleneğinin genel özelliklerini taşıdığı söylenebilir.

"Fezâilü'l-Kur'an" bölümünden sonra Fatiha sûresinden başlanarak mushaf tertibine göre sûreler sıralanmıştır. Bu eser, İbn Receb'in farklı eserlerdeki açıklamalarından oluştuğu için her âyetin tefsir edildiği bütün bir tefsir değildir. Bunlarla birlikte ilgili âyetlerin tefsirinde geçen hadislerin tahriri de yapılmıştır. İki ciltten oluşan eser, ilk olarak Riyad'da

²⁹⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 14-18.

²⁹⁷ Bu konuyla ilgili örnekler "ulûmü'l-Kur'an" bölümlerinde zikredilecektir.

1991 yılında yayınlanmıştır.²⁹⁸ Ayrıca iki cilt halinde derlenen eser, *İbn Receb Tefsiri - Ravâiu't-Tefsîr-* ismiyle tercüme edilip, 2019 yılında yayınlanarak Türkçemize kazandırılmıştır.²⁹⁹ Biz de çalışma esnasında zaman zaman yararlanmaya çalıştık. Ayrıca üzerinde çalıştığımız eserin Türkçeye çevirilmiş olması da bizim üzerinde yaptığımız çalışmanın önemini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Ravâiu't-tefsîr'de elde ettiğimiz izlenime göre İbn Receb el-Hanbelî'nin, öncelikle âyetin âyetle tefsirine büyük önem verdiği görülmektedir. Şöyle ki o; tefsir etmek üzere ele aldığı âyeti öncelikle yine bir başka âyetle tefsir etmiş aynı konuyla ilgili âyetleri bir araya toplayarak açıklamaya çalışmıştır. Bu da onun Kur'an'ın anlaşılmasında bütünsellik ilkesine verdiği önemi göstermektedir.³⁰⁰ Örneğin müfessir, Fatiha sûresi “اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” : “Bizi doğru yola ilet.” âyetindeki doğru yolun İslâm'ı temsil ettiğini ve bütün peygamberlerin üzerinde yer aldığı Allah'ın dini olduğunu ifade etmektedir. Daha sonra Hz. Nuh'un “وَأَمَرْتُ أَنْ مَلَأَ آبَاؤُكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمِيكُمُ الْمُسْلِمِينَ”³⁰¹, “Bana müslümanlardan olmam emredildi.”³⁰¹, “أَكُونُ مِنَ الْمُسْلِمِينَ” : “Babanız İbrahim'in dinine uyun. Allah, sizi hem daha önce, hem de bu Kur'an'da müslüman diye isimlendirdi...”³⁰² Hz. Yusuf'un “تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحَقْنِي بِالصَّالِحِينَ” : “Benim canımı müslüman olarak al ve beni iyilere kat”³⁰³ Havarilerin “أَمَّا وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ” : “İman ettik. Bizim müslüman olduğumuza sen de şahit ol”³⁰⁴ dedikleri bu âyetleri delil olarak getirmiş, “Bizi doğru yola ilet.” ifadesindeki doğru yolun ne olduğunu bu âyetlerle açıklamıştır.³⁰⁵

İbn Receb, tefsir sırasında âyetlerin yanı sıra hadislere de başvurmuştur. Hemen her âyetin tefsirinde gerek sebep-i nüzûl gerekse açıklama bağlamında birçok hadis kullanmıştır. Ayrıca İbn Receb'in temel hadis kitaplarına sıklıkla referansda bulunması, onun âyetin hadislerle tefsirine büyük önem verdiğini göstermektedir. Örneğin müfessir, “ثُمَّ لَتُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنْ النَّعِيمِ” : “Sonra o gün, nimetlerden mutlaka hesaba çekileceksiniz?”³⁰⁶ âyetini, Hz. Peygamber'in “Kıyâmet günü kul, ilk olarak nimetlerden sorguya çekilecek ve kendisine şöyle sorulacak: Senin bedenini sağlıklı kılmadık mı? Soğuk sularla senin susuzluğunu gidermedik mi?”³⁰⁷ hadisiyle tefsir etmiştir.³⁰⁸

²⁹⁸ Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, s. 19.

²⁹⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *İbn Receb Tefsiri -Ravâiu't-tefsîr-*, trc. İshak Doğan, Beka Yayıncılık, İstanbul 2019.

³⁰⁰ Bütünsellik ilkesi için bkz. Yasin Pişgin, “Kur'an'ın Anlaşılmasında Bütünsellik İlkesinin Rolü”, *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi Uluslararası Multidisipliner Kongresi*, Saraybosna, Bosna Hersek, 18-20 Ekim 2019, s. 91-100.

³⁰¹ Yunus 10/72.

³⁰² Hac 22/78.

³⁰³ Yusuf 12/101.

³⁰⁴ Mâide 5/111.

³⁰⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 77. Başka örnekler için bkz. 440, 631-636; c. II, s. 240, 241, 262.

³⁰⁶ Tekâsür 102/8.

³⁰⁷ Tirmizî, “Tefsir”, 89.

İbn Receb, âyet ve hadislerin yanı sıra sahâbe ve tabiîn'in âlimlerinden gelen rivâyetleri de sıklıkla kullanmıştır.³⁰⁹ Bu rivâyetleri bazen değerlendirmeye tabi tutmuş bazen de doğrudan naklederek âyetleri tefsir etmiştir. Örneğin müfessir, “فَلَا افْتَحَمَ الْعَقَبَةَ”: “*Fakat o, sarp yokuşa atılmadı.*”³¹⁰ âyetini tefsir ederken İbn Abbas ve İbn Ömer'in “الْعَقَبَةُ” kelimesini “cehennem” olarak izah ettiklerini nakletmektedir.³¹¹ Tabiîn âlimlerinden ise Bakara sûresinde “وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ”: “*Sabredenlere müjdele, Onlar; başlarına bir musibet gelince, "Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah'a aidiz ve şüphesiz O'na döneceğiz" derler.*”³¹² âyetini tefsir ederken Hasan el-Basrî'den (ö. 110/728) rızanın zor, sabrın ise müminin ipi olduğunu naklederek kendi yorumunu eklemiştir.³¹³ Yine Hasan el-Basrî'nin “وَتِيَابِكَ فَطَهَّرَ”: “*Nefsini arındır.*”³¹⁴ âyetini “Ahlâkını güzelleştir” şeklinde tefsir ettiğini nakletmektedir.³¹⁵

Bunlarla birlikte müfessir, selef-i sâlihîn âlimlerinden aktarılan bilgilere de âyetleri tefsir ederken müracaat etmiştir. Müfessir bu tür yerlerde selefin açıklamalarına “ذكر طائفة من” : “*Seleften bir grup şu görüştedir.*” ifadeleriyle yer vermektedir. Örneğin, “وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا”: “*Yeryüzünde sefere çıktığınız vakit kâfirlerin size saldırmasından korkarsanız, namazı kısaltmanızdan ötürü size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır.*”³¹⁶ âyetinin tefsirinde seleften bir topluluğun bu ayetin sadece yolcu namazı için değil, yolculuktaki herhangi bir namaz için nâzil olduğunu söylediklerini naklederek kendisi de bu görüşe katılmıştır.³¹⁷

İbn Receb'in, âyetleri tefsir ederken sıklıkla hadis ve selef-i sâlihîn âlimlerden nakilde bulunması *Ravâiu't-tefsîr'in* ağırlıklı olarak rivâyet tefsir özelliklerini taşıdığını göstermektedir. Bu yönüyle eserin, rivâyet tefsirleri içerisinde önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. İbn Receb, Kur'ân'ı tefsir ederken kullandığı rivâyetleri hazfû'l-isnâd yapmadan senedli olarak kullanmaya özen göstermiştir.³¹⁸ Bazen senedleri hazfettiği de görülmektedir.³¹⁹ Kendisi hadis ilmine vâkıf büyük bir hadis âlimi olduğu için tefsirde

³⁰⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 624. Benzer örnekler için bkz. c. I, s. 74, 201, 713; c. II, s. 209, 486.

³⁰⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 368, 575, 671; c. II, s. 345, 671.

³¹⁰ Beled 90/11.

³¹¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 208. Başka örnekler için bkz. c. I, s. 154, 204.

³¹² Bakara 2/155-156.

³¹³ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 131. Başka örnekler için bkz. c. I, s. 139, 456.

³¹⁴ Müddessir 74/4.

³¹⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 505.

³¹⁶ Nisâ 4/101.

³¹⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 344. Başka örnekler için bkz. c. I, s. 475, 639; c. II, s. 70, 141.

³¹⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 26, 67, 185; c. II, s. 260, 420.

³¹⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 174, 204, 449.

kullandığı rivâyetleri sened itibariyle yer yer cerh ve ta'dile de tabi tutmuştur. Kimi zaman da râvilerin durumlarına yönelik açıklamalar yaparak onların zafiyetlerine işaret etmiştir.³²⁰

Bunun yanı sıra *Ravâiu't-tefsîr*'de dirâyet tefsirinin özelliklerini de görmek mümkündür. Şöyle ki; İbn Receb, âyetlerde geçen bazı kelimeleri lugavî olarak açıklamış, nahiv ve sarf konularına yer vermiş ve aktarmış olduğu rivâyetlere yönelik tenkit ve tercihlerde bulunmuştur.³²¹ Ayrıca müfessir, “ğarîbü'l-Kur'ân”, “meâni'l-Kur'ân” türü eserlerde istişhad edilen Arap şiirine³²² tefsirinde sıklıkla başvurmuştur.³²³

Bir usulcü ve fakîh olan İbn Receb, ahkâm âyetlerinin tefsirine de büyük önem vermiştir. Açıklamada bulunduğu âyetler içerisinde ahkâm içerikli olanlar büyük bir yekün tutar. Bu yönüyle eser, tefsir türü açısından ahkâm tefsiri olarak da nitelendirilebilir. Müfessirin ahkâm âyetlerini tefsir ederken genellikle bir âyetin hükmüne yönelik açıklamalar yaptıktan sonra bu hükmü destekleyen diğer âyetlerden de yararlandığı görülmektedir. Örneğin, “وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأَذْنَ بِالْأَذَنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ” : “Onda (Tevrat'ta) *“قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ”* üzerlerine şunu da yazdık: *Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş kısas edilir. Yaralar da kısasa tabidir. Kim de bu hakkını bağışlar, sadakasına sayarsa o, kendisi için kefâret olur. Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, zalimlerin ta kendileridir.*”³²⁴ âyetini tefsir ederken “أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ” : “cana karşılık can” ifadesinin mükellef bir kimsenin, haksız yere bilerek birini öldürdüğünde, öldürdüğü cana karşılık kendisinin de öldürülmesi anlamını taşıdığını söylemektedir. Daha sonra “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ” : “Ey iman edenler! öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir.”³²⁵ âyetini zikrederek yukarıdaki âyetle bir bağ kurmuştur.³²⁶ Böylelikle açıkladığı hükmü desteklemek için bu âyeti delil olarak getirmiştir. İbn Receb bazen de âyetleri tefsir ederken ahkâma dair açıklamalarının yanı sıra aynı konudaki hadisleri de zikretmiştir. Örneğin, “إِنَّمَا أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي” : “Şüphesiz ben Allah'ım. Benden başka hiçbir ilâh yoktur. O hâlde bana ibadet et ve beni anmak için namaz kıl”³²⁷ âyetini tefsir ederken şu hadise yer vermektedir: Enes b. Mâlik'ten rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber “Namaz kılmayı unutan, hatırladığında kılsın. O namazın bunun dışında kefâreti yoktur” diyerek “beni anmak için namaz kıl” âyetini

³²⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 183, 263, 657; c. II, s. 302, 447, 489.

³²¹ Bu konuyla ilgili örnekler “ulûmü'l-Kur'ân” bölümlerinde zikredilecektir.

³²² Hatice Teber, “Kur'ân Tefsirinde Belâgat: Şiirle İstişhâd –Hâricî Tefsir Geleneği Örneği-“, *İslâm ve Sanat Tartışmalı İlmî Toplantı Kitabı*, İSAV Yayınları, İstanbul 2015, s. 292.

³²³ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 105, 317, 704; c. II, s. 199, 206, 678.

³²⁴ Mâide 5/45.

³²⁵ Bakara 2/178.

³²⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c I, s. 431-432.

³²⁷ Tâhâ 20/14.

okumuştur. Daha sonra müfessir Allah'ın insanlara ve cinlere, kendisini hatırlamaları için günde beş kez namaz kılmalarını farz kıldığını ve bu farzlardan birinin unutulması halinde, hatırladığında kılmasının gerektiğini ifade ederek fikhî bir hususa işaret etmiştir.³²⁸

Hanbelî fakîhi olan müfessir, ahkâm âyetlerini tefsir ederken diğer mezheplerin görüşlerine de değinmiştir. Başka bir deyişle kendi mezhebi olan Hanbelî fıkına uygun tercihlerde bulunsa da zaman zaman farklı görüşler beyan ederek kendi mezhebinin dışında birtakım görüşler beyan ettiği de görülmektedir. Örneğin, Cuma namazı için çağrıda bulunulan “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ” : “Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır.”³²⁹ âyetiyle ilgili olarak Şafiîlerden Cuma namazını farz-ı kîfâye olduğunu idda edenlerin bulunduğunu ancak bu görüşü Şafiîlerin genelinin reddettiğini ifade etmiştir. Yine farklı bir görüş olarak İbn Vehb ve İmam Mâlik'ten Cuma namazının sünnet olduğuna dair bir görüşüde nakleder. Bunlara ek olarak da bu âyet hakkında Buhârî'nin “Cuma namazı, kadınlar hariç erkeklere farz kılınmıştır” dediğini aktarır İmam Ahmed'in Cuma namazının farz olduğunu bizzat açıkladığını zikreder. Daha sonra da bu görüşlerden hareketle bu âyetin Cuma namazının farz olduğuna dair görüşü benimsediğini söyler.³³⁰

Ravâiu't-Tefsîr'de dikkat çeken başka bir özellik de itikâdî konulara yönelik açıklamalardır. İbn Receb, âyetleri kelâmî açıdan ele alarak başta Mu'tezile ve Cehmiyye olmak üzere birçok mezheple tartışmaya girmektedir. Kelâmî konularda selef-i sâlihînin çizgisini takip eden müfessir, genel itibarıyla Mu'tezile ve Cehmiyye mezheplerinin görüşlerini eleştirir ve bu görüşleri âyet ve hadislerle temellendirerek çürütmeye çalışmıştır. Bu yönüyle itikâdî içerikli âyetlerin *Ravâiu't-Tefsîr*'de selef-i sâlihînin çizgisinde izah edildiğini söylemek mümkündür.³³¹

Ravâiu't-Tefsîr'in değinilmesi gereken bir başka yönü de, İbn Receb'in tasavvûfî içerikli fikirlerinin yer almasıdır. Âbid ve zâhid bir kişiliğe sahip olan İbn Receb, âyetleri tefsir ederken zühd, ahlâk ve eğitim gibi insanın ibâdet ve dünyevî hayatını ilgilendiren hususların açıklanmasına çok önem vermiştir. Fikhî yahut itikâdî içerikli âyetleri açıklarken bile pek çok kez, konunun zühd ve takvâ yönüne değinmeyi ihmal etmemiştir.³³² Örneğin müfessir, “لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومَهَا وَلَا دِمَاؤها وَلَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَىٰ مِنْكُمْ” : “Onların etleri ve kanları asla Allah'a

³²⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c I, s. 678.

³²⁹ Cuma 62/9.

³³⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c II, s. 431-432.

³³¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 139; c. II, s. 518, 575, 584.

³³² İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 106, 332, 498; c. II, s. 219, 556, 621

ulaşmaz. Fakat O'na sizin takvanız (Allah'a karşı gelmekten sakınmanız) ulaşır.”³³³ âyetini takva ağırlıklı olarak şöyle açıklamaktadır:

أنه تعالى يحبُّ من عباده أن يتَّقوه ويُطيعوه، كما أنَّه يكره منهم أن يعصوه، ولهذا يفرحُ بتوبةِ التائبينَ إليه أشدَّ من فرح من ضلَّتْ راحلتهُ التي عليها طعامه وشرابه بقلّةٍ من الأرض، وطلبها حتّى أعيأ وأيسَ منها. واستسلمَ للموت، وأيسَ من الحياة، ثم غلبتهُ عينُه فنامَ فاستيقظَ وهي قائمةٌ عنده، وهذا أعلى ما يتصوره المخلوق من الفرح، هذا كلّ مع غناه عن طاعاتِ عباده وتوباتهم إليه، وإنَّه إنّما يعودُ نفعها إليهم دونهُ، ولكن هذا من كمالِ جوده وإحسانه إلى عباده، ومحبيه لنفعهم ودفع الضرر عنهم، فهو يُحبُّ من عباده أن يعرفوه ويحبّوه ويخافوه ويتَّقوه ويطيعوه ويتقربوا إليه.

Allah kullarının kendisinden ve kendisine itaat etmelerinden hoşlanır. Onların kendisine isyan etmesinden hoşlanmaz. Bunun için Allah, tevbe edenlerin tevbesini, üzerinde yiyeceği ve içeceği bulunan bineğini ıssız arazide kaybeden, onu arayan, nihayet ümidini kesen, kendisini ölüme bırakıp hayattan ümidini kesen, sonra yorgunluktan uyuyan, sonra uyandığında bineğini başucunda gören kimseden daha fazla sevinir. Bu insanlarınların düşündüklerinden daha büyük bir sevinç olup Allah'ın kullarının tevbe ve itaatlerinden müstağni olmasına rağmenidir. Çünkü bunların faydası Allah'a değil kullara döner. Fakat bu, Allah'ın kullarına olan cömertliği ve ihsanından, onların faydasını istemesinden kaynaklanır. O, kullarının kendisini tanımlarını, sevmelerini, kensinden korkmalarını, kendisine karşı takvalı olmalarını ve itaat etmelerini ister.³³⁴

İbn Receb, tefsir ettiği âyetlerle ilgi açıklama, değerlendirme veya ortaya çıkan hükümleri ifade ederken oldukça ilmî bir üslup kullanmıştır. Fakat insanlara nasihatı merkeze aldığı yerlerde de irşâd üslûbuna öncelik vermiştir. Ayetleri özlü ve akıcı bir üslup ile tefsir etmiştir. Müfessirin irşâd üslûbuna İsrâ sûresindeki “وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ” : “Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır ve çaresiz kalırsın”³³⁵ âyetiyle ilgili şu açıklamaları örnek olarak verilebilir:

القصْدُ في الفقر والغنى عزيزٌ، وهو حالُ الرسولِ - صلى الله عليه وسلم - كانَ مقتصدًا في حال فقر وغناه، والقصْدُ هو التوسطُ، فإنْ كانَ فقيرًا لم يُقتَرِ خوفًا من نفاذِ الرزقِ، ولم يسرفَ فيحملُ ما لا طاقةَ له به، وإنْ كانَ غنيًا لم يحملهُ على السرفِ والطغيانِ، بلْ يكونَ مقتصدًا أيضًا.

Fakirlik ve zenginlikte orta yolu tutmaya gelinece; bu gerçekten zor ve önemli bir şeydir. Bu, Hz. Peygamber'in hâli idi. O, fakirlik ve zenginliğinde orta yolu tutardı. Orta yol, harcamada orta yolu tutmaktır. Eğer fakirse, rızkın bitmesinden korkmadan verir; ancak saçıp savurmazdı. Aksi halde güç yetiremeyeceği şeyleri yüklenmiş olur.

Bu açıklamaları yapan İbn Receb ibadetlerde dâhil olmak üzere bütün işlerde orta yolu tutmanın güzel bir şey olduğunu nasihat etmektedir.³³⁶

Ravâiu't-Tefsîr'de dikkat çeken diğer bir husus ise, soru-cevap üslubu içerisinde görüş ve önerilerin aktarmasıdır. İbn Receb, muhalifleri tarafından muhtemel itirazları “Burada

³³³ Hac 22/37.

³³⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 717. Başka örnekler için bkz. c. I, s. 332, 498; c. II, s. 219, 556, 621

³³⁵ İsrâ 17/29.

³³⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 627-628.

şöyle bir soru sorulursa...” diyerek gündeme getirmiş, ardından “Biz ona şöyle cevap veririz...” şeklinde kendi kanatını belirtmiştir.³³⁷ Tenkit ettiği ilim adamlarına karşı ölçülü bir dil kullanmış ve hakaret içerikli söylemlerden uzak durmuştur. Genel olarak eleştirileri bilgi üzerinden olup muhaliflerini yaftalayıcı ve ötekileştirici bir dil kullanmamıştır.

2.1.3. Kaynakları

İbn Receb âyetleri tefsir ederken birçok kaynaktan yararlanmıştır. Bunları temelde tefsir ve hadis kaynakları şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.

2.1.3.1 Tefsir Kaynakları

İbn Receb, Kur’ân tefsirinde ilk dönem rivâyet ve yer yer de dirâyet tefsirlerinden istifade etmiştir.³³⁸ *Ravâiu’t-tefsîr*, genel olarak rivâyet ağırlıklı olduğu için tefsir kaynakları da genel olarak rivâyet tefsirleridir. Bu kaynaklar başlıca *Tefsiru’s-Süddî*, *Tefsiru Abdurrezzak es-San‘ânî*, *Tefsiru Âdem b. Ebî İyâs*, *Tefsiru Abd b. Humeyd*, *Tefsiru Tefsirü’n-Nesâî*, *Câmiu’l-beyân an te‘vili âyil-Kur’ân*, *Tefsiru İbn Ebî Hatim*, *Tefsiru’s-Sa‘lebî*, *el-Basîf fî tefsîri’l-Kur’ân*, *Tefsiru İbn Atıyye el-Endelûsî* tefsirleridir.

Bu çerçevede İbn Receb’in müracaat ettiği rivâyet tefsir kaynaklarından birisi *Süddî* (ö. 127/745) tefsiridir. O, “فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ” : “Eğer, yapamazsanız -ki hiçbir zaman yapamayacaksınız- o hâlde yakıtı insanlarla taşlar olan ateşten sakının. O ateş kâfirler için hazırlanmıştır.”³³⁹ âyetini tefsir ederken bu âyet hakkında sahâbeden bir grubun ayette geçen taşların kükürtten olup cehennemde bulunduğu ve ateşle birlikte kişiye azap edeceğini söylediklerini Süddî’nin (ö. 127/745) tefsirinden nakletmektedir.³⁴⁰ Yine İbn Receb Abdurrezzâk es-San‘ânî’nin (ö. 211/826-27) tefsirinden de zaman zaman yararlanmıştır. İbn Receb, Mu‘minûn sûresinde cehennemliklere “Buyuracak ki: Yıkılın içerisine! Bana da söz söylemeyin.”³⁴¹ diye hitap edildiğinde onların susacak ve leğenden çıkan sese benzer bir ses dışında başka hiçbir sesin çıkmayacağı şeklinde tefsir etmiştir. Müfessir bu görüşü Abdurrezzâk’ın tefsirinden aktardığını zikretmektedir.³⁴²

İbn Receb’in sık sık “رَوَى أَدَمُ بْنُ أَبِي إِيَّاسٍ فِي تَفْسِيرِهِ” : “*Âdem b. Ebî İyâs tefsirinde rivâyet etti...*” şeklinde atıfta bulunduğu diğer eser de Âdem b. Ebî İyâs’ın (ö. 220/835) tefsiridir. İbn Receb, Vâkıa sûresindeki “وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنْكُمْ تُكذِّبُونَ” : “Allah’ın verdiği rızka O’nu

³³⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. II, s. 666-673-674.

³³⁸ O genellikle bu eserlerden “خرج النسائي في تفسيره” : *Nesâî tefsirinde tahrir etmiştir...*”, “*İbn Atıyye tefsirinde anlatmıştır...*”, “روى الثعلبي في تفسيره” : *Sa‘lebî tefsirinde rivâyet etmiştir...*” ifadelerini kullanarak yararlanmıştır.

³³⁹ Bakara 2/24.

³⁴⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 101. Başka örnekler için bkz. c. II, s. 336, 499.

³⁴¹ Muminun 23/108.

³⁴² İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. II, s. 244. Diğer örnekler için bkz. c. I, s. 674, 454 c. II, s. 643.

yalanlayarak mı şükrediyorsunuz?³⁴³ âyetini tefsir ederken Âdem b. Ebî İyâs'ın tefsirinden İbn Abbâs'ın bu âyet hakkında yağın yağmur ve bereketten sonra “*Bu, onların küfre düşerek, ‘Falanca yıldız yüzünden yağmur yağdı’ sözlerine benzer*” dediğini ve bunun Allah'ın vermiş olduğu nimetleri inkâr etmeleri anlamına geldiğini söylediğini nakletmiştir.³⁴⁴ Müfessirin yararlandığı bir başka kaynak da Abd b. Hümejd (ö. 249/863-64) tefsirdir. O, “ وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ ” : “*O, öğüt almak isteyen ve çok şükredici olmayı dileyen kimseler için geceyi ve gündüzü birbiri ardınca getirendir.*”³⁴⁵ âyetini tefsir ederken Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) bu âyet hakkında “Kim geceleri yapmakta olduğu ameli kaçırsa, bunu gündüz yapsın. Kim de gündüz yapmakta olduğu ameli kaçırsa, bunu gece yapsın” dediğini *Tefsiru Abd b. Humeyd*’den aktarmaktadır.³⁴⁶

İbn Receb'in çokca yararlandığı rivâyet tefsirlerinden biri de bazı âyetlerle ilgili rivâyetlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan iki ciltlik Nesâî (ö. 303/915) tefsiridir. İbn Receb Ahkâf sûresindeki “إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ” : “*Şüphesiz Rabbimiz Allah'tır, deyip sonra da dosdoğru olanlara hiçbir korku yoktur, onlar üzülmeyecekler de.*”³⁴⁷ âyetini tefsir ederken Hz. Peygamberin bu âyeti okuduğunu ve ardından “*İnsanlar bu sözü söylediler ve küfre düştüler. Kim bu söz üzere ölürse, o, istikamet ehliendir.*” şeklinde Nesâî tefsirinden nakilde bulunmuştur.³⁴⁸ Nesâî tefsirinin yanı sıra İbn Receb'in başvurduğu bir diğer kaynak da, kendisinden önceki rivâyetleri bir araya toplayan İbn Cerîr et-Taberî'ye (ö. 310/913) ait *Câmiu'l-beyân an te'vili âyil-Kur'ân* isimli eserdir. Kasas sûresi “تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ” : “*İşte ahiret yurdu. Biz, onu yeryüzünde büyüklük taslamayan ve bozgunculuk çıkarmayanlara has kılacağız. Sonuç, Allah'a karşı gelmekten sakınanlarındır.*”³⁴⁹ âyetini tefsir ederken bu âyetle ilgili Hz. Ali'nin “*Bir kimse ayakkabı bağının, arkadaşının ayakkabı bağından daha güzel olmasından hoşlanırsa, bu âyetin kapsamına girer*” dediğini *Câmiu'l-beyân*'dan aktarmıştır.³⁵⁰ Yine ilk dönem rivâyet tefsirlerinden birisi olan İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) tefsiri, İbn Receb'in yararlandığı diğer bir kaynaktır. Âl-i İmrân sûresi 7. âyetinin “وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ” : “*İlimde derinleşmiş olanlar...*” kısmında zikredilen ilimde derinleşmiş olan kimselerle ilgili Hz. Peygamber'in “*Yeminini tutan, dili doğru söyleyen ve kalbi istikamet üzere olandır. Midesi ve şehveti konusunda iffetli olandır. İşte bunlar ilimde derinleşenlerdir.*” dediğini İbn Ebî

³⁴³ Vâkıa 56/82.

³⁴⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 345. Diğer örnekler için bkz. c. I, s. 184, 613; c. II, s. 538.

³⁴⁵ Furkan 25/62.

³⁴⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 535. Başka örnekler için bkz. c. I, s. 161.

³⁴⁷ Ahkâf 46/13.

³⁴⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 260. Diğer örnekler için bkz. c. I, s. 123; c. II s. 480, 553.

³⁴⁹ Kasas 28/83.

³⁵⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 66. Diğer örnekler için bkz. c. I, s. 103, 389,374 ; c. II, s. 137, 365, 668.

Hâtîm'in tefsirinden aktarmıştır.³⁵¹ İbn Receb'in kimi zaman başvurduğu kaynaklardan biri de Vâhidî'ye (ö. 468/1076) ait olan *el-Basîf fi tefsîri'l-Kur'ân* isimli eseridir. O, “مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَى أَنْفُسِهِم بِالْكَفْرِ أُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ : “Allah'a ortak koşanların, inkârlarına bizzat kendileri şahitlik edip dururken, Allah'ın mescitlerini imar etmeleri düşünülemez. Onların bütün amelleri boşa gitmiştir. Onlar ateşte ebedî kalacaklardır.” âyetini tefsir ederken, Vâhidî'nin *el-Basîf* isimli eserinde bu âyeti kâfirin mescidi imar etmesinin engellemesi ve bu konuda vasiyetinin de kabul edilemeyeceği şeklinde tefsir ettiğini nakletmektedir.³⁵²

Ravâiu't-tefsîr her ne kadar bir rivâyet tefsiri olsa da, bu onun dirâyet özelliğini taşımadığı anlamına gelmez. Çünkü tefsirlerin rivâyet ve dirâyet şeklindeki tasnifleri, onların taşıdığı baskın özelliğe göre yapılmaktadır. Başka bir deyişle, bir tefsir rivâyete ağırlık vermiş ise rivâyet, dirâyete ağırlık vermiş ise dirâyet tefsiri olarak sınıflandırılır. Fakat bu durum bir rivâyet tefsirinin içinde hiçbir dirâyet unsurunun ya da bir dirâyet tefsirinin içinde hiçbir rivâyet özelliğinin olmadığı anlamına gelmez. Bu bağlamda *Ravâiu't-tefsîr*, ağırlık özelliği itibariyle her ne kadar rivâyet tefsiri olarak değerlendirilse de onda yer yer dirâyet özelliklerine de rastlamak mümkündür. Bu itibarla İbn Receb'in yararlandığı dirâyet tefsirlerinden birisi de İbn Atıyye el-Endelûsî'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-Vecîz* isimli eseridir. Örneğin müfessir, Nisâ sûresinin “إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلَكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا : “Eğer size yasaklanan (günah)ların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere koyarız”³⁵³ âyetini tefsir ederken farzları işleyip, büyük günahlardan kaçınmakla küçük günahları Allah'ın bağışlayacağına dair İbn Atıyye'nin tefsirinden iki görüş zikretmektedir. Bu görüşlerin ilkinde göre farzları işlemeye devam etmek ve büyük günahlardan sakınmak küçük günahlara kesinlikle kefâret olmaktadır. Diğer görüşe göre söz konusu kefâret kesin değil, muhtemeldir. Bu görüşleri aktardıktan sonra İbn Receb de kefâretin kesin olmayacağı şeklinde kendi görüşünü belirtmiştir.³⁵⁴ Müfessir'in müracaat ettiği bir başka eser de Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-Beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân* isimli eseridir. Bu tefsir her ne kadar bir rivâyet tefsiri olsa da, müfessir Bakara sûresi 271. âyeti tefsir ederken Sa'lebî'nin bir yorumunu aktarmıştır. Müfessir, Sa'lebî'nin tefsirinde Ebû Cafer'in “Sadakalarınızı açıkca verseniz o ne güzeldir!”³⁵⁵ ifadesinin farz olan zekât, “Eğer

³⁵¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 460. Diğer örnekler için bkz. c. I, s. 215, c. II, s. 663, 667.

³⁵² İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 493.

³⁵³ Nisâ 4/31.

³⁵⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 328-329.

³⁵⁵ Bakara 2/271.

onları gizlice fakirlere verirsiniz işte bu sizin için daha hayırlıdır.”³⁵⁶ ifadesinin de nafile olan sadaka olarak yorumlamasını zikretmektedir.³⁵⁷

Görüldüğü üzere *Ravâiu't-tefsîr* ağırlıklı olarak rivâyet, bazı yönleriyle de dirâyet özelliği taşımaktadır. Eserin kaynaklarını genel özelliğinden dolayı ağırlıklı olarak rivâyet tefsirleri, kısmen de dirâyet tefsirleri oluşturmaktadır.

2.1.3.2 Hadis Kaynakları

İbn Receb el-Hanbelî'nin, Kur'ân'ın sünnetle tefsirine verdiği önem ve döneminin en iyi hadisçilerinden biri olması, onun hadis-i şerifleri Kur'ân tefsirinde usta bir şekilde kullanmasını sağlamıştır. Bu sebeple müfessir, başta mezhep imamı Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'i ve İmam Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahih*'i olmak üzere diğer hadis kitaplarından sıklıkla yararlanmıştır.

Müfessir âyetleri tefsir ederken, öncelikle başvurduğu hadis kaynağı, mezhep imamı olan Ahmed b. Hanbelî'nin (ö. 241/855) *Müsned*'idir. O, Bakara sûresindeki “قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ : “*De ki: "Eğer (iddia ettiğiniz gibi) Allah katındaki ahiret yurdu (cennet) diğer insanlar için değil de, yalnız sizinse ve doğru söyleyenler iseniz haydi ölümü temenni edin!"*”³⁵⁸ âyetini tefsir ederken selef âlimlerinin ölümü temenni ettiklerini söyleyerek *Müsned*'den Hz. Peygamber'in “*Ameline güvenmeyen hiç kimse, ölümün gelmesini temenni etmesin*”³⁵⁹ dediğini aktarmıştır.³⁶⁰ İmam Ahmed'in (ö. 241/855) *Müsned*'inin yanı sıra Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh-i* de onun önemli hadis kaynaklarından birisidir. Mâide sûresi 101. âyeti tefsir ederken *Sahîh-i Buhârî*'de İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) rivâyet ettiği sebep-i nüzûlü nakletmektedir. İbn Abbas'ın rivâyetine göre bir topluluk, alay etmek amacıyla Hz. Peygamber'e sorular soruyordu. Bir adam “*Babam kim?*” diye, devesini kaybetmiş başka birisi de “*Devem nerede?*” diye Hz. Peygamber'e soru sordu.³⁶¹ Bunun üzerine Allah “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِنْ تُبَدَّ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ : “*Ey iman edenler! Size açıklanınca üzüleceğiniz birtakım şeyleri sormayınız.*”³⁶² âyetini indirdiğini nakletmiştir.³⁶³ İbn Receb, Buhârî'nin *Sahîh*'inin yanı sıra aynı şekilde sık sık Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh*'inden de istifade etmiştir. Müfessir, Bakara sûresindeki “فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا : “*Beni anın ki ben de sizi anayım. Ve bana şükredin, nankörlük etmeyin*”³⁶⁴

³⁵⁶ Bakara 2/271.

³⁵⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 194.

³⁵⁸ Bakara 2/94.

³⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Hadis No. 12015.

³⁶⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 105. Başka örnekler için bkz. c. I, s. 533, 567, c. II, s. 567, 639.

³⁶¹ Hadis için bkz. Buhârî, “Tefsir”, 117.

³⁶² Mâide 5/101.

³⁶³ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 449. Başka örnekler için bkz. c. I, s. 381, 514, c. II, s. 641, 672.

³⁶⁴ Bakara 2/152.

âyetini tefsir ederken *Sahîh-i Müslim*'deki şu rivâyeti aktarmıştır: Hz. Peygamber Allah'ı çokça zikredenlerin durumlarıyla ilgili şöyle buyurmuştur: “*Allah'ı zikreden kimseler için şu dört haslet vardır: Üzerlerine sekînet iner, rahmet onları kuşatır, melekler onların etrafını sarar ve Allah, onları katındakilerin yanında anar.*”³⁶⁵ Buna ek olarak İbn Receb, bazen de “وفي الصحيحين”: “*Sahîhayn'da bulunan...*” diyerek Buhârî ve Müslim'den aynı anda nakilde bulunmuştur. Secde sûresi “فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ”: “*Hiç kimse, yapmakta olduklarına karşılık olarak, onlar için saklanan göz aydınlıklarını bilemez.*”³⁶⁶ âyetini tefsir ederken Buhârî ve Müslim'de Ebû Hureyre'den Hz. Peygamber'in “*Aziz ve Yüce olan Allah şöyle buyurur: Salih kullarım için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insanın aklına gelmediği şeyler hazırladım.*”³⁶⁷ dediğini aktarmıştır.³⁶⁸

Söz konusu kaynakların yanı sıra İbn Receb, Kütüb-i Sitte içerisinde yer alan diğer hadis kitaplarına da müracaat etmiştir. *Sünen-i Ebî Dâvud* bu eserlerin başında gelmektedir. Müfessir, Mâide sûresindeki “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَن ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ”: “*Ey mü'minler! Siz kendinize bakın. Siz doğru yolu bulduktan sonra sapanlar size zarar veremez.*”³⁶⁹ âyetini, Ebû Dâvud'dan (ö. 275/889) nakilde bulunarak tefsir etmiştir. Ebû Sa'lebe'nin (ö. 77/694-95) rivâyetine göre o, bu âyeti Hz. Peygamber'e sormuş o da “*İyiliği emredin ve kötülüğe engel olun. Eğer cimriliğe boyun eğildiğini, arzulara uyulduğunu, dünyanın tercih edildiğini ve her görüş sahibinin kendi görüşünü beğendiğini gördüğünde, kendi başının çaresine bak, avamı bırak.*”³⁷⁰ buyurmuştur.³⁷¹ İbn Receb'in *Sünen-i Ebî Dâvud* birlikte yararlandığı bir başka eser de Tirmîzî'nin (ö. 279/892) *Sünen*'idir. Müfessir Nasr sûresini tefsir ederken onun faziletine yönelik Kur'an'ın dörtte birine denk geldiğini ifade eden bir rivâyeti³⁷² Tirmîzî'den aktarmıştır.³⁷³ Kütüb-i Sitte içerisinde müfessirin yararlandığı eserlerden biri de İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'idir. İbn Receb, Muhammed sûresindeki “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ”: “*Bil ki Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur*” âyetinin “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” lafzının birçok fazileti olduğundan bahsetmiştir. Söz konusu lafzın bir özelliğinin de günahları ve hataları silmek olduğunu söyleyen İbn Receb, İbn Mâce'nin *Sünen*'indeki “*Lâ*

³⁶⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 128. Başka örnekler için bkz. c. I, s. 494, 586, c. II, s. 432, 536.

³⁶⁶ Secde 32/17.

³⁶⁷ Buhârî, “Bedî'l-halk”, 8; Müslim, “Cennet”. 1.

³⁶⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 89. Başka örnekler için bkz. c. I, s. 201, 383, c. II, s. 491, 642.

³⁶⁹ Mâide 5/105.

³⁷⁰ Ebû Dâvud, “Melâhim”, 17.

³⁷¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 461-462. Başka örnekler için bkz. c. II, s. 166, 606.

³⁷² Tirmîzî, “Fezâilü'l-Kur'an”, 10.

³⁷³ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 639. Başka örnekler için bkz. c. I, s. 36, c. II, s. 223, 355.

*ilâhe illallah hiçbir günahı bırakmaz ve hiçbir amel onu geçemez*³⁷⁴ rivâyetiyle desteklemiştir.³⁷⁵

Müfessir, âyetleri tefsir ederken yukarıda bahsedilen eserlerin dışında bazı hadis kitaplarına da müracaat etmiştir. Bu eserlerden birisi Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sıdır. Mâide sûresindeki “يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ” : “Ey kitap ehli! Artık size elçimiz (Muhammed) gelmiştir. O, kitabınızdan gizleyip durduğunuz gerçeklerden birçoğunu sizlere açıklıyor”³⁷⁶ âyetinde Ehl-i Kitab'ın gizlediği şeylerle ilgili, İbn Abbas'ın “Kim recmi inkâr ederse, farkında olmadan Kur'an'ı inkâr etmiş olur” diyerek bu âyeti okuduğunu ve “Recm de Ehl-i Kitab'ın gizlediği şeylerdendir”³⁷⁷ dediğini Nesâî'den (ö. 303/915) nakletmiştir.³⁷⁸ Yine müfessirin yararlandığı kaynaklardan biri de, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Sahîh*'idir. İbn Receb, Fecr sûresinde “وَلِيَالٍ عَشْرٍ” : “Ve on geceye yemin olsun”³⁷⁹ âyetini tefsir ederken *Sahih-i İbn Hibbân*'dan “Allah katında Zilhicce'nin on gününden daha faziletli gün yoktur.”³⁸⁰ rivâyetini aktararak tefsir etmiştir.³⁸¹ Bu çerçevede müfessirin başvurduğu başka bir eser de Bezzâr'ın (ö. 292/905) *Müsned*'idir. İnşirah sûresindeki “إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا” : “Gerçekten, güçlükle beraber bir kolaylık vardır.”³⁸² âyetinin sebep-i nuzûlüyle ilgili Bezzâr'ın *Müsned*'inden Hz. Peygamberin “Eğer zorluk gelse şu deliğe girse, muhakkak kolaylık gelir onun yanına girer ve onu çıkarır”³⁸³ dediğini ve ardından bu âyetin nâzil olduğunu nakletmektedir.³⁸⁴

Görüldüğü üzere İbn Receb, âyetlerin anlaşılmasına yardımcı olması bakımından birçok hadis kaynak kullanmıştır. Şimdi ise çalışmamızın ana teması olan *Ravâiu't-tefsîr*'de âyetlerin anlaşılmasına yardımcı olan Kur'an ilimlerinin nasıl kullanıldığına tespit etmeye çalışacağız.

2.2. *Ravâiut-Tefsîr*'de Ulûmü'l-Kur'an

Bu bölümde tezimizin ana konusunu oluşturan *Ravâiut-tefsîr*'de âyetlerin izahında kullanılan “ulûmü'l-Kur'an” konularına yer verilecektir. Burada Kur'an ilimleri; (1) Kur'an'ın nuzulü ve metinleşmesiyle ilgili ilimler, (2) Kur'an'ın lafzıyla ilgili ilimler, (3) Kur'an'ın anlamıyla ilgili ilimler ve (4) Tarih içerikli ilimler olmak üzere dörtlü bir tasnife

³⁷⁴ İbn Mâce, “Edeb”, 54.

³⁷⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 276. Başka örnekler için bkz. c. I, s. 542, 695.

³⁷⁶ Mâide 5/15.

³⁷⁷ Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, “Recm”, 5.

³⁷⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 421. Başka örnekler için bkz. c. II, s. 642, 657.

³⁷⁹ Fecr 89/2.

³⁸⁰ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 3853.

³⁸¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 559.

³⁸² İnşirâh 94/6.

³⁸³ Bezzâr, *el-Müsned*, Hadis No. 7530.

³⁸⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 593.

göre ele alınacaktır. Bizi böyle bir tasnife sevk eden sebeplerden birisi, özellikle bazı modern araştırmacıların, “ulûmü’l-Kur’ân” eserlerinde zikredilen ilimleri, dört ana başlık altında tasnif etmeleridir.³⁸⁵ Ayrıca ez-Zerkeşî’nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*’ı ve es-Süyûtî (ö. 911/1505) *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*’ı gibi klasik “ulûmü’l-Kur’ân” eserlerinde Kur’ân ilimleri sayılırken, Kur’ân’ın cem’i, yedi harf üzere indirilmesi ve ilk ve son âyetlerin bilinmesi gibi konuların müstakil başlıklar altında bir Kur’ân ilmi olarak zikredilmesi bizi böyle bir tasnife sevk eden diğer bir sebeptir.³⁸⁶ Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, bir Kur’ân ilmi, Kur’ân-ı Kerîm’in hem lafız hem anlam hem de tarihi boyutuyla aynı anda ilişkili olabilir. Bu tür Kur’ân ilimleri, ağırlıklı olarak ilişkili olduğu konu başlığını dikkate alınarak tasnif edilmeye çalışılacaktır. Şimdi öncelikli olarak *Ravâiut-tefsîr*’de Kur’ân’ın nüzûlü ve metinleşme süreciyle ilgili ilimlere yer verilecektir.

2.2.1. Kur’ân’ın Nüzûlü ve Metinleşmesiyle İlgili İlimler

Modern zamanda tefsir uzmanları, Kur’ân ilimlerinin bir kısmını Kur’ân’ın metinleşmesiyle ilgili ilimler şeklinde bir tasnife tabi tuttıkları görülmektedir.³⁸⁷ Biz de buradan hareketle bu başlık altında Kur’ân’ın nüzûlü ve metinleşmesine ilişkin Kur’ân’ın cem’i, istinsâhı ve yedi harf üzere indirilmesi gibi konuları ele almaya çalışacağız.

2.2.1.1. İlk İnen ve Son İnen Âyetlerin Bilinmesi

“Ulûmü’l-Kur’ân” konularından birisi de ilk ve son inen âyetlerin tespit edilmesidir. Kur’ân ilimlerine dair yazılan eserlerde ilk ve son inen âyetlerle ilgili bilgilere yer verilerek konu detaylı bir şekilde işlenmeye çalışılmıştır.³⁸⁸ “Ulûmü’l-Kur’ân” içerisinde ilk ve son inen âyetlerin bilinmesi Kur’ân’ın nüzûl tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Buradan hareketle bu bölümde *Ravâiut-tefsîr*’de ilk ve son inen âyetlere yönelik sunulan bilgiler ele alınmaya çalışılacaktır. İbn Receb, Hz. Peygambere indirilen ilk âyetlerin “إِذَا بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي

³⁸⁵ Bu tasniflerden birine göre içerisinde birçok konuyu barındıran Kur’ân ilimleri; (1) Kur’ân’ın vahyediliş süreci, (2) Kur’ân’ın metinleşme tarihi, (3) Kur’ân metnin dil, üslup hususiyeti ve okunuş keyfiyeti, (4) Kur’ân’ın anlaşılması ve yorumlanmasıyla ilgili muhtelif meseleler olmak üzere dört ana başlık altında tasnif edilmektedir. Mustafa Öztürk, “Müteşâbih Kavramı Bağlamında “Tefsir Usûlü”nün (Ulûmü’l-Kur’ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Bilimname*, XV, 2008/2, s. 30; Pişgin, “Mütekaddim Dönemde Ulûmü’l-Kur’ân”, s. 121. Benzer bir tasnif için bkz. Demirci s. 8-9. Nitekim bazı çalışmalarda Kur’ân ilimleri, benzer bir tasnife göre incelenmeye çalışılmıştır. Zikredeceğimiz bu çalışmada Kur’ân ilimleri; (1) Vahiy ve Kur’ân’ın Mushaflaşma Süreci, (2) Manâ İle İlgili “Ulûmü’l-Kur’ân” Konuları, (3) Dil ile İlgili Ulûmü’l-Kur’ân Konuları şeklinde üçlü bir tasnif altında ele alınmıştır. Bkz.

Sabuhi Şahavatov, *Ulûmü’l-Kur’ân Açısından Bâkuvî Tefsirinin Özellikleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 50-124.

³⁸⁶ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 9-12; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 20-31.

³⁸⁷ Öztürk, Müteşâbih Kavramı Bağlamında “Tefsir Usûlü”nün (Ulûmü’l-Kur’ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme”, s. 30.

³⁸⁸ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 193-206; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 91-100; ez-Zürkânî, *Menahilu’l-İrfân*, c. I, s. 93-100; Mennâu’l-Kattân, *Mebâhis*, s. 65-68.

“خَلَقَ” : “*Rabbinin adıyla oku*”³⁸⁹ şeklinde başlayan, Alak sûresinin ilk beş âyeti olduğunu ifade etmektedir.³⁹⁰

Son nâzil olan âyetlerin ise Bakara sûresinde faizden bahseden 275-278. âyetler³⁹¹ âyetler olduğunu ifade etmektedir. Daha sonra İbn Abbas’ın “*Rasûlullah’a inen son âyet, faiz âyetidir.*”³⁹² dediğini ve yine bu konuya dair İmam Ahmed ve İbn Mâce’nin Hz. Ömer’den şu rivâyeti aktardıklarını zikretmektedir: “*Son indirilen âyetlerden biri, faiz âyetidir. Rasûlullah bize onu açıklamadan önce vefat etmiştir. Artık siz faizi de faiz şüphesi bulunan şeyleri de bırakınız.*”³⁹³

Bununla birlikte İbn Receb, son dönem âlimlerinden bazılarının Mâide sûresinin son inen sûre olduğuna dair iddiaları herhangi bir yorumda bulunmadan nakletmektedir.³⁹⁴

2.2.1.2. Yedi Harf (el-Ahrufu’s-Seb’a)

“el-Ahrufu’s-Seb’a”, “yedi harf” anlamına gelen bir sıfat terkididir. Terkipte yer alan “ahruf” harf kelimesinin çoğuludur. Harf, sözlük anlamı itibariyle “bir şeyin ucu, kenarı ve keskin tarafı” anlamlarına gelmektedir. Bununla birlikte harf kelimesinin “vecih, kıraât ve lehçe” anlamları da bulunmaktadır.³⁹⁵ Seb’a lafzı ile ilgili biri gerçek anlamında yedi manasına geldiği,³⁹⁶ diğeri de “çokluk, genişlik ve kolaylık” anlamında kesretten kinaye olduğu şeklinde iki görüş vardır.³⁹⁷

Kur’ân’ın yedi harf üzerine okunmasına dair Hz. Peygamber’den birçok hadis nakledilmiştir.³⁹⁸ Bu hadislerden birine göre Ubeyy b. Ka’b ile bir şahıs Kur’ân’ın kıraati konusunda ihtilafa düşerler ve Hz. Peygamber ikisinin okuyuşunu da doğru kabul ederek şöyle der: “*Ey Ubeyy! Kur’ân yedi harf üzerine indirilmiştir. Onlardan hepsi de kâfidir,*

³⁸⁹ Alak 96/2.

³⁹⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. II, s. 598.

³⁹¹ İlgili âyetlerin bir kısmı için bkz. “*أَلَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ*” : “Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların, “Alışveriş de faiz gibidir” demelerinden dolayıdır. Oysa Allah, alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır. Bundan böyle kime Rabbinden bir öğüt gelir de (o öğüte uyarak) faizden vazgeçerse, artık? önceden aldığı onun olur. Durumu da Allah’a kalmıştır. (Allah, onu affeder.) Kim tekrar (faize) dönerse, işte onlar cehennemliklerdir. Orada ebedî kalacaklardır.” : “يَفْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيهِ الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ” : “Allah, faiz malını mahveder, sadakaları ise artırır (bereketlendirir). Allah, hiçbir günahkâr nankörü sevmez.” : “إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا” : “Şüphesiz iman edip salih ameller işleyen, namazı dosdoğru kılan ve zekâtı verenlerin mükâfatları Rableri katındadır. Onlara korku yoktur. Onlar mahzun da olmayacaklardır.”

³⁹² İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 196.

³⁹³ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 198.

³⁹⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 523.

³⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. IX, s. 41.

³⁹⁶ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 211.

³⁹⁷ Bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 211-216.

³⁹⁸ Bu konudaki hadisler için bkz. Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 48; Ebû Dâvûd, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 355.; Ebû eş-Şeybânî, *el-Müsned*, Hadis No. 2858; Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 66; Tirmizî, “Kıraât”, 43.

şâfidir.”³⁹⁹ Hadiste geçen “el-ahrufu’s-seb’a” ifadesinin neye delâlet ettiği konusunda âlimleri farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu görüşlerden birine göre yedi harften kastedilen nâsih, mensûh, umum, husus, mücmel ve mübeyyendir. Yine benzer şekilde va’d, va’id, mutlak, mukayyed ve tefsir anlamına gelmektedir. Başka bir görüşe göre isbat ve icâd ilmi, tevhid ve tenzih ilmi, nübüvvet ve imâmet ilmi gibi ilimleri ifade etmektedir. Bu görüşler “el-ahrufu’s-seb’a”nın ifade ettiği anlam konusunda zayıf görüşler olarak kabul edilmektedir.⁴⁰⁰

Bunlarla birlikte yedi harften maksadın, Arap kabilelerinin yedisinin kullandığı lehçe ve lügat olduğu da ileri sürülmüştür. Ancak âlimlerin çoğunun üzerinde ittifak ettiği görüşün; yedi harfin “el-kırâe bi’l-mâ’nâ” yani anlamı bozmaksızın bazı lafızlarda değişiklik yaparak okumak olduğu zikredilebilir.⁴⁰¹ Burada lafızlarda değişiklik yapma bir alternatif okuma tarzı olup eş anlamlı kelimeleri birbirinin yerine koyarak okumaktır.⁴⁰² Nitekim bu konuda aktarılan hadisler de yedi harfin bir okuma kolaylığı olduğunu destekler niteliktedir. Bu çerçevede *Ravâiu’t-tefsir*’i incelediğimizde, “el-ahrufu’s-seb’a”nın varlığına işaret etmek üzere önemli iki rivâyetin zikredildiğini görmekteyiz. Bunlardan ilki “*Cebrail bana Kur’ân’ı bir harf üzere okuttu. Ben ona artırması için müracaat ettim, o da artırdı. Sonunda yedi harfe/okunuşa kadar ulaştı.*”⁴⁰³ şeklinde Hz. Peygamberin okuma izni aldığı hadistir.⁴⁰⁴

Diğer rivâyette ise Furkan sûresinin okunuşu hakkında Ömer b. el-Hattâb ve Hişam b. Hakîm (ö. 15/636) ihtilafa düşerler ve Hz. Peygambere giderek sûreyi okurlar, bunun üzerine Hz. Peygamber iki okuyuşunda doğru olduğunu hangisinin kolaylarına gelirse onu okumaları tavsiyesi yer almaktadır.⁴⁰⁵

Yedi harf ile ilgili bu rivâyetlerin yanı sıra “إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ” : “*Şüphesiz o Zikr’i (Kur’an’ı) biz indirdik biz! Onun koruyucusu da elbette biziz.*”⁴⁰⁶ âyetinin tefsirinde İbn Receb şöyle demektedir: “*Yüce Allah, kitabını korumayı üstlenmiştir. Hiç kimse Kur’ân’ın lafızlarında herhangi bir ekleme veya eksiltme yapamaz.*”⁴⁰⁷ Müfessir daha sonra vahyin ilk muhatapları içinde ihtiyarlar ve çocuklardan da oluşan ümmîlerin çoğunlukta olması sebebiyle, Hz. Peygamberin Kur’ân’ın okunmasını ve ezberlenmesini kolaylaştırmak için Kur’ân’ın birden fazla şekilde okunmasına izin verdiğini zikretmiştir. Dolayısıyla müfessir,

³⁹⁹ Nesâî, “İftitâh”, 11. Bu konuda benzer hadisler için bkz. Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 5; Müslim, “Salatü’l-Müsâfirîn”, 48; Ebû Dâvud, “Vitr”, 22; Tirmizî, “Kıraat”, 11.

⁴⁰⁰ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 224-225; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 176-178.

⁴⁰¹ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 220-221; Abdurrahman Çetin, “Yedi Harf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. II, s. 175-177; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 116; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 111.

⁴⁰² ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 220.

⁴⁰³ Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 5; Müslim, “Salatü’l-Müsâfirîn”, 48.

⁴⁰⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 30.

⁴⁰⁵ Rivâyetin geri kalan kısmı için bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 30.

⁴⁰⁶ Hicr 15/9.

⁴⁰⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 602.

burada “el-ahrufu’s-seb’a”nın Kur’ân’ın lafızlarında bir artırma veya eksiltme gibi tahrif olmadığına, Hz. Peygamberin insanlara verdiği bir okuma izni olduğuna işaret etmiştir.⁴⁰⁸

Ayrıca İbn Receb, Kur’ân’ın “cem” ve “istinsâh” sürecinden bahsederek ihtilafların baş göstermesi üzerine Hz. Osman’ın döneminde ümmetin icma ettiği harf/lehçe üzerine Kur’ân’ın çoğaltıldığını zikretmektedir. Böylelikle insanların bu lehçe dışında Kur’ân okumayı terk ettiklerini ve farklı lehçelerle okumanın yasaklandığını ifade etmiştir. Bu bilgileri sunan İbn Receb, bir kimsenin İbn Mesud’un ya da tek kıraat üzere çoğaltılan mushafın kabul etmediği bir okuyuşu sahip olur ve bu okuyuşunun daha üstün olduğunu söylerse zulmetmiş, sınırları aşmış ve cezayı hak etmiş olacağını söylemektedir. Çünkü ona göre bu konu, sahâbe ve tabiînden hiç kimsenin ihtilaf etmediği bir mevzudur.⁴⁰⁹

Görüldüğü üzere müfessir, “el-ahrufu’s-seb’a”yı Hz. Peygamber döneminde özellikle ihtiyarlar ve çocuklar genelde de okuma yazma bilmeyen bütün ümmeti için bir okuma kolaylığı olarak değerlendirmektedir. Ayrıca hadislerde sıkça geçen “yedi harf” terkiibini “el-kırâe bi’l-mâ’nâ” yani anlamı bozmaksızın lafızda değişiklik yaparak okuma şeklinde değerlendirerek farklı lehçeler üzere okumanın bir tahrif olmadığına da dikkat çektiği görülmektedir. Bunun yanı sıra Hz. Osman döneminde ihtilafların baş göstermesi sebebiyle ümmetin icma ettiği tek lehçeyle sınırlandırıldığını ve diğer okuyuşların yasaklandığını zikretmektedir. Hz. Osman devrinde bir lehçe üzere çoğaltılan Kur’ân hakkında hiç kimsenin ihtilaf etmediğini söyleyerek yedi harf ruhsatından doğan ve “istinsâh” metnine aykırı düşen kıraatların artık geçerliliğinin olmadığına dikkat çekmiştir.

2.2.1.3. Cem ve İstinsâh

Klasik kaynaklara bakıldığında “cemü’l-Kur’ân” tabiriyle iki anlamın kastedildiği görülmektedir. Buna göre “cemü’l-Kur’ân”ın bir anlamı Hz. Peygamber ve ashâb tarafından Kur’ân’ın zihinde, hıfzen cem’idir. Diğer anlamı ise Hz. Peygamber zamanında farklı yazı malzemeleri üzerine yazılan vahyin, Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) zamanında bir araya getirilme işlemidir.⁴¹⁰ Dolayısıyla Kur’ân’ın cem’inin tilâvet ve kitâbet olmak üzere iki yönünün olduğunu söylemek mümkündür.

Kur’ân-ı Kerîm, Allah tarafından tek seferde toplu olarak değil yirmi üç yıllık bir süre içerisinde parça parça indirilmiş bir Kitab’tır.⁴¹¹ Kur’ân’ın parça parça nâzil olması onun, öğrenilmesi, öğretilmesi ve daha sonraki nesillere sağlıklı bir şekilde ulaştırılması için

⁴⁰⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 603.

⁴⁰⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 603-604.

⁴¹⁰ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 233-239; ez-Zürkânî, *Menâhilu’l-İrfân*, c. I, s. 240-245; Mennâu’l-Kattân, *Mebâhis*, s. 201; Subhi Sâlih, *Mebâhis*, s. 65.

⁴¹¹ Furkan 25/32.

birtakım tedbirleri gerekli kılmıştır. Bunun için Hz. Peygamber vahiy kâtipleri atayarak inen âyet ve sûrelerin kâğıt, hurma ağacının yaprakları ve kemikler gibi çeşitli malzemeler üzerine yazılmasını sağlamıştır. Bununla birlikte vahiy kâtipleri tarafından yazıya geçirilen âyet ve sûreler sahâbe tarafından ezberlenerek koruma altına alınmıştır. Böylelikle Hz. Peygamber döneminde inen vahiyler ezberlenme ve farklı yazı malzemelerine kaydetme yoluyla korunmuştur.⁴¹²

Hz. Peygamber hayatta iken vahiy devam ettiği için Kur'ân-ı Kerîm'in iki kapak arasında toplanması mümkün olmamıştır. Nitekim es-Süyûtî (ö. 911/1505) Hz. Peygamber zamanında Kur'ân'ın cem edilip edilmediğinden bahsederken, Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665), “*Peygamber zamanında Kur'ân'dan hiçbir şey toplanmadı.*”⁴¹³ ifadesine yer vermektedir. Yine sonraki yıllarda Hz. Ebû Bekir'in “*Peygamberin yapmadığı bir şeye ben nasıl teşebbüs edeyim.*” demesi; Hz. Peygamber'in hayatta iken Kur'ân'ın cem edilmesine yönelik bir girişiminin olmadığını göstermektedir.⁴¹⁴ Söz konusu bu cem şekli Kur'ân âyetlerinin iki kapak arasında toplanmasıdır. Çünkü Hz. Peygamber döneminde ezber yoluyla Kur'ân âyetlerinin cem edildiği bilinen bir gerçekliktir.

Halifelerin ilki olan Hz. Ebû Bekir dönemine gelindiğinde ezberlenen ve farklı yazı malzemelerine yazılan Kur'ân âyetlerinin, iki kapak arasında toplanma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Çünkü Kur'ân'ın tek mercii olan Hz. Peygamber'in vefat etmesi ve savaşlarda birçok kurrâ sahâbenin şehit edilmesi üzerine Kur'ân için bazı tehlikeler meydana gelmiştir. Bu durumu ilk olarak fark eden Hz. Ömer (ö. 23/644), meseleyi dönemin halifesi olan Hz. Ebû Bekir'e açmıştır. Hz. Ebû Bekir ilk başta çekinse de bu işin gerekli olduğu kanaatine varmıştır. Daha sonra Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) başkanlığında bir komisyon kurulmasını emretmiş ve çok geçmeden komisyon oluşturulmuştur. Böylelikle Hz. Peygamber döneminde yazılan ve ezberlenen vahiyler, Hz. Ebû Bekir döneminde iki kapak arasında toplanmıştır.⁴¹⁵ İşte Hz. Ebû Bekir önderliğinde yapılan bu faaliyeti konu edinen ilme “cemü'l-Kur'ân” denilmiştir. Buradan hareketle *Ravâiu't-tefsir*'de Kur'ân'ın metinleşme sürecine dair bilgiler ele alınarak, müfessirin bu konudaki görüş ve düşünceleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Ravâiu't-tefsir'de Kur'ân'ın cem'ine dair rivâyetlerin olduğu şekliyle aktarımına rastlamaktayız. Eserde Kur'ân'ın cem'ine yönelik aktardığı rivâyetlerin bir kısmı, Kur'ân'ın cem'inin Hz. Peygamber döneminde ezber yoluyla gerçekleştiğini göstermektedir. Örneğin

⁴¹² ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 233-243; ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, c. I, s. 246-247; İzmirli İsmail Hakkı, *Tarih-i Kur'ân*, Böre Yayınevi, 1956, s. 10, Osman Keskiöğlu, *Kur'ân Tarihi*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1953, s. 90-93; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 72-74; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 69-77.

⁴¹³ es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 71.

⁴¹⁴ ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, c. I, s. 248.

⁴¹⁵ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 233-243; ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, c. I, s. 249-255.

Hız. Peygamber döneminde Kur'ân'ı Ensâr'dan dört kişinin hıfz yoluyla topladığına dair bilgilere yer vermiştir. Bu kişiler de Übeyy b. Ka'b (ö. 33/654), Muaz b. Cebel (ö. 17/638), Zeyd b. Sâbit ve Ebû Zeyd'dir.⁴¹⁶ Yine müfessir Enes b. Mâlik'den (ö. 179/795) Kur'ân'ı sadece Ebu'd-Derdâ (ö. 32/652), Muaz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Zeyd'in ezberlediğine dair bir başka rivâyeti aktarmıştır.⁴¹⁷ Eserde yer alan rivâyetlerin diğer bir kısmı da Kur'ân'ın Hız. Ebû Bekir döneminde iki kapak arasında cem edildiğini ifade etmektedir. Bu rivâyetlerden birisi cem olayının anlatıldığı meşhur Zeyd b. Sâbit rivâyetidir. Zeyd b. Sâbit bu rivâyette cem olayını şöyle anlatmaktadır:

قال زيد بن ثابت - رضي الله عنه - : أُرسل إلى أبي بكرٍ مقتل أهل اليمامة فإذا عمرُ ابنُ الخطابِ عندهُ، قال أبو بكرٍ - رضي الله عنه - : إِنَّ عمرَ أتاني فقال: إِنَّ القتلَ قد استحرَّ يومَ اليمامةِ بقرَاءِ القرآنِ، وإني أخشى أن يستحرَّ القتلُ بالقرآنِ فيذهبُ كثيرٌ من القرآنِ، وإني أرى أن تأمرَ بجمع القرآنِ، قلتُ لعمرَ: كيف تفعلُ شيئاً لم يفعله رسولُ اللهِ - صلى الله عليه وسلم - ؟ قال عمرُ: هذا واللهِ خيرٌ فلم يزل عمرُ يراجعُنِي حتى شرحَ اللهَ صدري لذلك، ورأيْتُ في ذلك الذي رأى عمرُ. قال زيدُ: قال أبو بكرٍ: إنك رجلٌ شابٌّ عاقلٌ لا تنتهمُك، وقد كنتَ تكتبُ الوحىَ لرسولِ اللهِ - صلى الله عليه وسلم - فتنبع القرآنُ فاجمعه فواللهِ لو كلفوني نقلَ جبلٍ من الجبالِ ما كان أثقلَ عليَّ مما أمرَني به من جمع القرآنِ، قلتُ: كيف تفعلونَ شيئاً لم يفعله رسولُ اللهِ - صلى الله عليه وسلم - ؟ قال: هو واللهِ خيرٌ، فلم يزل أبو بكرٍ يراجعُنِي حتى شرحَ اللهَ صدري للذي شرحَ له صدرُ أبي بكرٍ وعمرُ - رضي الله عنهما - . فتنبع القرآنُ أجمعه من العسبِ واللخافِ وصدور الرجالِ حتى وجدتُ آخرَ سورة التوبة مع أبي خزيمة الأنصاري لم أجدُها مع أحدٍ غيره: (لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ) ، حتى خاتمة براءة، فكانت الصحفُ عند أبي بكرٍ حتى توفاه الله، ثُمَّ عند عمرَ مدةَ حياته، ثُمَّ عند حفصة بنتِ عمرَ .

Hız. Ebû Bekir'e Yemâme'de şehit olanların haberi geldi. Yanında Ömer b. Hattab vardı. Ebû Bekir 'Ömer bana geldi ve Yemâme gününün şiddetli savaşında Kur'ân hafızlarından birçoğu şehit oldu. Ben, diğer savaş alanlarında şiddetli savaştan dolayı, Kur'ân hafızlarından birçoğunun şehit edilmelerinden, bundan dolayı da Kur'ân'da büyük bir bölümünün zayı olup gitmesinden endişe ediyorum. Kur'ân'ın kitap halinde toplanmasını emretmeni düşünüyorum' dedi. Ömer'e 'Rasûlullah'ın yapmadığı bir şeyi nasıl yaparsın?' dedim. Ömer: 'Vallahi bu hayırdır' dedi. Ömer bana gelip gitmeye devam etti. Nihayet Allah benim göğsümü açtı ve ben de Ömer'in düşündüğü gibi düşünmeye başladım. Zeyd dedi ki 'bu sözlerden sonra Ebû Bekir bana hitaben şunları söyledi: 'Sen genç ve akıllı bir erkeksin, biz seni hiçbir şeyle de itham etmeyiz. Sen Rasûlullah için vahyi yazıyordun. Bundan dolayı sen Kur'ân'ı araştır ve onu bir araya topla!' Zeyd dedi ki: 'Vallahi bana bir dağın başka bir yere nakledilmesini teklif etmiş olsalardı, o iş bana bu emrettikleri, Kur'ânı toplama işinden daha ağır olmazdı.' Zeyd dedi ki: 'Ben, siz Rasûlullahın yapmadığı bir şeyi nasıl yapıyorsunuz?' diye sordum. Ebû Bekir: 'Vallahi bu hayırdır' dedi. Nihayet Allah, Ebû Bekir ile Ömer'in göğüslerini ferahlattığı bu işte benim de gönlümü açtı. Bunun üzerine Kur'ân'ı araştırdım ve onu yazılı bulunan hurma dallarından, taş levhalarından ve hafızların ezberlerinden topladım. Tevbe sûresinin sonunu Ebû Huzeyme el-Ensârî'den başka hiç kimsenin yanında bulamadım. Bu âyet "عَنْتُمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُم بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ" "لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا" : "Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, mü'minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir"⁴¹⁸ mealindeki âyetten Tevbe sûresinin sonuna kadar devam eden âyettir. Bu sâhifeler Allah kendisini vefat ettirene kadar Ebû Bekir'in yanında bulundu. Sonra hayatı boyunca Ömer'in yanında, sonra Ömer'in kızı Hafsa'nın yanında kaldı.⁴¹⁹

⁴¹⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 31.

⁴¹⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 32.

⁴¹⁸ Tevbe 9/128.

⁴¹⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 28-29.

Kur'ân'ın Hz. Ebû Bekir zamanında iki kapak arasında toplandığına dair eserde yer verilen başka bir rivâyet de şudur:

أرسل أبو بكر - رضي الله عنه - إلى زيد بن ثابتٍ قائلًا: إنك كنت تكتبُ الوحيَ لرسولِ الله - صلى الله عليه وسلم -، فاتبع القرآن، فتتبعْتُ - القائل زيد - حتى وجدتُ آخرَ سورةِ التوبةِ آيتينِ مع أبي خزيمة الأنصاري لم أجدُهما مع أحدٍ غيره (لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُمْ...) إلى آخرها.

Hz. Ebû Bekir, Zeyd b. Sâbit'e birini gönderip onu çağırdı ve ona: 'Sen Rasûlullah için vahyi yazıyordun. Bu yüzden Kur'ân'ın ardına düşüp gereği gibi araştırdım. Ben de Kur'ân'ın ardına düşüp gereği gibi araştırdım. Nihayet Tevbe sûresinin sonundaki iki âyeti sadece Ebû Huzeyme el-Ensârî'nin yanında buldum.⁴²⁰ O iki âyet 'Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, mü'minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir. Eğer yüz çevirirlerse de ki: "Bana Allah yeter. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Ben ancak O'na tevekkül ettim. O, yüce Arş'ın sahibidir.'⁴²¹ âyetlerdir.⁴²²

Müfessirin Kur'ân'ın cem edilmesine dair zikrettiği rivâyetlerden hareketle, İbn Receb'in, Kur'ân'ın cem'ini Hz. Peygamber döneminde ezber yoluyla ve Hz. Ebû Bekir döneminde iki kapak arasında âyetlerin toplanması şeklinde değerlendirdiğini söylemek mümkündür. Bu yönüyle müfessir, daha önceki tefsir âlimlerine tabii olarak farklı bir yorumda bulunmamıştır.

Kur'ân'ın isintinsâhına gelince, "istinsâh" kelimesi Arapça "ne-se-ha" (نَسَخَ) kökünden türemiş bir lafız olup "bir kitabı veya yazılı bir metni harfi harfine kopyalama" anlamına gelmektedir.⁴²³ Söz konusu terim daha çok Hz. Osman tarafından Kur'ân'ın çoğaltılma işlemini ifade etmek üzere kullanılmaktadır.⁴²⁴

Kur'ân'ın korunmasına yönelik yapılan faaliyetlerden birisi de, onun çoğaltılma işlemidir. Bir önceki başlıkta anlatıldığı üzere Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'ın iki kapak arasında toplanmasını gerektiren birtakım sebepler ortaya çıkmış ve bu durum bazı kaygılara neden olmuştu. Hz. Osman zamanına gelindiğinde de benzer sebepler ortaya çıkmış ve insanlar arasında birtakım kaygı ve ihtilaflar belirmişti.

Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde İslâm dini Arabistan sınırlarını aşarak yeni bölgelere ulaşmıştı. Buralarda İslâm'ı anlatan muallimler Hz. Peygamberin izin verdiği farklı okuyuş şekillerinden hareketle, Kur'ân öğretimine devam etmişlerdi. Zamanla müslüman olan bölge halkı, kıraat farklılıklarındaki hikmeti anlamaksızın öğrendikleri kıraat üzerinde ısrar edip o kıraâtî şiddetle savunmuşlardı. Öyle ki bu durum insanlar arasında bir ihtilâfa ve mücadeleye dönüşmüştü.⁴²⁵ Son olarak Azerbaycan ve Ermenistan savaşına katılan Iraklı ve Suriyeli

⁴²⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 29.

⁴²¹ Tevbe 9/128-129.

⁴²² İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 28.

⁴²³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. III, s. 61.

⁴²⁴ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul 2018, s. 136.

⁴²⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 79.

askerler arasında kıraat farklılığından dolayı birtakım tartışmalar çıkmış ve herkes kendi okuduğu kıraâtın doğru olduğunu iddia etmişti. Bu olayın daha fazla ihtilafa sebep olmaması için Hz. Osman (ö. 35/656), Hz. Hafsa'ya (ö. 45/665) haber göndererek çoğaltma işlemi için asıl nüshayı istemiştir. Akabinde kurulan bir heyet tarafından Kur'ân çoğaltılarak o günkü ilim merkezlerine gönderilmiştir.⁴²⁶ Dolayısıyla Hz. Ebû Bekir döneminde iki kapak arasında toplanan Kur'ân'ın, Hz. Osman devrinde tek kıraat üzere çoğaltılarak farklı bölgelere gönderilme işlemine "istinsâh"ü'l-Kur'an" denilmektedir. Bu bağlamda *Ravâiu't-Tefsîr*'de Kur'ân'ın intinsâhının nasıl ele alındığı incelenerek, İbn Receb'in bu konudaki yaklaşımı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Ravâiu't-tefsîr'de bu olay hakkında şu rivâyet aktarılmaktadır:

وقدم حذيفة بن اليمان على عثمان وكان يغاري أهل الشام في فتح أرمينية وأذربيجان مع أهل العراق فأفرغ حذيفة بن اليمان اختلافهم في القراءة، فقال: حذيفة لعثمان: يا أمير المؤمنين، أدرك هذه الأمة قبل أن يختلفوا في الكتاب اختلاف اليهود والنصارى، فأرسل عثمان إلى حفصة أن أرسلي إلينا بالصحف ننسخها في المصاحف ثم نردّها إليك فأرسلت حفصة إلى عثمان فأمر زيد بن ثابت، وعبد الله بن الزبير، وسعيد بن العاص، وعبد الرحمن بن الحارث بن هشام، فنسخوها في المصاحف، وقال عثمان للرهط القرشيين الثلاثة: إذا اختلفتم أنتم وزيد بن ثابت في شيء من القرآن فاكتبوه بلسان قريش فإنما نزل بلسانهم، ففعلوا حتى إذا نسخوا الصحف في المصاحف ردّ عثمان الصحف إلى حفصة وأرسل إلى كل أفق مما نسخوا، وأمر بما سواه من القرآن في كل صحيفة أو مصحف أن يحرق. ويقول زيد بن ثابت: إن آية فُقدت من الأحزاب حين نسخوا المصحف. وقد كنت أسمع رسول الله - صلى الله عليه وسلم - يقرأ بها فالتمسناها فوجدناها مع خزيمة بن ثابت الأنصاري: (من المؤمنين رجال صدقوا ما عاهدوا الله عليه). فالحقناها في سورتها في المصحف.

Ermenistan fethinde Suriyelilerle, Azerbaycan fethinde de Iraklılarla birlikte savaşan Huzeyfe b. Yemân, bunların Kur'ân'ı çeşitli şekillerde okumalarının verdiği endişe üzerine Hz. Osman'a gelerek ona: 'Ey mü'minlerin emiri, Kur'ân'ı okumakta Yahûdilerle Hristiyanların kendi kitaplarını okumakta düştükleri ayrılığa benzer bir ihtilafa düşmeden önce bu ümmete yetiş, bu işin icabına bak' dedi. Bunun üzerine Osman, Hafsa'ya haber göndererek: 'Bize Kur'ân'ın yazılı olduğu sayfeleri gönder de, sûreleri Mushaflara nakledelim, sonra sayfeleri sana iade edelim' dedi. Hafsa, muhafaza ettiği Kur'ân'ı Osman'a gönderdi. Osman'da Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Saîd b. As ve Abdurrahman b. Hâris b. Hişâm'dan oluşan "istinsâh" heyetine emir verdi. Onlarda bu asıl nüshayı çoğalttılar. Osman bu "istinsâh" işinin başında, heyetteki Kureyşli üç kişiye hitaben: 'Sizler, Zeyd b. Sâbit'le Kur'ân'dan herhangi bir şeyde ihtilaf ettiğiniz zaman, Kur'ân'ı Kureyş lehçesi üzere yazın. Çünkü Kur'ân, Kureyş lehçesi ile nâzil olmuştur.' dedi. Onlarda böyle yaptılar, asıl nüshayı çoğalttıktan sonra, Osman asıl nüshayı Hafsa'ya iade etti. Çoğaltılan nüshalar her tarafa gönderildi. Hz. Osman çoğaltılan Mushafların dışında âyetlerin yazılı olduğu sahife ve müsafların yakılmasını emretti.⁴²⁷ Devamında Zeyd b. Sâbit şöyle dedi: 'Mushafı "istinsâh" ettiğimiz sırada ben Ahzâb sûresinden bir âyeti kaybettim. Oysaki ben Rasûlullah'tan o âyeti okurken dinlerdim. O âyeti araştırdık ve sonunda Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî'nin yanında bulduk ve mushaftaki sûresine ekledik. O âyet şudur: "مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَّنْ بَدَّلُوا نَبْدِيلًا" "Mü'minlerden öyle adamlar vardır ki, Allah'a verdikleri söze sâdik kaldılar. İçlerinden bir kısmı verdikleri sözü yerine getirmiştir (şehit olmuştur). Bir kısmı da (şehit olmayı) beklemektedir. Verdikleri sözü asla değiştirmemişlerdir."⁴²⁸

⁴²⁶ es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 208-210; ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, c. I, s. 255-262; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 129-130; Subhi Sâlih, *Mebâhis*, s. 78-85.

⁴²⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 28-29.

⁴²⁸ Ahzâb 33/23.

Bu konuda İbn Receb, Enes b. Mâlik'den bir başka rivâyet aktararak Hz. Osman'ın, Zeyd b. Sâbit, Saîd b. Âs (ö. 59/679), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ve Abdurrahman b. Hâris b. Hişâm'a (ö. 43/663-64) mushafı çoğaltmalarını emretmiştir. Çoğaltma işleminde ihtilafa düşerlerse Hz. Osman'ın Kur'ân'ın Kureyş lehçesiyle yazmalarını emrettiğini belirtmiştir.⁴²⁹ Bu açıdan değerlendirildiğin de *Ravâiu't-tefsîr*'de Kur'ân'ın "istinsâh" sürecine dair genel bilgilerin aktarıldığı görülmektedir. Bununla birlikte "istinsâh"a sebep olan olayı ve çoğaltmada görev alan komisyona dair bilgilere yer vererek çok fazla detaya girilmemiştir.

2.2.2. Kur'ân'ın Lafızıyla İlgili İlimler

Kur'ân-ı Kerîm, içerdiği anlamları ifade ederken kendine has bir anlatım tarzı kullanmıştır. Bu anlatım tarzında kullanılan lafızlar, birtakım özelliklere sahiptir. Mesela, bir sözcüğün çeşitli anlamlarda veya farklı kelimelerin aynı anlamı ifade etmek üzere kullanılması ve bir hususun açık bir şekilde değil de zamir, ism-i mevsûl gibi unsurlarla ifade edilmesi, Kur'ân lafzının sahip olduğu bazı özelliklerdendir. İşte Kur'ân ilimlerinin bir kısmı da, Kur'ân lafızlarını farklı açılardan konu edinmiştir.⁴³⁰ Şimdi bu başlık altında *Ravâiut-Tefsîr*'de Kur'ân'ın lafızlarıyla ilgili tespit edilen ilimlere yer verilecektir.

2.2.2.1. Ğarîbü'l- Kur'ân

Ğarîb kelimesi "ğ-a-ru-be" (غَرِبَ) fiilinden türeyen bir isimdir. Sözlükte "yurdundan uzak kalan, tek ve nadir olan, kendi cinsi arasında eşi ve benzeri olmayan, bilinmeyen, mübhem ve kapalı olan" anlamlarına gelmektedir.⁴³¹ Terim olarak da "Başka dillerden Arapça'ya girmesi sebebiyle manâsı bilinemeyen kelimeler" diye tarif edilmektedir.⁴³² Bu tür kelimelere örnek vermek gerekirse (قَيْض) Habeş dilinde "noksan"; (الرَّقِيم) Rumca'da "kitap"; (الْبَيْت) Kıptîce'de "deniz" anlamına gelmektedir.⁴³³

Kur'ân Arap dili üzerine nâzil olmuş bir kitaptır.⁴³⁴ Bununla birlikte Kur'ân diğer Arap lehçelerinden gelen veya başka dillerden alınarak Arap dilinde kullanılan kelimeleri de içermektedir. Ayrıca Kur'ân'da kullanılmışken daha sonraları unutulmuş veya az kullanılması sebebiyle anlamı herkes tarafından bilinemeyen kelimeler de vardır. İşte bu şekilde Kur'ân'da

⁴²⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 27.

⁴³⁰ Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 132-133.

⁴³¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. I, s. 640.

⁴³² Hüseyin Elmalî-Şükrü Arslan, "Ğarîb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, c. XIII, s. 374.

⁴³³ Farklı örnekler için bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 181-182; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 141.

⁴³⁴ Yûsuf 12/2.

farklı dil ve lehçelere ait kelimelerin bulunması, unutulması veya az kullanılması sebebiyle anlaşılması güç olan kelimeler, “garîbü’l-Kur’ân” ilminin konusunu oluşturmaktadır.⁴³⁵

Kur’ân’da garîb kelimelerin varlığı hakkında iki yaklaşımdan söz etmek mümkündür. İmâm Şâfiî (ö. 204/819), Taberî (ö. 311/923) Ma‘mer b. el-Müsennâ (ö. 210/827) ve İbnü’l-Arabî’nin (ö. 543/1148) aralarında yer aldığı bir kısım âlim, Kur’ân’ın Arap diliyle indirilmesinden dolayı Kur’ân’da Arapça’dan başka tek bir kelimenin bile mevcut olmadığını iddia etmişlerdir.⁴³⁶ Diğer yaklaşım ise, İbn Hazm (ö. 456/1063), İbn Atıyye (ö. 546/1151), eş-Şâtıbî (ö. 790/1388) ve es-Süyûtî (ö. 911/1505) başta olmak üzere birçok âlim, Kur’ân’da yabancı kelime bulunduğunu kabul etmektedir. Bu görüşü savunanlar, Arapların ticaret ve başka sebeplerle temas ettikleri yabancılardan bazı kelimeleri alarak kendi dillerinde kullandıklarını dile getirmektedirler.⁴³⁷ Nitekim Kur’ân’daki bu tür kelimeleri bazı sahâbenin anlamayarak Hz. Peygambere ve onun dışında Arap dilini iyi bilenlere sordukları bilinen bir gerçektir. Şöyle ki; Hz. Ömer (ö. 23/644) Abese sûresindeki “Ebben”⁴³⁸ kelimesinin anlamını bilmediğini ifade etmiştir. Aynı şekilde tercümânü’l-Kur’ân ünvanına sahip Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) “Fâtır” kelimesinin anlamını iki Arap köylüsünün bir kuyu başında yaptıkları tartışma sırasında öğrendiğini ifade etmektedir. İbn Abbas’ın bu tür kelimeleri Arap şirinden delil getirerek açıklama yaptığı da zikredilmektedir.⁴³⁹

Ravâiu’t-tefsîr’e bakıldığında “ğarîb” kelimeleri açıklamasına önem verildiği görülmektedir. İbn Receb, bu tür kelimeleri izah ederken bazen Abdullah İbn Abbas başta olmak üzere sonraki dönemlerden pek çok âlimin açıklamalarına yer vermiştir. Örneğin, “يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شَوَاظٌ مِنْ نَارٍ وَنُحَاسٌ فَلَا تَنْتَصِرَانِ” : “Üstünüze ateşten yalın bir alevle kıpkızıl bir duman gönderilir de kendinizi koruyamazsınız.”⁴⁴⁰ âyetindeki “شَوَاظٌ” ve “نُحَاسٌ” kelimeleriyle ilgili olarak şu görüşleri aktarmıştır:

1- İbn Abbas’ın “şuvâz”ı “ateşten çıkan alevler”, “nühâs”ı ise “cehennem dumanı” diye açıkladığı;

⁴³⁵ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 291-296; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 113-133; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 176-185; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 141-144.

⁴³⁶ Bu âlimler görüşlerini şu âyetlere dayandırmışlardır: “Anlayasınız diye Biz onu, Arapça bir Kur’ân olarak indirdik” Yûsuf 12/2; “Eğer biz onu başka dilde bir Kur’an yapsaydık onlar mutlaka, "Onun âyetleri genişçe açıklanmalı değil miydi? Başka dilde bir kitap ve Arap bir peygamber öyle mi?" derlerdi. De ki: "O, inananlar için bir hidayet ve şifâdır. İnanmayanların kulaklarında bir ağırlık vardır ve Kur'an onlara kapalı ve anlaşılmaz gelir. (Sanki) onlara uzak bir yerden sesleniliyor (da anlamıyorlar).” Fussilet 41/44; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 178.

⁴³⁷ es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 129.

⁴³⁸ Abese 80/30.

⁴³⁹ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 291-296; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 4-5. Bu konuda telif edilmiş bazı eserler için bkz. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 223/837), *Garîbü’l-Kur’ân*, Abdullah b. Yahya el-Yezîdî (ö. 237/851), *Garîbü’l-Kur’ân ve Tefsîruhû*, Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Ahfeş el-Evsat (ö.221/835) ve Zeccâc’ın (ö. 311/923) *Me’âni’l-Kur’ân*, Râğîb el-İsfahânî *el-Müredât fî garîbi’l-Kur’ân*. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 183-185.

⁴⁴⁰ Rahmân 55/35.

2- Said b. Cübeyr (ö. 94/713) ve Ebû Salih'in "şuvâz"a "ateşin üzerindeki dumanın dışındaki alev", "nühâs"a ise "cehennem dumanı" anlamlarını verdiği;

3- Mücâhid'in "şuvâz"a "parça parça yeşil alev" dediği;

4- Fudayl b. Iyaz'ın "şuvâz"a "kesik kesik olan alev" anlamlarını verdiklerini nakletmiştir.⁴⁴¹

Başka bir örnek de "لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٌ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ" : "Onlar için cehennem ateşinden döşek, üstlerinde de cehennem ateşinden örtüler var. İşte biz zalimleri böyle cezalandırırız."⁴⁴² âyetindeki "مِهَادٌ" ve "غَوَاشٌ" kelimeleriyle ilgili Muhammed b. Ka'b, Dahhâk (ö. 105/723), Süddî (ö. 127/745) ve diğer âlimlerin "mihâd'a" döşek, "ğavâş'a" da yorgan anlamı verdiklerini nakletmiştir.⁴⁴³

İbn Receb "ğarîb" kelimeleri açıklarken bazen de naklettiği görüşlere ek olarak Arap dilinden örnekler vermiştir. "لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا" : "Sizden her biriniz için bir şariat ve bir yol koyduk."⁴⁴⁴ âyetindeki "مِنْهَاجٌ" ve "شِرْعَةً" lafızları ile ilgili Buhârî'nin *Sahîh* 'inde yer alan bilgiye göre İbn Abbasın "şir'a" kelimesini "yol", "minhâc" kelimesini ise "sünnet" olarak açıkladığını zikretmektedir. Daha sonra İbn Receb, "minhâc" kelimesinin sünnet ve sürekli takip edilen geniş yol anlamına geldiğini, "şir'a"nın ise yol ve "ulaşılacak menzil anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Yine "şir'a" kelimesinin "girilen ve suyun kendisinden çıktığı yer" gibi anlamlarının da olduğunu zikretmiştir. Ayrıca Zeccâc'ın da (ö. 311/923) bulunduğu bir grup müfessirin ve dilcilerin bu iki kelimeyi birbirinden ayırdıklarını zikrederek bu kelimelerin Arap dilindeki kullanım şekillerinden de örnekler vererek aralarındaki farklılığı şu şekilde açıklamaktadır. "Şerea" fiili birisi bir şeye başladığında "شَرَعَ أَنَّهُجَ الْبِلَى" : "Filan şu işe başladı", "enhece" fiili de "artma ve genişleme" anlamında "فِي الثَّوْبِ" : "Elbisenin yıpranmışlığı arttı" şeklinde kullanılmaktadır.⁴⁴⁵

Görüldüğü üzere İbn Receb, "ğarîb" kelimeleri açıklarken genel olarak daha önceki müfessirlerin izahlarından yararlanmışır. Müfessir söz konusu "ğarib" kelimelerin Arab dilindeki kullanım şekillerini belirterek kelimenin anlamına dair geniş bilgiler vermiştir.⁴⁴⁶

2.2.2.2. Mübhemâtü'l-Kur'ân

"Mübhem" kelimesi sözlükte "gizli, kapalı olmak" anlamına gelen "ibhâm" (إِبْهَامٌ) kökünden türeyip "anlaşılması zor olan, kendisi ile tam olarak ne kastedildiği belli olmayan,

⁴⁴¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 331.

⁴⁴² Arâf 7/41.

⁴⁴³ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 481.

⁴⁴⁴ Mâide 5/48.

⁴⁴⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 434.

⁴⁴⁶ Benzer örnekler için bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 368, 481; c. II, s. 324, 491, 503.

mahiyeti kapalı bırakılan şey” anlamına gelmektedir.⁴⁴⁷ Râğıb el-İsfahânî (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) “mübhem” kelimesini duyu ve akıl alanına girmekle birlikte algılanması ve anlaşılması zor olan her şey şeklinde tarif etmiştir.⁴⁴⁸ Bir terim olarak da insan, melek ve cin gibi varlıkların ya da bir topluluk veya kabilenin, Kur’ân’da açık olarak değil de ism-i işâretler, ism-i mevsuller, zamirler, cins isimleri, belirsiz zaman ve mekân zarflarıyla ifade edilmesine “mübhemâtü’l-Kur’ân” denilmektedir.⁴⁴⁹

Kur’ân’da mübhemâtın bulunmasına dair birçok sebep zikredilmiştir. Öncelikle Kur’ân, insanları dünya ve âhiret mutluluğuna ulaştırma hususunda daha çok evrensel hedefleri ön plana çıkarmış, her zaman yer ve şahıs isimlerinin zikredilmesine önem vermemiştir.⁴⁵⁰ Buna bağlı olarak bir kişi veya yerin açıkça zikredilmesinde faydanın bulunmaması ya da bu kişi veya yerle ilgili kavramın genelleştirilmek istenmesi, isim yerine kâmil bir vasıf kullanarak kişiyi yüceltmek ya da tam aksine kötü bir vasıfla kişiyi tahkir etmek istenmesi, farklı üsluplar kullanarak ifade zenginliği sağlamak bu sebepler arasında zikredilebilir.⁴⁵¹

Müfessirler, “mübhemât” hakkındaki bilgilerin kaynağıyla ilgili tek mercinin nakiller olduğunu zikretmektedir. Özellikle es-Süyûtî (ö. 911/1505) ve Kâtip Çelebi’ye (ö. 1067/1657) göre mübhemâtın tek kaynağı nakil olup bu alanda rey’in yeri yoktur.⁴⁵² Nitekim İslâm âlimleri bu konuda ilk olarak Kur’ân’ın kendisine başvurmuş, kapalı olan hususun açıklandığı diğer âyetleri referans olarak göstermişlerdir. Âyetlerdeki mübhemâtın giderilmesi için Kur’ân’ın yanı sıra Hz. Peygamber, sahâbe ve tabiîn âlimlerinden nakledilen haberlere de müracaat etmişlerdir. Bu haberlerin sahih senedlere sahip olması oldukça önemlidir.⁴⁵³

“Mübhemâtü’l-Kur’ân” açısından *Ravâiu’t-tefsîr* incelendiğinde zengin örneklerle karşılaşmak mümkündür. İbn Receb âyetlerdeki ibhâmı ortadan kaldırmak için öncelikle başka âyete başvurarak ilgili âyetleri tefsir etmeye çalışmıştır. Müfessir, Fatiha sûresindeki “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” : “Bizi, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet”⁴⁵⁴ âyetindeki

⁴⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. XII, s. 57; Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, thk. Mecmûa mine’l-Muhakkikîn, Dâru’l-Hidâye, c. XXXI, s. 315.

⁴⁴⁸ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî, Dâru’l-Kalem, Beyrut 1412, s. 83-84.

⁴⁴⁹ Ayrıca konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 155-162; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. IV, s. 93-97; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 215; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 136, Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s.194-195.

⁴⁵⁰ Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 137.

⁴⁵¹ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 155-162; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. IV, s. 93-97.

⁴⁵² es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. IV, s. 95.

⁴⁵³ Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 194. Bu konuda yazılmış bazı eserler için bkz. Abdullah es-Süheylî (ö. 581/1185) *et-Ta’rîf ve’l-i’lâm fî mâ (bimâ) übhime mine’l-esmâ ve’l-a’lâm fî’l-Kur’ân’ı*, Bedreddin İbn Cemâa (ö. 733/1333) *etTibyân fî (li) mübhemâtü’l-Kur’ân’ı*, es-Süyûtî *Müşhimâtü’l-akrân fî mübhemâtü’l-Kur’ân*.

⁴⁵⁴ Fatiha 2/7.

kendilerine nimet verilen kimselerin Nisâ sûresinin 69. âyetinde “ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَٰئِكَ مَعَ ” : “Kim Allah'a ve Peygambere itaat ederse, işte onlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, siddiklarla, şehidlerle ve iyi kimselerle birlikte dirler. Bunlar ne güzel arkadaştır.”⁴⁵⁵ zikredilen peygamberler, siddikler, şehitler ve salihler olmak üzere dört grup olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁶

Bunun yanı sıra müfessir açıklamaya ihtiyaç duyduğu diğer mübhem kelimelerin izahında bazen de nakillere başvurmuştur. Yunus sûresindeki “لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ” : “Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır.”⁴⁵⁷ âyetini tefsir ederken cennetlikler için en büyük nimetin Allah'a bakmak olduğunu ifade eden müfessir, “Allah'a andolsun ki, Allah cennet ehline, zâtına bakmadan daha sevimli ve gözlerini daha doyurucu bir şeyi nimet olarak vermemiştir.”⁴⁵⁸ hadisini nakletmektedir. İbn Receb burada İmam Müslim, Dârekutnî (ö. 385/ 995) ve İbn Mâce'den cennetlikler için en büyük nimetin Allah görmek olduğuna dair birçok hadis nakletmiştir. Dolayısıyla müfessir âyetteki “وَزِيَادَةٌ” ifadesini hadislerden hareketle Allah'ı görmek şeklinde açıklamış, böylece ibhâmı ortadan kaldırmıştır.⁴⁵⁹

Başka bir örnek de “رَأَيْتَ الَّذِي يَنْهَىٰ عَبْدًا إِذَا صَلَّىٰ” : “Sen, namaz kıldığında kulu (bundan) engelleyeni gördün mü?”⁴⁶⁰ âyetindeki “الَّذِي” ism-i mevsûl kullanımından kaynaklı ibhâmı şu şekilde açıklığa kavuşturmuştur: Müfessir bu âyetlerin Ebû Cehil'in, Hz. Peygamber'i Kâbe'nin etrafında görürdüğünde onun boynuna basacağını söylemesi üzerine nâzil olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla İbn Receb burada “الَّذِي يَنْهَىٰ” : “engelleyen” kimsenin Ebû Cehil olduğuna işaret ederek ibhâmı ortadan kaldırmıştır.⁴⁶¹

İbn Receb bazen de nakilde bulunmaksızın kendi görüşüyle mübhem olan lafzı açıklamaya çalışmıştır. Secde sûresindeki “الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنسَانِ مِنْ طِينٍ” : “O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı”⁴⁶² âyetini tefsir ederken “الْإِنْسَانِ” ifadesiyle kastedilenin Hz. Âdem ve neslinin olduğunu söyleyerek ibhâmı gidermeye çalışmıştır.⁴⁶³

⁴⁵⁵ Nisâ 4/69.

⁴⁵⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 77.

⁴⁵⁷ Yunus 10/26.

⁴⁵⁸ İbn Mâce, “İftitâh”, 13.

⁴⁵⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 548-549.

⁴⁶⁰ Alak 96/9-10.

⁴⁶¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 598.

⁴⁶² Secde 32/7.

⁴⁶³ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 83.

Görüldüğü üzere İbn Receb, “mübhem” lafızları açıklarken bazen âyetlere başvurarak bazen de sahâbe, tabiîn ve tebe-i tabiînden gelen nakilleri dikkate alarak yer yer de hiçbir nakilde bulunmadan kendi görüşüyle âyetlerdeki ibhâmı açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır.

2.2.2.3. Vücûh ve Nezâir

Kur’ân’ın lafzıyla ilgili ilimler içerisinde değerlendirilen başka bir ilim de “vücûh ve nezâir”dir. “Vücûh” “vech” (وَجْه) kelimesinin çoğuludur. Sözlükte “ön taraf, zât, yüz, bir kavmin beldesi, yön, benzer, mezhep, yol, şekil, rızâ” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁶⁴ Terim anlamı ise, “bir kelimenin Kur’ân’da farklı anlamlarda kullanılması” şeklinde ifade edilebilir.⁴⁶⁵ Örneğin, “el-hüdâ” lafzı Kur’ân’da türevleriyle birlikte “beyân, din, imân, Kur’ân, delil, tevhid” gibi 17 farklı anlama sahiptir.⁴⁶⁶ Bu tür farklı anlamlara gelen lafızlara “el-elfâzu’l-müştereki” (müşterek lafızlar) de denilmiştir.⁴⁶⁷

Nezâir kelimesi ise “nazîre” kelimesinin çoğulu olup, sözlükte “şekil, tabiat, bir şeyin eşi ve benzeri” gibi anlamları ifade etmektedir.⁴⁶⁸ Terim olarak da, “Kur’ân’daki farklı kelimelerin aynı anlamı ifade etmesine” “nezâir” denilmektedir.⁴⁶⁹ Örneğin, “cehennem”, “nâr”, “sakar”, “hutame” ve “cahîm” gibi kelimelerin ateş anlamını ifade etmeleri “nezâir” ilminin konusunu oluşturmaktadır.⁴⁷⁰ İşte bu tür kelimeler de anlam benzerliği taşımalarından dolayı “el-elfâzu’l-mutevâtîe” diye de ifade edilmektedir.⁴⁷¹

Vücûh ilmi açısından *Ravâiu’t-tefsîr*’e bakıldığında kelimelerin anlam vecihlerinin açıklanmasına özen gösterildiği görülmektedir. Örneğin, “وَزِدْنَا لَهُمُ هُدًى” : “Biz de onların hidayetlerini artırmıştık.”⁴⁷² ve “وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى” : “Allah, doğruya erenlerin hidayetini artırır.”⁴⁷³ âyetlerindeki “هُدًى” kelimesini “iman” anlamında,⁴⁷⁴ “قُلْ إِنَّ هُدًى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى وَأَمْرُنَا لِنُؤْمِنَ” : “De ki: “Hiç şüphesiz asıl doğru yol Allah’ın yoludur. Bize âlemlerin Rabbine boyun eğmek emrolundu.”⁴⁷⁵ âyetindeki “الْهُدَى” kelimesini de “islâm” olarak ifade

⁴⁶⁴ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 855-857; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. XIII, s. 555; Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve’n-nezâir*, nşr. Ali Özek, İstanbul 1993, s. 26.

⁴⁶⁵ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 102; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 213; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 145-146.

⁴⁶⁶ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 103-104.

⁴⁶⁷ es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 144; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 146.

⁴⁶⁸ el-Cevherî, *Tâcü’l-Lüga*, c. IV, s. 831; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. V, s. 219.

⁴⁶⁹ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 102; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 213.

⁴⁷⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 214.

⁴⁷¹ es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 144; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 146. Bu konuda telif edilmiş bazı eserler için bkz. Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) *el-Vücûh ve’n-nezâir*, Yahyâ b. Sellâm (ö. 193/808) *et-Tesârif*, el-Hâkim et-Tirmizî (ö. 285/898) *Tahsîlu nezâiri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1200) *Nuzhetu’l-a’yuni’n-nevâzir fî ilmi’l-vucûh ve’n-nezâir*. Bkz. M. Suat Mertoğlu, “Vücûh ve Nezâir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, c. XLIII, s. 141-142.

⁴⁷² Kehf 18/13.

⁴⁷³ Meryem 19/76.

⁴⁷⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 385.

⁴⁷⁵ Enam 6/71.

edilmiştir.⁴⁷⁶ Görüldüğü üzere “الْهُدَى” kelimesinin “iman” ve “islâm” şeklinde iki anlam vechi açıklanmıştır.

Başka bir örnek de Mâide sûresindeki “وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْغَدْوَانِ” : “*İyilik ve takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma) üzere yardımlaşın. Ama günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Çünkü Allah'ın cezası çok şiddetlidir.*”⁴⁷⁷ âyetidir. Bu âyet tefsir edilirken buradaki “الْبِرِّ” kelimesinin “insanlara güzel bir şekilde davranmak” ve “zâhirî ve bâtinî bütün ibadetleri yerine getirmek” şeklinde iki anlamının olduğu ifade edilmektedir. Daha sonra “el-birr”in “ibadetleri yerine getirmek” anlamına şu âyeti delil getirmektedir:⁴⁷⁸ “وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوَى الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا” : “*İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmeniz(den ibaret) değildir. Asıl iyilik, Allah'a, âhiret gününe, meleklere, kitap ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyene ve (özgürlükleri için) kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin ve zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda (direnip) sabredenlerin tutum ve davranışlarıdır. İşte bunlar, doğru olanlardır. İşte bunlar, Allah'a karşı gelmekten sakınanların ta kendileridir.*”⁴⁷⁹ Âyette görüldüğü üzere iyilik, Allah’a, âhiret gününe, meleklere, kitaplara ve peygamberlere iman, Allah rızası için infakın, ahde vefanın, zorlu şartlarda sabırlı olmanın, doğruluğun hâsılı âyetin sonunda takvayla ilişkilendirilen en geniş anlamda Allah’a itaatın bir sonucudur.

Vücûh ilmine dair bir başka örnek de “وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ” : “*Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir*”⁴⁸⁰ âyetinde bulunan “الْكَافِرُونَ” kelimesidir. Müfessir, “küfür” kelimesinin bazen kadının kocasına nankörlüğü gibi kişiyi dinden çıkarmayan bir olguyu ifade ettiğini söylemektedir. Örnek olarak da “فَكَفَرْتُ بِأَنْعُمِ اللَّهِ” : “*Fakat Allah’ın nimetlerine nankörlük ettiler*”⁴⁸¹ âyetindeki “küfrün” nankörlük etmek anlamına geldiğini zikretmekte, Nehâî’nin’de (ö. 96/714) küfrü “Allah’ı inkâr ve iyilik sahibini inkâr” şeklinde ikiye ayırdığını nakletmektedir.⁴⁸² “وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ” : “*Kâfirlere gelince onlar için mevlâ yoktur.*”⁴⁸³ Âyetindeki kâfirin küfrünü “Allah’ı inkâr” anlamında

⁴⁷⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 79.

⁴⁷⁷ Mâide 5/2.

⁴⁷⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 381-382.

⁴⁷⁹ Bakara 2/177.

⁴⁸⁰ Mâide 5/44.

⁴⁸¹ Nahl 16/112.

⁴⁸² İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 426-427.

⁴⁸³ Muhammed 47/11.

tefsir etmiştir.⁴⁸⁴ Dolayısıyla müfessir burada “küfür” kelimesini “Allah’ın varlığını inkâr etmek ve nimetlere karşılık nankörlük etmek” şeklinde iki anlam üzerinde durarak anlam vecihlerini açıklamıştır.

Nezâir ilmi açısından baktığımızda İbn Receb, aynı anlama gelen farklı lafızları da zaman zaman açıklamaya çalışmıştır. Örneğin “فَلَا أَفْتَحَ الْعُقَبَةَ” : “*Fakat o, sarp yokuşa atılmadı*”⁴⁸⁵ âyetinde geçen “el-akabe”,⁴⁸⁶ “مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ” : “*Sizi Sekar'a (cehenneme) ne soktu?*”⁴⁸⁷ âyetindeki “sekar”,⁴⁸⁸ “الْجَحِيمَ لَتَرَوُنَّ” : “*Andolsun, o cehennemi muhakkak göreceksiniz.*”⁴⁸⁹ âyetindeki “el-cehîm” kelimelerinin cehennem yerine kullanıldığını zikretmiştir.⁴⁹⁰

Görüldüğü üzere İbn Receb, âyetleri tefsir ederken kelimelerin “vücûh” ve “nezâir” yönlerine değinmiştir. Müfessirimiz genel itibariyle bu tür kelimelerin anlam vecihlerine değinirken âyetler arası ilişkiyi azami oranda dikkate almıştır.

2.2.2.4. Emsâlü'l-Kur'ân

Kur'ân ilimleri içerisinde değerlendirilen “emsâlü'l-Kur'ân”, tefsir ilminde önemli bir yere sahiptir. “Emsâlü'l-Kur'ân”, “emsâl” ve “Kur'ân” kelimelerinden oluşan bir izâfet terkididir. Emsâl, “mesel” (مَثَلٌ) kelimesinin çoğulu olup “m-s-l” (مَثَلٌ) kökünden türetilmiştir. Mesel kelimesi sözlükte “bir şeyin benzeri ve sıfatı, delil, hüccet, ibret ve ölçü” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁹¹ Terim olarak ise “anlamın daha güzel anlaşılması için aralarında benzerlik bulunan iki şeyden birini diğerine benzeterек anlatılan sözler” anlamına gelmektedir.⁴⁹² Bu şekilde mesel söylemeye darb-ı mesel, Türkçe’de bu tür sözlere atasözü denilmektedir.⁴⁹³ Bir “ulûmü'l-Kur'ân” konusu olarak emsâlü'l-Kur'ân, âyetlerdeki anlam ve maksadın insan ruhunda hayranlık uyandıracak biçimde kısa ve özlü bir şekilde zikredilmesidir.⁴⁹⁴

İslâm âlimlerinin “ulûmü'l-Kur'ân” bağlamında değerlendirdikleri konulardan biri de mesellerdir. Nitekim İmam Şâfiî (ö. 204/820), “emsâlü'l-Kur'ân”ı müctehidin bilmesi gereken ilimleri arasında belirtmekte ve zikredilen hususun anlaşılmasını kolaylaştırdığını ifade etmektedir.⁴⁹⁵ Yine es-Süyûtî, Mâverdî’den (ö. 450/1058) mesel ilminin Kur'ân

⁴⁸⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 270.

⁴⁸⁵ Beled 90/11.

⁴⁸⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 208.

⁴⁸⁷ Müddessir 74/42.

⁴⁸⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 484.

⁴⁸⁹ Tekâsür 102/6.

⁴⁹⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 569.

⁴⁹¹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 758-759.

⁴⁹² Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 759; Mennâ el-Kattân, *Mebâhis*, s. 290.

⁴⁹³ İsmail Durmuş, “Mesel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004, c. XXIX, s. 293.

⁴⁹⁴ Mennâ el-Kattân, *Mebâhis*, s. 283.

⁴⁹⁵ es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. IV, s. 44-45.

ilimlerinin en büyüğü olduğunu ancak insanların mesellere takılarak anlatılmak istenen asıl konuyu kaçırdıklarını nakletmektedir.⁴⁹⁶

Kur’ân’da anlatılmak istenen konunun daha iyi anlaşılması için birçok mesel kullanılmıştır. Bu mesellerden maksat, tezkir, va’z, medih, teşvik, ibret vermek, his oluşturmak olduğu gibi anlatılan konuyla zem, ikab, tahkir etmek gibi yönlerde hedeflenmiştir.⁴⁹⁷ Bu maksatların ana hedefinin ise Kur’ân’ın meseller kullanarak insanlar üzerinde ahlâki bir tutum oluşturmayı hedeflediği söylenebilir.⁴⁹⁸

“Emsâlü’l-Kur’ân” açısından bakıldığında *Ravâiu’t-tefsîr*’de detaya girilmeden emsâlin fayda ve amaçlarına yönelik açıklamalara rastlamak mümkündür. Örneğin İbn Receb, “لَوْ أَنزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْنَاهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ” : “Şayet biz bu Kur’ân’ı bir dağa indirseydik, muhakkak ki Allah’ın korkusundan onun başını eğerek dağılıp parça parça olduğunu görürdün. İşte biz bu misalleri insanlara düşünsünler diye veriyoruz.”⁴⁹⁹ âyetini tefsir ederken burada Allah’ın insanları düşünmeleri, ibret almaları ve günah işlemekten alıkoymak için meseller verdiğini zikretmektedir.⁵⁰⁰

Bu çerçevede başka bir örnek de “أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ تُؤْتِي أَكْلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ” : “Allah’ın hoş bir sözü nasıl misallendirdiğini görmez misin? O kökü Sâbit ve dalları gökte olan güzel bir ağaç gibidir. O ağaç Rabbinin izni ile her zaman yemişlerini verir. Allah insalara düşünüp ibret alsınlar diye misaller verir”⁵⁰¹ âyetidir. İbn Receb burada Allah ve Rasûlünün, iman ve İslâmı hurma ağacına benzettiğini zikrederek âyette geçen benzetmelerin ne anlama geldiğini açıklamaya çalışmıştır. O, âyette geçen güzel sözün Kelime-i Tevhid, kökün sabit olmasının müminin kalbinde doğruluğunun yer etmiş olması, dalların gökyüzüne yükselmesini Kelime-i Tevhid’in yüceliği ve üstünlüğü, her zaman yemiş vermesini ise müminin sürekli güzel söz söylemesi ve sâlih ameller işlemesi şeklinde açıklamıştır.⁵⁰²

Görüldüğü üzere İbn Receb, Kur’ân’da temsili anlatımın insanları düşünmeleri ve ibret almaları için kullanıldığını ifade etmektedir. Müfessir çok detaylı bir şekilde konuyu analiz etmeksizin emsâlin fayda ve maksatlarına izahlarda bulunmuştur.

⁴⁹⁶ es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. IV, s. 44.

⁴⁹⁷ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 486-487.

⁴⁹⁸ Bu konudaki bazı eserler için bkz. Hüseyin b. Fazl el-Becelî *el-Emsâlü’l-kâmine fi’l-Kur’âni’l-Ker’im*, Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverîdî (ö. 450/1058) *Emsâlü’l-Kur’ân*, İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350), *el-Emsâl fi’l-Kur’âni’l-Ker’im*. Bkz. Bedreddin Çetiner, “Mesel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004, c. XXIX, s. 299-301; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 205.

⁴⁹⁹ Haşr 59/21.

⁵⁰⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. II, s. 17.

⁵⁰¹ İbrahim 14/24-25.

⁵⁰² İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 588.

2.2.2.5. İ‘râbü’l-Kur’ân

Bu bölümde değinmek istediğimiz bir diğer Kur’ân ilmi de “i‘râbü’l-Kur’ân”dır. Sözlükte “bir şeyin aslını ve hakikatini ortaya çıkarmak, açıklamak”⁵⁰³ anlamına gelen “i‘rab” kelimesi, terim olarak da “Kur’ân kelimelerinin cümle içinde bulundukları yere göre gramer yönünden incelenmesi ve tahlillerinin yapılması” anlamına gelmektedir.⁵⁰⁴ Buradan hareketle “i‘râbü’l-Kur’ân”ın Kur’ân anlaşılmasına doğrudan hizmet eden bir ilim olduğunu söylemek mümkündür. Kur’ân’ın Arap dil kurallarına göre incelenmesini esas alan bu ilim, ulûmü’l-Kur’ân içerisinde önemli bir yere sahiptir. Nitekim es-Süyûtî başta olmak üzere birçok müfessir, i‘râb analizlerinin âyetlerin anlamını kavramak husunda önemli bir fonksiyona sahip olduğuna dikkat çekmişlerdir.⁵⁰⁵ Bundan dolayı tefsir kitaplarında âyetler i‘rab yönünden incelenerek hem âyetlerin daha iyi anlaşılması hem de Kur’ân âyetlerinin gramer özelliklerinin ortaya çıkarılması sağlanmıştır.⁵⁰⁶

İbn Receb’in âyetleri tefsir ederken kimi zaman âyetlerin i‘rabına dair açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Örneğin, “قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ” : “De ki: "O, Allah'tır, bir tektir.”⁵⁰⁷ âyetini tefsir ederken “هُوَ” zamirinin mahiyetine ilişkin iki farklı yaklaşım bulunduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki söz konusu zamirin (dikkat çekmek için kullanılan) “şe’n zamiri” olmasıdır. Buna göre zamirden sonraki “الله” lafzı mübtada ve “أَحَدٌ” kelimesi ise haberdur. İkinci görüşe göre “هُوَ” “şe’n zamiri” değildir. Bu durumda iki i‘râb mümkündür; Birinci i‘râba göre “هُوَ” mübtada olup “الله أَحَدٌ” ifadesi mübtada ve haberdur ve aynı zamanda “الله أَحَدٌ” lafzı ilk mübtadanın haberi olmaktadır. İkinci i‘râba göre, “هُوَ” mübtada olup “الله” lafzı onun haberi ve “أَحَدٌ” kelimesi de bedeldir.⁵⁰⁸

Diğer bir örnek de “إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ” : “Kulları arasında Allah’tan ancak âlim kulları korkar.”⁵⁰⁹ âyetindeki “إِنَّمَا” kelimesine yönelik yaptığı açıklamalardır. İbn Receb’e göre “إِنَّمَا” ifadesi “إِنَّ” ve “مَا” kelimelerinden oluşmaktadır. “إِنَّ” tekid harflerinden olup “مَا” da mâ-i kâffe’dir. “مَا” kelimesi tekid harfî “إِنَّ”ye bitişerek “إِنَّ”nin amelini engeller. Böylelikle “إِنَّ” hem isim hem de fiillerin başına gelebilir. İbn Receb anlama etkisi açısından da “إِنَّمَا” terkinin başına geldiği ifadede vurgu ve tekid anlamı kazandırdığını ifade etmektedir.⁵¹⁰

⁵⁰³ Abdülhamit Birişik, “İ‘râbü’l-Kur’ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c. XXII, s. 377.

⁵⁰⁴ Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 190.

⁵⁰⁵ İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi’l-lüga*, c. IV, s. 299-300; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 159.

⁵⁰⁶ Bu konudaki bazı eserler için bkz. Zeccâc *Meâni’l-Kur’ân ve i‘râbü’l-Kur’ân*, Nehhâs (ö. 338/950) *İ‘râbü’l-Kur’ân*, Ahfeş el-Asgar (316/928) *el-Kitâbü’l-Ferîd fî i‘râbi’l-Kur’âni’l-Mecîd’i*, Mekkî b. Ebî Tâlib (437/1045) *Müşkilü i‘râbi’l-Kur’ân*. Abdülhamit Birişik, “İ‘râbü’l-Kur’ân”, c. XXII, s. 377.

⁵⁰⁷ İhlas 112/1.

⁵⁰⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. II, s. 664.

⁵⁰⁹ Fâtır 35/28.

⁵¹⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. II, s. 105.

Bunun yanı sıra İbn Receb'in, âyetlerde geçen kelimelerin mârife ve nekra oluşlarıyla ilgili yaptığı bazı analizlerle karşılaşmak mümkündür. Örneğin o, İhlas sûresinde “أَحَدٌ” kelimesinin neden nekra “الصَّمَدُ” kelimesinin ise niye mârife kullanıldığına dair bir soru sormaktadır. Bu soruya da cevap olarak da “الصَّمَدُ” kelimesi Allah'tan başkası için de kullanılması sebebiyle harf-i tarif ile kullanıldığı takdirde samediyetin kemâlin layık olan Allah'a işaret edeceğini, “أَحَدٌ” lafzıyla da sadece Allah nitelendiğini, bundan dolayı da harf-i tarife ihtiyaç duyulmadığını belirtmektedir.⁵¹¹

Onun kelimelerin nekra kullanımıyla ilgili bir açıklaması da Enfal sûresi “وَاعْلَمُوا أَنَّمَا ‘شَيْءٌ’ : “Bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin”⁵¹² âyetindeki “شَيْءٌ” kelimesiyle ilgilidir. Burada “شَيْءٌ” lafzının nekra olduğunu nekra olarak zikredilen bir lafzın, o adla anılan her şeyi kapsadığını ifade ederek nekra kelimelerin bir özelliğine işaret etmektedir.⁵¹³

Görüldüğü üzere İbn Receb, âyetleri tefsir ederken kelimelerin cümledeki konumlarının tespitine ve anlam üzerindeki etkilerinin açıklanmasına özen göstermek suretiyle “i'râbü'l-Kur'ân” ilmini Kur'ân tefsirinde aktif bir şekilde kullanmıştır.

2.2.2.6. Kıraat

Kıraat kelimesi, “okudu” anlamına gelen “ka-re-e” (قرأ) filinden türemiş bir mastardır. Terim olarak da “herhangi bir kelime üzerinde med, kasr, hareke, sükûn, nokta ve i'rab bakımından meydana gelen değişiklikler” demektir.⁵¹⁴ Kur'ân'ın okunuş farklılığını konu edinen kıraat ilmi, kıraat imamlarının birinin diğerine muhalif olarak Kur'ân okuması şeklinde de tarif edilmiştir.⁵¹⁵ Bir diğer tanım olarak da vahiy lafızlarının tahfif ve teşdîd ve çeşitli yönlerden yazılması keyfiyeti şeklinde ifade edilmektedir.⁵¹⁶

Farklı kıraat âlimlerinden aktarılan okuyuş çeşitleri mütevâtir, meşhur, âhad ve şâz gibi kısımlara ayrılmaktadır. Bir kıraatin sahih olabilmesi için sahih bir senedle Hz. Peygambere ulaşmış olması, Arap dili ve gramerine uygun olması, kitâbet bakımından da Hz. Osman'a nispet edilen mushafa aykırı olmaması gerekir.⁵¹⁷

Allah, Hz. Peygamber ve ümmetine Kur'ân'ı doğru ve güzel bir şekilde okumalarını emretmiştir.⁵¹⁸ Bu emrin gereği olarak sahâbe, Kur'ân kıraatine büyük önem vermiştir. Farklı okuyuşlara dair rivâyetleri koruyarak nesilden nesile aktarılmasını sağlamışlardır. Böylelikle

⁵¹¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 666.

⁵¹² Enfal 8/41.

⁵¹³ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 388.

⁵¹⁴ es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 210; ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. I, s. 410.

⁵¹⁵ ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. I, s. 412.

⁵¹⁶ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c I. s. 318.

⁵¹⁷ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c I. s. 318; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 210; ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. I, s. 418.

⁵¹⁸ Furkan 25/32; Müzemmil 73/4.

Kur'ân'ın okunması esnasında kelimelerde oluşabilecek hata ve değişiklik ihtimali ortadan kalkmıştır.⁵¹⁹

Kur'ân âyetlerinin anlamlarını da etkileyen okuyuş tarzları âyetleri tefsir ederken çok önemli bir yere sahiptir. Bundan dolayı İbn Receb de zaman zaman tefsirini yaptığı âyetin kıraat farklılığına dair bilgiler vermiştir. O, âyetteki kıraat farklılıklarına değinirken ilgili rivâyetleri ve kaynaklarını aktararak anlamı üzerinde durmaya çalışmıştır. Örneğin, “أَمْ تَسْأَلُهُمْ : “*Ey Muhammed! Yoksa sen onlardan bir vergi mi istiyorsun (da inanmıyorlar)? Rabbinin vergisi daha hayırlıdır. O, rızık verenlerin en hayırlısıdır.*”⁵²⁰ âyetiyle ilgili iki farklı kıraat olduğunu zikretmiştir. Bu kıraatlardan ilki “خَرْجًا” olup bu kıraatin İbn Kesîr (ö. 120/728), Nâfi (ö. 169/785), Ebû Amr (ö. 154/771) ve Âsım'a (ö. 127/745) dayandığını ifade etmiştir. İkinci kıraatin ise “خَرَجًا” şeklinde olduğunu ve bunun Hamza (ö. 156/773) ve Kisâi'ye (ö. 189/805) ait olduğunu belirtmiştir. Daha sonra İbn Abbas'ın “خَرْجًا” kelimesine “ücret”, Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) “خَرَجًا” kelimesine “gelir”, Ezherî'nin ise “vergi” anlamlarını yüklediklerini zikrederek herhangi bir tercih de bulunmamıştır.⁵²¹

Yine bu bağlamda başka bir örnek de “وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي” : “*ve beni anmak için namaz kıl.*”⁵²² âyetidir. İbn Receb, Katâde'nin bunu rivâyet ederken bir kez “لِلذِّكْرِ” şeklinde bir kez de “لِذِكْرِي” şeklinde mütevâtir kıraat üzere okuduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde Zührî'nin de “لِلذِّكْرِ” şeklinde okuduğu bilgisine yer vermektedir. Daha sonra Ebû'l- Âliye (ö. 90/709) , Şa'bî ve Nehâî'nin âyetin “لِلذِّكْرِ” kıraat şekliyle “hatırladığında namazı hemen kıl” diye tefsir ettiklerini zikretmektedir.⁵²³

Bazen de müfessir âyetteki kıraat farklılığını kaynak vermeksizin aktarıp, kıraat farklılığı olan kelimenin anlamını açıklamaya çalışmıştır. Örneğin, “إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ : “*Şüphesiz ki münâfıklar, cehennem ateşinin en aşağı tabakasındadırlar. Onlara hiçbir yardımcı da bulamazsın*”⁵²⁴ âyetinde geçen “الدَّرَكِ” kelimesinin “ra” harfinin sükûn “الدَّرَكِ” ve üstün üzere “الدَّرَكِ” harekeli olarak iki şekilde kıraat edildiğini ifade etmektedir. Daha sonra Dahhâk'tan üst üste bulunan tabakalar için “الدَّرَكِ” kelimesinin, alt alta

⁵¹⁹ Bu konuyla ilgili bazı eserler için bkz. el- Ferrâ (ö. 207/822) *İhtilâfu Ehli'l-Kûfe ve'l-Basra ve's-Şâm*, İbn İsâ el-İsfahânî (ö. 253/867) *Kitâbu'l-Mesâhif ve'l-Hecâ*, İbnu'l Cezerî (ö. 833/1430) *ez-Neşr fî Kıraâtî'l-Aşr*. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s 133.

⁵²⁰ Mü'minin 23/72.

⁵²¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 30-31.

⁵²² Tâhâ 20/14.

⁵²³ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 680-681.

⁵²⁴ Nisâ 4/145.

bulunan tabakalar için “الدَّرَكُ” lafzının kullanıldığını naklederek anlam farklılıklarına işaret etmiştir.⁵²⁵

Benzer bir örnek de “Allah'a : ”مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ بِالْكَفْرِ“ ortak koşanların, inkârlarına bizzat kendileri şahitlik edip dururken, Allah'ın mescitlerini imar etmeleri düşünülemez.”⁵²⁶ âyetidir. İbn Receb, burada “مَسَاجِدَ اللَّهِ” ve “مَسْجِدَ اللَّهِ” şeklinde iki kıraatın olduğunu zikretmektedir. Bu kıraatlerin anlamlarına dair de iki görüş nakletmektedir. Bu görüşlerden birine göre her iki kıraat de mescitlerin tamamını içermektedir. Diğerine göre ise yani “مَسْجِدَ اللَّهِ” şeklindeki kıraat ile Mescid-i Haram'ın kastedildiğini zikretmektedir.⁵²⁷

Aynı şekilde İbn Receb, “وَإِذَا الْجَحِيمُ سُعِرَتْ” : “Cehennem alevlendirildiği zaman”⁵²⁸ âyetindeki “سُعِرَتْ” kelimesinin “سُعِرَتْ” ve “سُعِرَتْ” şeklinde iki okunuşunun olduğunu ifade etmektedir. Zeccâc'ın bu iki kıraatın anlamlarının aynı olduğunu ancak şeddeli okunduğunda “cehennem'in ard arda, defalarca kızışması” anlamına geldiği görüşünü aktarmaktadır.⁵²⁹

Görüldüğü üzere müfessir, yeri geldiğinde ele aldığı âyetle ilgili kıraat farklılıklarına da değinmektedir. Âyetlerin tefsirinde yer verdiği kıraat farklılıklarına dair bazen kaynak zikrederken, bazen de kaynakları zikretmeksizin sadece kıraat farklılıklarını aktarmaktadır. Bununla birlikte İbn Receb, zikrettiği kıraat farklılıklarından kaynaklanan anlam değişikliklerini ve bu anlamlara dair görüşleri de belirtmektedir.

2.2.3. Kur'ân'ın Anlamıyla İlgili İlimler

Anlam, bir kelime, önerme veya düşünceyle anlatılmak istenen şeydir. Kur'ân'ı-Kerîm de Allah tarafından insanlara gönderilmiş ilâhi bir metin olduğu için bir anlam boyutu söz konusudur. Kur'ân'ın doğru bir şekilde anlaşılması ve hayata tatbik edilmesi onun metnin anlam yönüne bağlıdır. İşte Kur'ân ilimlerinin bir kısmı da doğru bir şekilde anlaşılması için Kur'ân'ın anlam boyutunu konu edinmiştir. Söz konusu ilimler âyetlerdeki muhkem-müteşâbih, mecâz ve münâsebet gibi yönleri incelemektedir.⁵³⁰ Dolayısıyla bu başlık altında *Ravâiut-Tefsir*'de tespit edilen Kur'ân'ın anlamını konu edinen ilimlere yer verilecektir.

2.2.3.1. Muhkem ve Müteşâbih

Kur'ân'ın anlamını konu edinen ilimlerin en önemlilerinden biri “muhkem ve müteşâbih” ilmidir. “Muhkem” kelimesi sözlükte, “sağlam yapmak, ıslah etmek, kontrol

⁵²⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 368.

⁵²⁶ Tevbe 9/17.

⁵²⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 491.

⁵²⁸ Tekvîr 81/12.

⁵²⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 541.

⁵³⁰ Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 153.

etmek, korunaklı olmak” anlamlarına gelen “ehkeme” (أَحْكَمَ) fiilinin ism-i mefulüdür.⁵³¹ Terim olarak da kolaylıkla anlaşılan, mana ve maksatları yönünden harici bir açıklamaya ihtiyaç duyulmayan tek anlamı olan âyetler için kullanılmaktadır.⁵³² Genel olarak namaz, oruç ve hac gibi ibadetlerle ilgili âyetler ile helal ve harama dayalı hükümler içeren âyetler muhkem olarak kabul edilmektedir.⁵³³ “Müteşâbih” ise sözlükte “iki şeyin birbirine benzemesi, benzetmek, karıştırmak ve şüphelendirmek” anlamlarına gelen “teşâbüh” (تَشَابُه) mastarının ism-i fâilidir. Bir usûl terimi olarak müteşâbih, “anlamları bilinmeyen veya herhangi bir sebepten ötürü mânâlarında kapalılık bulunan ya da birden çok anlama gelme ihtimali olup, bu mânâlardan birisini tercih de zorluk yaşanan âyet, terkip, kelime ya da harf” şeklinde ifade edilebilir.⁵³⁴

“Müteşâbih” kavramının âlimler tarafından farklı gruplarda ele alındığı görülmektedir. Örneğin, Râğib el-İsfahânî müteşâbihleri üç grupta ele almaktadır. Bunlardan ilki kıyâmet’in zamanı, dâbbetü’l-arz’ın çıkışı gibi anlamını yalnızca Allah’ın bildiği müteşâbihlerdir. İkinci grupta garip lafızlar, muğlak hükümler gibi insanın anlamını bilmesinin mümkün olduğu müteşâbihlerdir. Son olarak da el-İsfahânî, Hz. Peygamber’in İbn Abbas için söylediği “Allah’ım onu dinde fakîh kıl ve ona tevili öğret” sözünde işaret edilen ilimde derinleşmiş kimselerin anlayabileceği müteşâbihleri zikretmektedir.⁵³⁵

Şâtibî (ö. 790/1388) ise “mutlak” ve “izâfî” olmak üzere iki tür müteşâbihden söz etmektedir. Bunardan “mutlak” müteşâbihlerin anlaşılması için herhangi bir delil yoktur. Bu sebeple de böyle bir teşâbühün izalesi ve anlaşılması mümkün değildir. Bu tür âyetler sayıca az olup insana imanın dışında herhangi bir sorumluluk yüklemeyen konularla ilgilidir. “İzâfî” müteşâbih ise anlamı kapalı olup anlaşılması için araştırma ve incelemeye gerektirir. Buradaki müteşâbihlik müctehidin kendi eksikliği ve kusurundan kaynaklanmaktadır.⁵³⁶

İslâm âlimlerinin müteşâbih âyetlerin tevil edilmesine yönelik düşüncelerini de iki görüş altında ele almak mümkündür. Evzâî (ö. 157/774), Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778), Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve İmam Şâfiî’nin yanı sıra selef âlimlerinin birçoğu müteşâbih âyetlerin tevil edilmeyip olduğu gibi anlaşılması görüşüne sahiptirler. Diğer görüş de Hasan el-Basrî’inde içinde bulunduğu bazı âlimler, anlamları sadece Allah tarafından bilinenler hariç

⁵³¹ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 248; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. XII, s. 143.

⁵³² Haris el-Muhâsibî, *Fehmü’l-Kur’ân ve meânîhi*, thk. Hüseyin el-Gavtelî, Dâru’l-Fıkr, Beyrut 1398, s. 325-326; Ahmed b. Abdîrahim ed-Dihlevî, *el-Fevzü’l-kebîr fî usûlü’l-tefsîr*, Dâru’s-Suhve, Kahire 1986, s. 131; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. II, s. 68-69; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. III, s. 3-4; ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, c. II, s. 592-593; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 150-151.

⁵³³ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. II, s. 68-71; ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, c. II, s. 270-272.

⁵³⁴ Muhâsibî, *Fehmü’l-Kur’ân*, s. 325-329; ed-Dihlevî, *el-Fevzü’l-kebîr*, s. 132; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 153-154.

⁵³⁵ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 444-445.

⁵³⁶ İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtibî, *el-Muvâvakat*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Ali Selmân, Dâru-ibn-i Affân, 1997, c. III, s. 315-316.

diğer müteşâbihlerin birtakım usûl ve kurallar çerçevesinde tevil edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁵³⁷

İbn Receb, “muhkem” ve “müteşâbih” açısından Kur’ân’daki “müteşâbih” âyetleri tefsir ederken çeşitli izahlarda bulunmuştur. Müfessir Fecr sûresinin 22. ve 23. âyetlerini tefsir ederken “muhkem” ve “müteşâbih”le ilgili birtakım bilgiler vermektedir. Söz konusu âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا وَجِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ وَأَنَّى لَهُ : ”الذِّكْرُى“ *Rabbinin buyruğu ve saf saf dizilmiş olarak melekler geldiği ve o gün cehennem getirildiği zaman, işte o gün insan (yaptıklarını birer birer) hatırlar. Fakat bu hatırlamanın ona nasıl faydası olacak!?*”⁵³⁸ Bu âyetin tefsirinde müfessir “muhkem” ve “müteşâbih”i şu şekilde ifade etmektedir:

وَأَمَّا الْقِطْعِيَّاتُ مَا جَاءَ عَنِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ مِنَ الْآيَاتِ الْمَحْكَمَاتِ الْبَيِّنَاتِ. وَالنُّصُوصِ الْوَاضِحَاتِ، فَتَرَدُّ إِلَيْهَا الْمُتَشَابِهَاتُ، وَجَمِيعُ كِتَابِ اللَّهِ الْمَنْزِلَةِ مُتَّفَقَةً عَلَى مَعْنَى وَاحِدٍ، وَإِنْ مَا فِيهَا مُحْكَمٌ وَمُتَشَابِهٌ، فَالْمُرَاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يُؤْمِنُونَ بِذَلِكَ كُلِّهِ، وَيَرُدُّونَ الْمُتَشَابِهَ إِلَى الْمُحْكَمِ، وَيَكُونُ مَا أُشْكِلَ عَلَيْهِمْ فَهْمُهُ إِلَى عَالَمِهِ، وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ يَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ، فَيُضْرِبُونَ كِتَابَ اللَّهِ بَعْضَهُ بِبَعْضٍ، وَيَرُدُّونَ الْمُحْكَمَ. وَيَتَمَسَّكُونَ بِالْمُتَشَابِهِ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ، وَيَحَرِّفُونَ الْمُحْكَمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ، وَيَعْتَمِدُونَ عَلَى شَبَهَاتٍ وَخِيَالَاتٍ لَا حَقِيقَةَ لَهَا، بَلْ هِيَ مِنْ وَسْوَاسِ الشَّيْطَانِ وَخِيَالَاتِهِ، يَقْذِفُهَا فِي الْقُلُوبِ.

Allah ve Rasûlünden gelen kesin bilgiler, muhkem ve açık olan âyetlerdir. Müteşâbih olan hususlar için bunlara başvurulur. Allah’ın indirmiş olduğu kitapların tamamı, tek bir anlam üzerinde ittifak ederler. Bu kutsal kitaplarda muhkem ve müteşâbih konular vardır. İlimde derinleşmiş olanlar bu bahsedilenlerin tamamına iman eder, müteşâbih âyetlerin anlaşılması için muhkem âyetlere başvururlar. Anlamakta zorlandıkları konularda onu daha iyi bilenlere götürürler. Kalplerinde eğrilik olanlar ise fitne çıkarmak ve fâsit yorumlar yapmak için müteşâbihlere uyarlar. Böylece Allah’ın kitabındaki bazı âyetleri diğerleriyle karşılaştırır, muhkem olanları inkâr eder ve fitne çıkarmak için müteşâbih olanlara sarılırlar. Muhkem olan hükümleri asıl anlamından çıkarıp tahrif eder ve aslı olmayan birtakım şüpheleri benimserler. Oysa bunlar şeytanın kalplerine attığı vesvese ve boş düşüncelerden başka bir şey değildir.⁵³⁹

Müfessirin bu ifadelerinden onun, Kur’ân âyetlerinin “muhkem” ve “müteşâbih” yönleri olduğunu kabul ettiğini söylemek mümkündür. Yine aynı şekilde İbn Receb’in “muhkem” terimi ile kesin bilgi ve anlamı rahatça anlaşılan âyetleri kastettiğini, “müteşâbih” kavramıyla da anlamını ilimde derinleşmiş kimselerin anlayabileceği âyetleri kastettiği ortaya çıkmaktadır. Bunlarla birlikte “müteşâbih” âyetlerin anlaşılması noktasında müfessirimizin, “muhkem” âyetlere başvurma, ilimde derinleşmiş kişilerden faydalanma ve bu tür âyetlerin geçtiği şekliyle anlaşılmasına ilişkin bir metot benimsediğini ifade edebiliriz. Nitekim İbn Receb, bu tür âyetleri tefsir ederken bazen “muhkem” bir âyeti zikretmiş herhangi bir

⁵³⁷ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. II, s. 68-71; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 6; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 322-325. Bu konuda yazılmış bazı eserler için bkz. Abdülcebbar İbn Ahmed (ö. 415/1024) *Müteşâbihu’l-Kurân*, er-Râgıb el-İsfahânî, *Durretu’t-Te’vîl fî Tüteşâbihi’t-Tenzîr*, Ali el-Mâzenderânî (ö. 588/1192) *Müteşâbihü’l-Kurân*, Fahrreddîn er-Râzî (ö. 606/1209) *Gurretu’t-Te’vîl ve Durretu’t-Tenzîl*, es-Süyûtî (ö. 911/1505) *Kutfu’l-Ezhâr fî keşfi’l-esrâr*. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 156.

⁵³⁸ Fecr 89/22-23.

⁵³⁹ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. II, s. 583-584.

yorumda bulunmamış, bazen de selef âlimlerinden gelen nakilleri zikrederek âyetleri tefsir etmeye çalışmıştır.

Müfessir, âyetleri tefsir ederken yukarıda bahsetmiş olduğu ilkelere bağlı kalarak açıklamalarda bulunmuştur. Fecr sûresinin 22-23. âyetlerinin tefsirinde söz konusu duruma rastlanılmaktadır. İbn Receb “Mezhebimiz bu konuda üç gruba ayrılır.” diyerek görüşleri nakletmektedir. İlk görüşe göre bazıları âyette geçen geliş ve gidişin mahlûkat açısından gerekli olduğunu savunmuştur. İkinci görüşe göre bazıları âyeti tevil ederek kastedilenin Allah’ın emrinin gelişi olduğunu söylemişlerdir. Son görüş olarak da İbn Receb, bazı âlimlerin âyeti olduğu şekliyle kabul edip herhangi bir yoruma kalkışmadıklarını zikretmiştir. Daha sonra müfessir, İmam Ahmed’den ve selef âlimlerinden rivâyet edilen görüşün bu tür âyetleri “olduğu gibi kabul edip açıklamaya kalkışmamak” olduğunu belirtmiş ve sahih görüşün bu olduğunu zikretmiştir.⁵⁴⁰ Dolayısıyla İbn Receb, burada teville başvurmadan selef âlimlerinin yöntemini takip etmiştir.

Muhkem ve müteşâbihe ilişkin açıklamalarda bulunduğu diğer bir yer “وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي : ”عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ“ : *“Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O hâlde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler.”* âyetidir.⁵⁴¹ İbn Receb, bu tür âyetlerin ashâb tarafından kastedilenin dışında bir manâda anlaşılmadığını, bu âyetler sayesinde Allah’ın yüceliğini, kullarını gözetmesi ve kuşatması, kullarına yakınlığı ve dualarına icabet etmesini anladıklarını ifade etmektedir. Ashâbdan sonra Allah korkusu az, anlayış ve niyetleri kötü kimselerin geldiğini ve insanlara anlayış ve bakış açılarının inceliğini göstermek amacıyla bu âyetin “Allah’ın bizzat her yerde olduğuna” işaret ettiğini iddia etmişlerdir. İbn Receb bu kimselerin fitne çıkarmak ve farklı yorumlar yapmak için müteşâbih âyetlerin peşine düşenler olduğunu söylemektedir.⁵⁴²

Daha sonra müfessir, burada başka âyetleri ve görüşleri delil olarak getirerek Allah her yerdedir” görüşüne karşı çıkmıştır. Bu çerçevede Hasan el-Basrî’den “*Şüphesiz Rabbin insanları çepeçevre kuşatmıştır*”⁵⁴³ âyeti hakkında “O’nun ilmi insanları kuşatmıştır” görüşünü, yine aynı şekilde “*Nerede olursanız o sizinle beraberdir*”⁵⁴⁴ âyetiyle ilgili “Allah’ın ilminin” kastedildiği noktasında İbn Abdilberden, sahâbe ve tabiînden bir grup âlimin icma ettiklerini nakletmektedir.⁵⁴⁵ Görüldüğü üzere müfessirimiz, “müteşâbih”

⁵⁴⁰ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. II. s. 575-574.

⁵⁴¹ Bakara 2/186.

⁵⁴² İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 138-140.

⁵⁴³ İsra 17/60.

⁵⁴⁴ Hadid 57/4.

⁵⁴⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 138-140.

âyetlerin anlaşılması noktasında bir başka âyeti delil olarak kullanmış ve başka âlimlerin görüşlerine de müracaat etmiştir.

Bunların yanı sıra müfessir, “muhkem” ve “müteşâbih” âyetlerin temel dayanak noktasını oluşturan Âl-i İmrân sûresinin “İlimde derinleşmiş olanlar ise biz O’na inandık. Hepsi Rabbimizin nezdindendir, derler”⁵⁴⁶ âyetiyle ilgili sadece anlaşılması zor olan bu konularda Allah’ın ilimde derinleşmiş kimseleri övdüğünü ve onların müteşâbihler konusunda “İlimde derinleşmiş olanlar ise biz O’na inandık. Hepsi Rabbimizin nezdindendir, derler” dediklerini nakletmektedir. Bu âyetle ilgili herhangi bir yorumda bulunmayan müfessir, müteşâbihler konusunda Hz. Peygamberin emrinin ise bu hususları bilen kimseye müracaat olduğunu ifade etmektedir.⁵⁴⁷ Bu açıklamaları yapan müfessirin, mecâz içerikli âyetlerde de olduğu gibi muhkem ve müteşâbihe konu olan âyetleri tefsir etmekten çekindiği görülmektedir.

Netice olarak müfessir, Kur’ân’ın muhkem ve müteşâbih yönlerinin bulunduğunu, muhkemin kesin bilgi ve anlaşılması mümkün olan âyetler olduğunu, müteşâbihin ise Şâtibî’nin yaptığı ayırım gibi müteşâbihleri tasnif etmeksizin ilimde derinleşmiş olanların anlayabileceği âyetler olarak zikretmektedir. Dolayısıyla İbn Receb, müteşâbih âyetlerin tefsirinde aynı konudaki muhkem âyetleri kullanma, ilimde derinleşmiş olanların bilgilerinden yararlanma ve herhangi bir yorumda bulunmaksızın âyeti olduğu gibi bırakıp tevakkuf etme şeklinde bir yöntem takip ettiğini ifade edebiliriz.

2.2.3.2. Müşkilü’l-Kur’ân

Kur’ân’ın anlamıyla ilgili önemli konularından biri de “müşkilü’l-Kur’ân”dır. Müşkil kelimesi “eşkele” (أَشْكَلَ) fiilinden ism-i fail olup, sözlükte “bir şeyin zihne karışık ve birbirine zıt olması” manâsına gelmektedir.⁵⁴⁸ Ebü’l-Hasan el-Cürcânî (ö. 392/1001) müşkili “üzerinde iyice düşünüldükten sonra anlamına ulaşılan şey” diye tarif etmektedir.⁵⁴⁹ İlk bakışta Kur’ân âyetleri arasında bir ihtilaf ve tenakuzun vehmi “ulûmü’l-Kur’ân”da “müşkil”; bu müşkili ortadan kaldıran ilme ise “müşkilü’l-Kur’ân” ismi verilmiştir.⁵⁵⁰ Dolayısıyla Kur’ân’ın bazı

⁵⁴⁶ İlgili âyet için bkz: “هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا “O, sana Kitab’ı indirendir. Onun (Kur’an’ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihtir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşâbih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, "Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır" derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar.” Âl-i İmrân 3/7.

⁵⁴⁷ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. II, s. 578.

⁵⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, c. XI, s. 359.

⁵⁴⁹ Cürcânî, *Ta’rîfât*, s. 215.

⁵⁵⁰ Pişgin, “Kur’ân’ın Anlaşılmasında Bütünsellik İlkesinin Rolü”, s. 95.

âyetleri arasında ilk bakışta çelişki ve zıtlık gibi görünen hususlar “müşkilü’l-Kur’ân” ilminin konusunu oluşturmaktadır.⁵⁵¹

Kur’ân-ı Kerîm, yaklaşık çeyrek asra varan bir zaman diliminde, farklı mekânlarda ve çeşitli sebepler üzerine indirilen muzice Allah kelimidir. Âyetlerinin farklı zamanlarda ve farklı sebepler çerçevesinde inmesine rağmen, tıpkı bir vücudu tamamlayan uzuvlar ve bir kelimeyi birleştiren harfler gibi aralarında kopmaz ve değiştirilemez bir uyum ve irtibat vardır.⁵⁵² Bu durum Kur’ân’ın Allah katından oluşunun ve mucizevî boyutunun önemli unsurlarındandır. O’nda hiçbir çelişkinin bulunmamasının Allah katından gelmesiyle ilişkilendirilmesi bir âyette şöyle zikredilmektedir: “أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا” : “*Hâlâ Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı*”⁵⁵³ Bu durumda Kur’ân’ı sağlıklı bir şekilde anlamanın ilk şartı, onu çelişkilerden uzak bir şekilde anlamaktır.⁵⁵⁴

Ancak ilk bakışta bilgi eksikliğinden Kur’ân’ın bütünselliği dikkate alınmadığından dolayı, bazı âyetler arasında çelişki ve tenâkuz olduğu zannına düşülebilmektedir.⁵⁵⁵ Nitekim Ömer Nasûhî Bilmen (ö. 1971), bu tür âyetlerin biraz düşünülüp araştırıldığında gerçekte herhangi bir çelişkinin olmadığını anlaşılabileceğini ifade etmektedir.⁵⁵⁶ Bununla birlikte âyetler arasındaki müşküllerin giderilmesi için âlimler tevil, telif, nesih metodunun yanı sıra⁵⁵⁷ Arap diline başvurmak, Kur’ân’ı bir bütün olarak ele almak ve sünnete müracaat etmek gibi yöntemler kullanmışlardır.⁵⁵⁸

İbn Receb, ilk bakışta çelişkili gibi görünen âyetlerin arasını telif ederek müşkili ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Müfessirin bu bağlamda ele aldığı âyetlerden ikisi rüyetullah’tan bahsedilen “وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاصِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ” : “*O gün birtakım yüzler aydındır. Rablerine bakarlar*”⁵⁵⁹ âyeti ile “كَأَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ” : “*Hayır, şüphesiz onlar, kıyamet günü Rablerini görmekten mahrum bırakılacaklardır.*”⁵⁶⁰ âyetleridir. Bu âyetlerin

⁵⁵¹ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. II, s. 45-69; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, S. 27-31; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 207, Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 186; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 185.

⁵⁵² Pişgin, “Kur’ân’ın Anlaşılmasında Bütünsellik İlkesinin Rolü”, s. 94-95.

⁵⁵³ Nisa 4/82.

⁵⁵⁴ Pişgin, “Kur’ân’ın Anlaşılmasında Bütünsellik İlkesinin Rolü”, s. 94-95.

⁵⁵⁵ Sabri Demirci, *Kur’ân’da Çelişkili Âyetler Meselesi*, Nesil Yayınları, İstanbul 2005, s. 17.

⁵⁵⁶ Ömer Nasûhî Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza Yayınları, İstanbul ts, c. I, s.154.

⁵⁵⁷ Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 191-192.

⁵⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülcelil Candan, *Kur’ân’ı Okurken Zihne Takılan Âyetler-Müşkilü’l-Kur’ân*, Elest Yayınları, İstanbul 2004, s. 41-43-45. Bu konuda yazılmış bazı eserler için bkz. İbn Kuteybe (ö. 276/889) *Te’vîlu Müşkili’l-Kur’ân*, Ebû Yahya Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 826/1421) *Fethür-rahman bi keşfi mâ yeltebisu fi’l-Kur’ân*, Muhammed Abduh’un (ö. 1323/1905) *Müşkilâtü’l-Kur’âni’l-Kerîm*. Âdem Yerinde, “Müşkilü’l-Kur’ân”, TDV *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 164-167.

⁵⁵⁹ Kıyâmet 75/22-23.

⁵⁶⁰ Mutaffifîn 83/15.

birinde Allah'ın görüleceği diğerinde ise bazı kimselerin bundan mahrum kalacağı ifade edilmektedir. Müfessir burada âyetle kastedilen kişilerin kimler olduğu noktasında bir “işkâl” görüp bunu ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Hz. Peygamber'in “Sizler şu ayı izdihamda kalmaksızın gördüğünüz gibi Rabbinizi de göreceksiniz.”⁵⁶¹ hadisini aktararak ilk âyetin mü'minleri kapsadığını söylemektedir. İkinci âyetteki rablerini görmekten mahrum olacakların ise kâfirler olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶² İbn Receb, bu açıklamaları yaparak bu iki âyet arasında herhangi bir çelişki veya zıtlığın olmadığını göstermiş ve hadislerle başvurarak işkâli ortadan kaldırmıştır.

Başka bir örnek de “يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّنْ تُرَابٍ” : “Ey insanlar! ölümünden sonra diriliş konusunda herhangi bir şüphe içindeyseniz (düşünün ki) hiç şüphesiz biz sizi topraktan yarattık”⁵⁶³ : “وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ” : “her şeyi sudan meydana getirdiğimizi”⁵⁶⁴ : “وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِّنْ مَّاءٍ” : “Allah, bütün canlıları sudan yarattı”⁵⁶⁵ âyetleridir. İlk âyetle insanların topraktan sonraki âyetler de ise bütün canlıların sudan yaratıldıkları ifade edilmektedir. İbn Receb burada, Ebû Hureyre'den her şeyin sudan yaratıldığına dair bir hadis naklederek⁵⁶⁶ Hz. Âdem'in çamurdan yaratıldığı, çamurunda suyla karıştırılmış toprak olduğuna söylemektedir.⁵⁶⁷ Daha sonra varlıkların yaratılışından bahsettiği başka bir yerde, insanın toprak ve sudan yaratıldığını zikrederek toprağa birşey karışmadıkça ondan ne bir canlının ne de bir bitkinin yaratılmadığını zikretmektedir.⁵⁶⁸ Bu açıklamasıyla müfessir âyetler arasında herhangi bir çelişki olmadığını göstermiştir.

Diğer bir örnek ise “فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتُ إِذْ رَمَيْتُ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ” : “(Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah onları öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı. Mü'minleri, tarafından güzel bir imtihanla denemek için Allah öyle yaptı. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”⁵⁶⁹ âyetidir. İlk bakışta âyetle “öldürme” ve “atma” fiillerinin Allah'a izâfe edilmesi sebebiyle bir çelişki zannına düşülebilir. Çünkü savaşa katılıp kâfirleri öldürenler ashâb; eline bir avuç toprak alıp kâfirlere atanlar da Hz. Peygamber'dir. Bedir savaşını konu edinen bu âyetin tefsirinde İbn Receb, Hz. Peygamber'in müşrikleri görünce “Allah'ım! Şu kureyşliler kibirleriyle senin rasûlünü yalanlamak için geldiler. Bana verdiğin vaadi yerine getir.” diye dua ettiğini, bu esnada Cebrâil'in gelip “Bir avuç toprak al, onlara doğru at.” at demesi

⁵⁶¹ Buhârî, “Tevhid”, 24; Müslim, “Mesâcid”, 37.

⁵⁶² İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 517.

⁵⁶³ Hac 22/5.

⁵⁶⁴ Enbiya 21/30

⁵⁶⁵ Nur 24/45;

⁵⁶⁶ Hadis için bkz. Tirmîzî, “Cennet”, 2.

⁵⁶⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 551.

⁵⁶⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 669.

⁵⁶⁹ Enfâl 8/17.

üzerine, Hz. Peygamber'in bir avuç toprak olarak “Yüzleri kurusun.” diyerek attığını, bunun üzerine o toprağın boğazına ve ağzına kaçmadığı hiçbir müşriğin kalmadığını, ve böylelikle yenilgiye uğradıklarını nakletmektedir.⁵⁷⁰ Bu rivâyeti aktardıktan sonra müfessir, Allah'ın Utbe b. Rebia, Velid b. Utbe ve Ebû Cehil gibi kâfirleri orada helak ettiğini zikretmektedir. İbn Receb zikrettiği bu rivâyetle âyetteki failin gerçekte Allah olduğunu ifade etmiştir. Hz. Peygamber ve sahâbenin savaşa katılmasına rağmen âyette “öldürme” ve “atma” fiilinin Allah'a izafe edilmesini bu şekilde açıklamıştır.⁵⁷¹

Netice olarak müfessir, ilk bakışta âyetler üzerinde oluşabilecek “müşkil”lerin izahına büyük önem vermiştir. “Müşkil” olarak gördüğü âyetleri açıklarken genellikle hadislerle başvurarak âyetlerin arasını telif etmiştir. Böylelikle müfessir, âyetlerin çelişkili gibi görünmesinin bilgi yetersizliğinden kaynaklandığını ifade etmiştir.

2.2.3.3. Fezâilü'l-Kur'ân

Fazilet kelimesi sözlükte “üstünlük, meziyet ve şeref” gibi anlamlara gelmektedir. Fezâil'de fazilet kelimesinin çoğuludur.⁵⁷² “Fezâilü'l-Kur'ân” terkibi bir “ulûmü'l-Kur'ân” konusu olarak Kur'ân'ın yüceliği, üstünlüğü, meziyet ve şerefi ile ilgili veya bazı sûre ya da âyetlerini okuyan, ezberleyen ve hükümlerine göre amel edenlerin kazanacağı sevaplara dair Hz. Peygamberden aktarılan rivâyetleri bir araya toplayıp değerlendiren bir disiplini ifade etmek için kullanılmaktadır.⁵⁷³ Kur'ân'ın faziletlerine dair Hz. Peygamberden aktarılan hadisler, Kur'an'ın tamamının faziletine yönelik olduğu gibi yalnızca bazı sûrelerin veya âyetlerin üstünlükleri ile ilgili de olmaktadır.⁵⁷⁴

Kur'ân'ın faziletlerine yönelik ilk bilgiler yine Kur'ân'ın kendisinde bulunmaktadır. Nitekim Kur'ân'ın yüce, hikmetli, öğüt kaynağı, en doğru yola ileten, müminler için şifa ve rahmet kaynağı olduğu pekçok âyette ifade edilmektedir.⁵⁷⁵ Aynı şekilde Kur'ân'ın veya herhangi bir sûrenin ya da âyetin faziletine yönelik bilgiler hadislerde de çokça bulunmaktadır. es-Süyûtî bu bilgileri Kur'ân'ın bütünüyle ilgili ve her bir sûrenin faziletiyle ilgili olanlar şeklinde ikiye ayırmıştır.⁵⁷⁶ Kur'ân'ın veya bir sûrenin faziletlerinden bahseden bu hadisler, hadis kitaplarında “fezâilü'l-Kur'ân” bölümlerinde toplanmıştır. Daha sonra müfessirler tefsir ettikleri sûre ve âyetlerin faziletlerine yönelik hadisleri bir tefsir malzemesi olarak kullanmışlardır. Bu hadisleri bazen bir mukadimede ele almışlar bazen de tefsir

⁵⁷⁰ Hadis için bkz. Müslim, “Cihâd”, 28; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Hadis No. 3485.

⁵⁷¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 612.

⁵⁷² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c XIII, s. 524.

⁵⁷³ Muhâsibî, *Fehmü'l-Kur'ân*, s. 271-274; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 205; Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakaları*, s. 205-207; Abdullah Aydemir, “Fezâilü'l-Kur'ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, c. XII, s. 532-534.

⁵⁷⁴ Abdullah Aydemir, “Fezâilü'l-Kur'ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995 İstanbul, c. XII, s. 532-534.

⁵⁷⁵ Misal için bkz. Bakara 2/2; Nisâ 4/174; En'âm 6/155; Yunus 10/57; Zümer 39/23.

⁵⁷⁶ es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. IV, s. 120-135.

ettikleri sûrenin veya âyetin hemen sonrasında zikretmişlerdir. Böylelikle Kur'ân ilimleri içerisinde “fezâilü'l-Kur'ân” ilmi doğmuştur.⁵⁷⁷

“Fezâilü'l-Kur'ân” bağlamında *Ravâiu't-tefsîr*'e bakıldığında eseri derleyen Târik b. İvazillâh'ın, İbn Receb'in Kur'ân'ın faziletlerine dair kullandığı rivâyetleri “Mukaddime fî fezâilü'l-Kur'ân” başlığı altında eserin girişine koyduğu görülmektedir. Bazen de sûrelerin baş veya son kısımlarında bu tür rivâyetlere yer verilmiştir. “Mukaddime fî fezâilü'l-Kur'ân” başlığı altında toplanan hadisleri incelediğimizde İbn Receb'in Kur'ân'ın bütününe faziletleri, sûre ve âyetlerin faziletleri olmak üzere üç kategoride bu rivâyetlere yer verdiği görülmektedir. Buna göre müfessir, Kur'ân'ın bütününe faziletiyle ilgili şu hadisleri aktarmaktadır: “*Kıyâmet günü Kur'ân dostu bir kişi gelecek ve Kur'ân şöyle diyecek: “Ey Rabbim beni okuyup benimle hayatını yaşayan bu kulunu giydir.” O kimseye keramet tâci giydirilecek, sonra Kur'ân diyecek ki: “Artır ya Rabbi” İkrâm olarak elbise de giydirilecek sonra Kur'ân diyecek ki: “Ey Rabbim ondan razı ol!” Allah da ondan razı olacak. Denilecek ki: “Ey kul, oku ve yüksel.” Böylece okuduğu her bir âyetle iyilik, sevap ve mükâfatları artırılacaktır.*”⁵⁷⁸

Bu çerçevede diğer bir örnek de Hz. Peygamberin Kur'ân okuyan ile okumayan kişiler arasındaki farkları anlattığı şu hadistir: “*Kur'ân okuyan mümin, tadı güzel, kokusu güzel turunç meyvesi gibidir. Kur'ân okumayan mümin, tadı güzel olup kokusu olmayan hurma gibidir. Kur'ân okuyan fâcir, kokusu güzel, tadı acı reyhan otu gibidir. Kur'ân okumayan fâcir ise tadı acı, kokusu olmayan Ebû Cehil karpuzu gibidir.*”⁵⁷⁹ Yine başka bir örnek de Kur'ân okuyan kimsenin âhirette kimlerle birlikte olacağının anlatıldığı hadistir. Hz. Peygamber “*Her kim Allah yolunda Kur'ân okursa, siddikler, şehidler ve salihler ile birlikte olur. Onlar ne güzel arkadaşlardır!*”⁵⁸⁰

İbn Receb'in Fâtiha,⁵⁸¹ Bakara,⁵⁸² Kehf,⁵⁸³ En'âm,⁵⁸⁴ Tâhâ,⁵⁸⁵ ve Yâsîn⁵⁸⁶ gibi birçok sûrenin faziletlerine dair hadis aktardığını görmek mümkündür. Örneğin İbn Receb, Fatiha sûresinin fazileti konusunda Hz. Peygamberden “*Kur'ân'ın en faziletli sûresi, Fatiha*

⁵⁷⁷ Aydemir, “Fezâilü'l-Kur'ân”, c. XII, s. 532-534. Bu konuda yazılmış bazı eserler için bkz. İmam Şâfiî (ö. 204/820) *Menâfiu'l-Kur'ân*'ını, Ebû Abdullah Muhammed b. Eyyûb el-Becelî, Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî ve İmam Nesâî'nin *Fezâ'ilü'l-Kur'ân* ve es-Süyûtî'nin *Hamâilü'z-Zehr fî Fedâilü's-Suver*. Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 231; Aydemir, “Fezâilü'l-Kur'ân”, s. 532-534.

⁵⁷⁸ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 35. Hadis için bkz. Tirmizî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 18.

⁵⁷⁹ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 52-53. Hadis için bkz. Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 17.

⁵⁸⁰ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 34. Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, Hadis No. 15184.

⁵⁸¹ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 35.

⁵⁸² İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 36-37-40.

⁵⁸³ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 37-47-48.

⁵⁸⁴ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 41.

⁵⁸⁵ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 37.

⁵⁸⁶ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 38.

sûresidir.” ve “*Fatiha sûresi, kur’ân’ın üçte birine denktir.*” gibi hadislerle yer vermektedir.⁵⁸⁷ Yasin sûresi ile ilgili şu hadistir: “*Yasin sûresi Kur’ân’ın kalbidir. Allah rızası ve âhiret için onu okuyan kimseyi, Allah kesinlikle bağışlar. Yasin sûresini ölülerinize okuyun.*”⁵⁸⁸

İhlas sûresinin faziletine dair şu hadisi aktarır: Hz. Peygamber ashabına: “*Sizden biri her gece Kur’ân’ın üçte birini okumaktan aciz mi? diye sordu. “Ey Allah’ın Rasûlü, hangimiz buna güç yetirebilir ki?!” dediler. Hz. Peygamber de “İhlas sûresi, Kur’ân’ın üçte birine denktir” buyurdu.*⁵⁸⁹

Bunlarla birlikte İbn Receb, âyetlerin faziletlerine dair birçok hadis nakletmiştir. Örneğin\ Kehf sûresindeki “*قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ*” : “*De ki: "Ben de ancak sizin gibi bir insanım. (Ne var ki) bana, 'Sizin ilâh'ınız ancak bir tek ilâhtır" diye vahyolunuyor. Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın ve Rabbine ibadette kimseyi ortak koşmasın.*”⁵⁹⁰ âyetidir. İbn Receb, âyetin faziletine dair Hz. Peygamberin bu âyeti okuyanlar için Aden’den Mekke’ye kadar bir nur olacağını ve meleklerin okuyan kimseleri kuşatacağını nakletmektedir.⁵⁹¹ Başka bir rivâyette de Hz. Peygamber bir gün Ubey b. Ka’b’a: “*Ey Ebü’l-Münzir, Allah’ın kitabındaki hangi âyetin daha büyük olduğunu biliyor musun? Diye sorar. Übeyy: “*اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ*” : “*Allah, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayandır. Diridir, kayyumdur.*”⁵⁹² âyetidir deyince, onun göğsüne yavaşça vurdu ve “*Ey Ebü’l-Münzir, ilim sana kutlu olsun!*” diyerek bu âyetin faziletinden bahsetmiştir.⁵⁹³*

Asıl uzmanlık sahası hadis olan İbn Receb el-Hanbelî, “*fezâilü’l-Kur’ân*”la ilgili kullandığı rivâyetlerde de bir titizlik gösterdiği görülmektedir. Onun, “*fezâilü’l-Kur’ân*” çerçevesinde kullandığı rivâyetlerin kaynakları başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’i ve Taberânî’nin (ö. 360/971) üç *Mucem*’inden oluşmaktadır. Dolayısıyla müfessirin bu konuda temel hadis kaynaklarından yararlanmışır. Aktarılan bilgilerden de ortaya çıkmaktadır ki İbn Receb, Kur’ân’ın üstünlük ve meziyetlerinden bahseden hadislerle büyük önem vermiş ve tefsir faaliyetinin bir parçası olarak değerlendirmiştir. Kur’ân’ın bütünü, sûrelerin ve âyetlerin faziletleriyle ilgili çeşitli hadisler aktarmıştır.

⁵⁸⁷ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 35. Buhârî, “Tefsir”, 1. İbn Mâce, “Edeb”, 52.

⁵⁸⁸ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 48. Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el- Müsned*, Hadis No. 19789.

⁵⁸⁹ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 65. Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el- Müsned*, Hadis No. 11306; Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 13.

⁵⁹⁰ Kehf 18/110.

⁵⁹¹ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 37. Hadis için bkz. Bezzâr, *el-Müsned*, Hadis No. 297.

⁵⁹² Bakara 2/255.

⁵⁹³ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 61. Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el- Müsned*, Hadis No. 21278; Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 44.

2.2.3.4. Mecâzü'l-Kur'ân

Mecâz, “cevz” (جَوْزٌ) mastarından türeyen sözlükte “bir yeri yürüyerek geçmek ve yol kat etmek” anlamına gelmektedir.⁵⁹⁴ İstilahta ise “mecâz”, “gerçek anlamın kastedilmesine engel olan bir karîne veya bir alâka bulunması sebebiyle gerçek anlamı dışında kullanılan kelime, terkip ve cümle” şeklinde tanımlanmaktadır. “Mecâz”ın zıddı olan hakikat ise, kelime, terkip ve cümlelerin zâhiri/lafzî anlamında kullanılmasıdır. Şu halde “mecâz” dilsel olarak hakîkatin karşıtıdır.⁵⁹⁵

Mecâzî ifadelerin Kur'ân'da var olup olmadığı konusunda İslâm âlimleri farklı fikirler ileri sürmüşlerdir. Bazı âlimlere göre, “mecâz” yalanın kardeşidir, bir kimse meramını “hakikat”le ifade etmekten aciz olursa ancak o zaman “mecâz”a başvurabilir. Bu da Allah için düşünülemez ve ona böyle bir acizlik isnad edilemez. Dolayısıyla bu âlimlere göre Kur'ân'daki kelimelerin tamamı gerçek anlamlarında kullanılmıştır. Diğer âlimler ise Kur'ân'da kelimelerin mecâzî anlamda kullanılabileceğini ve bunun Kur'ân'a bir eksiklik getirmeyeceğini düşünmektedirler. Çünkü onlara göre “mecâz”, Arap dilinde yaygın bir üslup olup örneklerine Arap şiirinde sıklıkla rastlanılmaktadır. Nitekim Kur'ân'ın Arapça olarak indirilmesi sebebiyle ayetlerde “mecâz”, “istiâre” ve “teşbih” gibi edebî sanatların yer alması da gayet makul bir durumdur.⁵⁹⁶ Ayrıca Hz. Peygamberin zaman zaman konuşmalarında mecâzî ifadeler yer vermesi ve ashâbın buna göre farklı davranışlar sergilemesi Kur'ân'da “mecâz”ın varlığının bir başka göstergesidir.⁵⁹⁷ Bu açıdan Kur'ân'da “mecâz”ın var olduğu düşüncesinin daha tutarlı olduğu görülmektedir.⁵⁹⁸

Bu kısa açıklamadan sonra müfessirin Kur'ân'da “mecâz”ın varlığına dair görüşleri ve “mecâz” içerikli âyetleri tefsir ederken nasıl bir yol izlediği tespit edilmeye çalışılacaktır. Öncelikle İbn Receb'in, Kur'ân'da “mecâz”ın bulunup-bulunmadığına dair görüşlerini tespit etmek açısından Zümer sûresinin 67. âyetini tefsir ederken yaptığı açıklamaları oldukça önemlidir. Müfessir, bu âyeti tefsir ederken kendi mezhebinden ve diğer mezheplerden bir grup âlimin, Kur'ân'da “mecâz”ın varlığını reddettiklerini zikretmektedir.

⁵⁹⁴ Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan İbn. Düreyd el-Ezdî, *Cemheratü'l-Lüğa*, thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût 1987, c. I, s. 473; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. V, s. 326.

⁵⁹⁵ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. II, s. 254-299; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 36-40; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 205-207; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 196.

⁵⁹⁶ Detaylı bilgi için bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. II, s. 254-299; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 36-40; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 327-329; Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 184-185; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 199-201.

⁵⁹⁷ Hz. Peygamber'e hanımlarının sorduğu, “Hangimiz sana daha önce kavuşacağız?” sorusuna “Eli uzun olan” şeklinde cevap vermesi onların bundan cömertliği kastettiğini anlamaları Hz. Peygamber'in günlük hayatında mecâz kullandığının bir göstergesidir. Buhârî, “Zekât”, 1420.

⁵⁹⁸ Abdülhamit Birişik, “Mecâzü'l-Kur'ân”, TDV *İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, c. XXVIII, s. 223; Bu konuda yazılan bazı eserler için bkz. Abdu'l-Azîz İbn Abdi's-Selâm İbn Ebi'l-Kâsım (ö. 660/1262) *İşâre ile'l-İcâz fî ba'di Envâi'l-Mecâz*, Ebû Ubeyde Ma'mer el-Müsennâ'nın (ö. 210/820) *Mecâzü'l-Kur'ân*'nı sayılabilir. Son zamanlarda ise bu konuda T. Sabbagh tarafından *La Metaphore dans le Coran*, (Paris 1943), M. Sister'a ait *Metaphoren und Vergleiche Koran*, (Berlin 1931), Seyyit Kutup'un *et-Tasvîrü'l-Fenniyyu fî'l-Kur'ân* isimli eserler yazılmıştır.⁵⁹⁸

Bu durumu müfessir şöyle ifade etmektedir:

المعاني والحقائق دون الألفاظ. فإذا قيل: "إن هذا مجاز" فهموا إنه ليس تحته معنى، ولا له حقيقة. فينكرون ذلك، وينقرون منه. ومن أنكر المجاز من العلماء فقد ينكر إطلاق اسم المجاز؛ لئلا يوهم هذا المعنى الفاسد، ويصير ذريعة لمن يريد حقائق الكتاب والسنة ومدلولاتها.

Mecâz, lafızların dışında ifade edilen anlamlar ve hakikatlerdir. Eğer ‘Bu kuşkusuz mecâzdır’ denirse, bunun altında bir anlam ve herhangi bir hakikat olmadığı anlaşılır. Onlar [kendi mezhebinden âlimler] bunu inkâr etmiş ve görüşten kaçınmışlardır. Âlimlerden mecâzı reddedenler, bozuk bir anlamın insanları yanıltmaması, Kur’ân ve sünnetin hakikatlerinin, anlamını öğrenmek isteyenlere bahane olmaması için mecâz ismini kullanmayı reddetmişlerdir.⁵⁹⁹

İbn Receb’in bu açıklamalarından Kur’ân âyetleri içerisinde “mecâz”ın varlığını kabul etmediği söylenebilir. Fecr sûresi 22. âyetin tefsirinde Cehmiyyenin bazı âyetleri mecâzî birtakım anlamlara hamlederek, İslâm şeriatinin doğasını bozmaya çalıştığını, ayrıca Batınîlerin de gayba ve emir ve yasaklara ilişkin ifadeleri birtakım mecâzî anlamlara hamlederek İslâm’ı tahrif etmeye çalıştıklarını belirtmektedir.⁶⁰⁰ Ayrıca İbn Receb’in “mecâz”ın varlığını reddetmesinde mezhep imamı Ahmed b. Hanbel’in de etkisinin olduğu bir gerçektir. Çünkü Ahmed b. Hanbel “mecâz” içerikli âyetlerin hakîkate hamledildiğinde teşbih, mecâza hamledildiğinde ise bid’at olduğunu, bundan dolayı da mecâza ihtimali olan âyetler karşısında tevili değil tefvizi esas almıştır.⁶⁰¹ Aynı şekilde İbn Receb’in mecâz ihtimali olan âyetlere karşı tefviz tavrı İbnü’l-Cevzîye de dayanmaktadır. Çünkü İbnü’l-Cevzî de “mecâz” ve “hakikat” hakkında konuşanların, Mutezile ve bid’at ehlinde olduğunu ve onların kelimelere mecâzî anlamları yükleyerek tahrifatta bulundukları, bundan dolayı da âyetlerin zâhiriyle anlaşılması gerektiğini iddia etmiştir.⁶⁰² Fakat *Ravâiu’t-tefsîr* geneli itibariyle incelendiğinde İbn Receb’in her ne kadar kavramsal olarak “mecâz”ı reddetse de olgusal olarak “mecâz”ı bazı âyetlerin tefsirinde kullandığı görülmektedir.

Bu çerçevede örneklerden birisi “وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَالسَّمَوَاتُ وَمَطَوِّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ” : “Allah’ın kadrini gereği gibi bilemediler. Yeryüzü kıyamet gününde bütünüyle O’nun elindedir. Gökler de O’nun kudretiyle (sağ eliyle) dürülmüştür. O, onların ortak koştuklarından uzaktır, yücedir.”⁶⁰³ âyetininin “Yeryüzü kıyamet gününde bütünüyle O’nun elindedir. Gökler de O’nun kudretiyle (sağ eliyle) dürülmüştür.” âyetidir. İbn Receb “sağ el” ile Haceru’l-Esved’in kastedildiğini söyleyerek şu hadisi delil

⁵⁹⁹ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, c II, s. 224-225.

⁶⁰⁰ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, c II, s. 576.

⁶⁰¹ Ahmed b. Hanbel Allah’ın sıfatlarını tefsir etmenin Allah’a örnekler getirmekle mümkün olduğunu, Allah’ın ise âyette “فَلَا تُضْرِبُوا لِلَّهِ الْأَمْثَالَ إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ” : “Artık Allah’a (şanına uymayan) benzetmeler yapmaya kalkmayın. Çünkü Allah bilir, siz bilmezsiniz.” (Nahl 16/74) buyurduğunu zikretmektedir. Sahabe ve Tabiînin, bilgileri olmasına rağmen Allah’ın sıfatlarından bahseden âyetleri tefsir etmeden uzak durduklarını, onları olduğu gibi anladıklarını nakletmektedir. İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, c II, s. 508.

⁶⁰² İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, c II, s. 225.

⁶⁰³ Zümer 39/67.

olarak zikretmiştir: “*Haceru’l-Esved, Allah’ın yeryüzündeki sağ elidir. Kim ona değerirse, azîz ve yüce olan Allah ile musufaha yapmış gibi olur.*” İbnü’l-Cevzî’nin de “sağ el” ile Hacerü’l-Esved’i istilam etmek ve öpmenin kastedildiğini ve bu şekliyle bu anlamın gerçek olduğunu nakletmektedir. Dolayısıyla İbn Receb, ifadede zâtî sıfatı hatırlatan bir şeyin olmadığına tam aksine özel anlama delâleti kesin olup tevile ya da başka bir yola ihtiyacın olmadığını zikrederek “sağ el”i Hacerü’l-Esved anlamında tefsir etmiştir.⁶⁰⁴ Bu örnekte de görüldüğü üzere İbn Receb, âyette geçen “sağ el” ifadesini Hz. Peygamber’den rivâyet edilen bir hadis sebebiyle de olsa zâhirî anlamın dışında başka bir manâya hamletmek suretiyle mecâzî fiili olarak uygulamıştır.

Müfessirin mecâzî olarak tefsir ettiği başka bir örnek de “كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ” : “*O’nun zatından başka her şey yok olacaktır.*”⁶⁰⁵ âyetidir. İbn Receb burada Allah’ın yok olacağına hükmettiği her şeyin yok olacağını ve yalnızca Allah’ın bakî kalacağını ifade etmek suretiyle her ne kadar “yüz” ifadesini açıkça zat olarak tefsir etmeyip mecâza gitmemiş olsada bakî olanın sadece Allah olduğunu söylemekle bu âyette mecâzî fiili olarak uygulamıştır.⁶⁰⁶

Diğer bir örnek de “وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا” : “*Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır ve çaresiz kalırsın.*”⁶⁰⁷ âyetidir. Müfessir burada “مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ” : “elini boynuna bağlama” ve “وَلَا تَبْسُطْهَا” : “elini açma” ifadelerini harcamada orta yolu tutma şeklinde tefsir etmiştir. Hz. Peygamber’in de harcama konusunda yeri geldiğinde verdiğini ancak savurganlık yapmadan orta yolu tuttuğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla İbn Receb bu ifadeleri gerçek anlamından ziyade mecâzî olarak değerlendirmiştir.⁶⁰⁸

Bunun yanı sıra İbn Receb’in başta Allah’ın sıfatlarından bahseden âyetler olmak üzere mecâzî anlama sahip âyetleri genel olarak tefsir etmekten kaçındığı görülmektedir. Fakat Kur’ân’ı tefsir etme noktasında bir müfessirin göz ardı edemeyeceği “mecâz” olgusunun, İbn Receb tarafından da yer yer kullanıldığını tespit etmekteyiz. O, her ne kadar kavramsal düzeyde mecâzı reddetse de âyetleri tefsir ederken fiili olarak yer yer kullanmıştır. Bu da müfessirin mecâzî Kur’ân tefsirinde bir Kur’ân ilmi olarak kullandığını göstermektedir.

⁶⁰⁴ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, c II, s. 225.

⁶⁰⁵ Kasas 28/81.

⁶⁰⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 241.

⁶⁰⁷ İsrâ 17/29.

⁶⁰⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 627.

2.2.3.5. Münâsebetü'l-Kur'ân

Sözlükte “yakınlık, benzerlik ve iki şey arasındaki ilişki” anlamına gelen “münasebet” kelimesi,⁶⁰⁹ terim olarak da “birbirini takip eden kelime ve cümleler veya arka arkaya anlatılan hâdiseler arasındaki irtibat ve ilişki” anlamına gelmektedir.⁶¹⁰ Buna göre genel olarak “münâsebet” ilminin konusu, herhangi bir metindeki kelime veya cümlelerin yan yana dizilişindeki ilgi ve alakayı tespit etmektir.⁶¹¹ “Münâsebetü'l-Kur'ân”ın ise âyetler, sûreler, kelimeler ve aynı konuyu ifade eden âyetler arasındaki insicam ve ilişkiyi belirlemektir.⁶¹² Bu ilim, “ulûmü'l-Kur'ân” literatüründe “el-münâsebe beyne'l-âyât” veya “münâsebetü'l-Kur'ân” olarak isimlendirilmektedir.⁶¹³

Kur'ân-ı Kerîm, bir hidâyet çağrısı olup, onun her âyeti bu çağrı merkezinde inmiştir. Ayrıca Kur'ân bir kısmı, diğer kısmını açıklayan bir kitaptır. Onun âyetleri farklı zaman ve mekânlarda çeşitli sebeplere binaen indirilmesine rağmen tıpkı bir vücudun uzuvları gibi aralarında kopmaz ve değiştirilemez bir uyum ve ahenk vardır.⁶¹⁴ Bundan dolayı Kur'ân'dan tek bir âyetin dahi yerini değiştirmek mümkün değildir. Bu gerçekliğin farkında olan âlimler “münâsebetü'l-Kur'ân” ilmine büyük önem vermişlerdir.

İlk olarak Ebû Bekr en-Neysâburî (ö. 324/936) tarafından temelleri atılan bu ilim, hicrî dördüncü asırdan itibaren Kur'ân ilimleri içerisinde zikredilmeye başlanmıştır.⁶¹⁵ Daha sonra bazı müfessirler yazmış oldukları tefsirlerinde “münâsebetü'l-Kur'ân”a yer vererek âyet ve sûreler arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışmışlardır. Bunların başında Kur'ân'ın bütünü tek bir sûre, hatta tek bir âyet gibi olduğunu söyleyen⁶¹⁶ er-Râzî (ö. 606/1209) gelmektedir. er-Râzî âyet ve sûreler arasındaki “münâsebet” üzerinde en çok duran ve tefsirinde sıklıkla bu ilmi işleyen bir âlimdir.⁶¹⁷ Tefsirlerinde zaman zaman “münâsebetü'l-Kur'ân”a yer verenler arasında er-Râzî ile birlikte ez-Zemahşerî (538/1143), Ebû Hayyan (ö. 745/1334) ve Âlûsî (1270/1853) gibi âlimleri de saymak mümkündür.⁶¹⁸

⁶⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. I, s. 755.

⁶¹⁰ Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 201.

⁶¹¹ Sâkıb Yıldız, “Âyet ve Sûreler Arası Münâsebet”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sa. 7, s. 59.

⁶¹² Musa Bilgiz, *Âyetler ve Sûreler Arası Münâsebet (Saîd Havva Örneği)*, Araştırma Yayınları, İstanbul 2006, s. 32-37.

⁶¹³ Mehmet Faik Yılmaz, “Münâsebetü'l-Âyât ve's-Süver”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 569.

⁶¹⁴ Pişgin, “Mütekaddim Dönemde Ulûmü'l-Kur'ân”, s. 143.

⁶¹⁵ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 36; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 138.

⁶¹⁶ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer Hüseyin er-Râzî et-Tabristânî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Daru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut 1420, c. III, s. 689.

⁶¹⁷ Bilgiz, *Âyetler ve Sûreler Arası Münâsebet (Saîd Havva Örneği)*, s. 35.

⁶¹⁸ Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 204; Bu konuyla ilgili yazılmış eserlerden bazıları şunlardır: İbrahim el-Gırnatî (708/1344) *el-Burhân fî tertibi suveri'l-Kur'ân*, İbrahim b. Ömer el-Bikâ'î (885/1480) *Nazmu'd-durer fî tenâsubi'l-ây ve's-süver*, es-Süyûtî (911/1505) *Tenâsuku'd-durer fî tenâsubi's-süver*. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 234.

Âyetler ve sûreler arasındaki ilişkiyi incelemek çok özen ve dikkat gerektiren bir iştir. Öte yandan âyetler ve sûreler arasındaki “münâsebetin” bilinmesi ile Kur’ân’ın tefsiri kolaylaşır ve yanlış yorumlardan kaçınılmış olur. Çalışmamıza konu olan tefsirimizde de bu konuya önem verilmiş ve zaman zaman âyetler arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır.

İbn Receb’in “münâsebetü’l-Kur’ân” çerçevesinde tefsir ettiği âyetlerden birisi Allah’ın Hz. Peygamber’e hitâben söylediği “إِنَّكَ لَا تَسْمِعُ الْمَوْتَىٰ وَلَا تَسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ” : “Şüphesiz sen ölümlere duyuramazsın. Arkalarına dönüp kaçarlarken sağırlara da çağırıyor duyuramazsın.”⁶¹⁹ “فَإِنَّكَ لَا تَسْمِعُ الْمَوْتَىٰ وَلَا تَسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ” : “Şüphesiz, sen ölümlere işittiremezsin. Dönüp gittikleri zaman çağırıyor sağırlara da işittiremezsin.”⁶²⁰ âyetleriyle devamında A’raf sûresi 179. âyetle kurduğu münasebettir. Müfessir bu iki âyette geçen “işittiremezsin” ifadesindeki “işitme”nin sözü anlamak ve kavramak olduğunu ifade etmektedir. Yine bu âyet ile kastedilenin sözden yararlanmak ve cevap vermek olduğunu da söyleyen İbn Receb, devamında “وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ أُذُنٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا” : “Andolsun biz, cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik...”⁶²¹ âyetiyle ilişki kurmaktadır. Onların göz ve kulaklarının olsa da görüp iştemeyeceklerini söyleyerek bir kişinin görüp ve işittiğinden yararlanmazsa veya gördüğü ve işittiği halde etkilenmezse aynı görmeyen ve işitmeyen kimse gibi olduğunu zikretmektedir. Ölümlerin, iman ve hidâyete çağrıldığında kâfirlerin işitmesinin de bu şekilde olduğunu, Hz. Peygamber’in tebliğ karşısında kulak vermeyenlerin durumunu anlatmıştır.⁶²²

Âyetler arasındaki ilişkiye dair başka bir örnek de takva kelimesinin Allah’ın ismine izafe edildiği “وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ” : “Huzurunda toplanacağınız Allah’a karşı gelmekten sakının.”⁶²³ “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ” : “Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının.”⁶²⁴ âyetleridir. İbn Receb takva kelimesinin Allah’ın ismine izafe edildiği zaman “Allah’ın öfkesi ve azabından korkun.” ve “O, kendisinden en çok sakınılması gerektirir.” anlamlarına geldiğini zikrederek “وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ” : “Allah, asıl sizi kendisine karşı dikkatli olmanız hakkında uyarmaktadır.”⁶²⁵ : “هُوَ أَهْلُ التَّقْوَىٰ وَأَهْلُ الْمَغْفِرَةِ” : “O takvaya (kendisine karşı gelmekten sakınılmaya) ehil olandır, bağışlamaya ehil olandır.”⁶²⁶ âyetleriyle ilişki

⁶¹⁹ Neml 27/80.

⁶²⁰ Rûm 30/52.

⁶²¹ A’raf 7/179.

⁶²² İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, c II, s. 97-98.

⁶²³ Mücâdele 58/9.

⁶²⁴ Haşr 59/18.

⁶²⁵ Âl-i İmran 3/28.

⁶²⁶ Muddessir 74/56.

kurmaktadır. Daha sonra insanların kendisine ibadet ve itaat etmeleri için kullarının kalplerinde korkulmaya, yüceltilmeye ve haşyet duyulmaya en layık olanın Allah olduğunu ifade etmiştir.⁶²⁷

Bu çerçevede diğer bir örnek de “فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَّا ” : “Nihayet şeytan ona vesvese verip şöyle dedi: "Ey Adem! Sana ebedilik ağacını ve yok olmayan bir saltanatı göstereyim mi?" Bunun üzerine onlar (Adem ve eşi Havva) o ağacın meyvesinden yediler. Bu sebeple ayıp yerleri kendilerine göründü ve cennet yaprağından üzerlerine örtmeye başladılar. Adem, Rabbine isyan etti ve yolunu şaşırdı.”⁶²⁸ âyetiyle “وَمَنْ يَعِشْ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ ” : “Kim, Rahmân'ın Zikri'ni görmezlikten gelirse, biz onun başına bir şeytan sararız. Artık o, onun ayrılmaz dostudur. Şüphesiz bu şeytanlar onları doğru yoldan saptırırlar. Onlar ise doğru yolda olduklarını sanırlar.”⁶²⁹ âyetleridir. İbn Receb, burada kötü amelleri şeytanın süsleyerek insanları günaha düşürdüğünü ve şeytanın zararın değil de faydanın olduğunu zannettirerek kötülüklerin işlenmesini emrettiğini belirtmektedir. Böylelikle müfessirin iki âyet arasında şeytanın kötü amelleri süsleyerek insanları günaha düşürmesi sebebiyle bir ilişki kurduğunu söyleyebiliriz.⁶³⁰

Diğer bir örnek de “ثُمَّ لَنُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ ” : “Sonra o gün, nimetlerden mutlaka hesaba çekileceksiniz?”⁶³¹ âyetidir. İbn Receb bu âyeti tefsir ederken İbn Abbas'dan hesaba çekilecek nimetlerin beden, kulak ve gözlerin sağlıklı olması ve bunların nerede kullanıldıklarının sorulacağını nakletmektedir. Daha sonra “وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ ” : “Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.”⁶³² âyetiyle ilişki kurarak bu âyetin de aynı durumu anlattığını belirtmektedir.⁶³³

Görüldüğü üzere müfessirimiz âyetleri tefsir ederken aralarındaki ilişkiye de değinmeye çalışmıştır. Genel itibariyle aynı konudaki âyetler hakkında meydana gelen münasebeti açıklamaya çalıştığı görülmektedir. Dolayısıyla İbn Receb “münâsebetü'l-Kur'ân” ilmini bir Kur'ân ilmi olarak ayetlerin tefsirinde kullanmıştır.

⁶²⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 360-361.

⁶²⁸ Tâhâ 20/120-121.

⁶²⁹ Zuhruf 43/36-37.

⁶³⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 127-128.

⁶³¹ Tekâsür 102/8.

⁶³² İsrâ 17/36.

⁶³³ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 624.

2.2.4.Tarih İçerikli İlimler

Kur'ân-ı Kerîm, önemli mesajlar vermek ve bazı hikmetleri muhataplarına ulaştırmak gayesiyle tarihi olaylara büyük önem vermiştir. Daha önce gönderilen Peygamber ve kavimlerinden bilgi vererek insanları düşünmeye ve ibret almaya sevk etmiştir. Kur'ân'ın bu yönü “kısasü'l-Kur'ân” ilminin konusu olmuştur. Ayrıca Kur'ân âyetlerinin bir kısmı nüzûl tarihi içerisinde bazı olay ve durumlar sebebiyle inmiş veya bu âyetlerin hükümleri arasında değişiklikler olmuştur. Bu tür âyetlerin anlaşılmasına yardımcı olmak amacıyla “sebeb-i nüzûl” ve “nesih” ilmi ortaya çıkmıştır.⁶³⁴ Dolayısıyla bu başlık altında *Ravâiut-Tefsir*'de tespit edilen Kur'ân'ın anlaşılmasına tarihi açıdan yardımcı olan bazı ilimler ele alınacaktır.

2.2.4.1. Sebeb-i Nüzûl

Kelime olarak sebep, esbâb'ın tekili olup, “ip/halat, akrabalık bağı ve kendisi aracılığı ile başkasına ulaşılabilen şey” anlamlarına gelmektedir.⁶³⁵ Bununla birlikte sebep kelimesinin “metot, yol, işaret, vesile ve vâsıta” anlamları da vardır.⁶³⁶ Nüzûl kelimesi ise, nezele (نزل) fiilinin mastarı olup “yukarıdan aşağı inmek, iniş, bir yerde misafir olmak ve konaklamak” gibi anlamları bulunmaktadır.⁶³⁷ Şu halde “sebeb-i nüzûl” terkibi “âyetlerin iniş sebebi” anlamına gelmektedir. Bir Kur'ân ilmi olarak “sebeb-i nüzûl” ise Hz. Peygamber'in risâlet döneminde meydana gelen ve Kur'ân'ın bir veya birkaç âyetinin ya da bir sûresinin inmesine yol açan olay, durum ya da herhangi bir konu hakkında Hz. Peygamber'e sorulan sorular olarak tarif edilmektedir.⁶³⁸ Ahmet Nedim Serinsu, “esbâb-ı nüzûl” ile ilgili çalışmasında geçmişte yapılan tanımlara yer vermekle birlikte sebep-i nüzûlü şu şekilde tanımlar:

“Nüzûl ortamında meydana gelen bir hâdisе veya Hz. Peygambere yöneltilmiş bir soruya, vukû bulduğu günlerde, bir veya daha fazla âyetin, hâdisе veya soruyu kapsayan nitelik ve özellikleri içermek (tazammun etmek), cevap vermek veya hükmünü açıklamak üzere indirilmesine vesile teşkil eden ve vahyin nâzil olduğu ortamı resmeden hadiseye sebep-i nüzûl denir.”⁶³⁹

⁶³⁴ Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 210.

⁶³⁵ Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan İbn. Düreyd el-Ezdî, *Cemheratü'l-Lüğa*, thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût 1987, c. II, s. 1000; Ebû Bekir er- Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed, el-Mektebetü'l-Asriyye-ed-Dâru'n-Nemûzeciyye, Beyrut 1420/1999, s. 140; Muhammed b. Ya'kûb Feyruzâbâdî, *el-Kâmisu'l-Muhîr*, thk. Muhammed Naîm Arkasûsî, Müessesetü'r-Risâle, c. I, s. 96; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mecmûa mine'l-Muhakkikîn, Dâru'l-Hidâye, c. III, s. 38.

⁶³⁶ Râğîb el- Isfahânî, *el-Müfredât fî*, s. 391.

⁶³⁷ Râğîb el- Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 799; İbn Manzûr, *Lisânü'l- Arab*, s. 656-657.

⁶³⁸ Kavramın farklı tanımları için bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân* c. I, s. 13; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 132; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 115-116; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 219.

⁶³⁹ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'ün Rolü*, Şûle Yayınları, İstanbul 1994, s. 68.

Müfessirlerin çoğunluğu “sebeb-i nüzûlü”, bir sebebe bağlı olarak inen âyetlerin anlaşılıp açıklanmasında ve bu âyetlerin inmesine sebep olan olay, durum, soru veya kişilerin tespit edilmesinde Kur’ân ilimlerinin bir dalı olarak kullanmışlardır. İlahî hitabın doğru bir şekilde anlaşılmasında “sebeb-i nüzûl” bilgisi çok önemli bir role sahiptir. Kur’ân-ı Kerîm bir seferde toptan indirilen bir kitap değildir. Farklı zamanlarda çeşitli olaylar sebebiyle insanların ahlâkî, hukûkî ve sosyal ihtiyaçlarına cevap vermek üzere parça parça indirilmiştir.⁶⁴⁰ Bundan dolayı Kur’ân’ın doğru bir şekilde anlaşılması âyetlerin inmesine sebep olan olay/durum ve inen âyetler arasındaki sebep-sonuç ilişkisine bağlıdır. Bu âyetlerin hangi şartlarda, hangi olay, durum veya sorunun sebebi olarak indiğinin bilinmesi ve hükümlerin konulmasına sebep olan hikmetlerin kavranması, ancak “sebeb-i nüzûl” ilmiyle mümkündür. Nitekim Vâhidî, (ö. 468/1076) “esbâb-ı nüzûl”ün, âyetlerin mânâlarını bilme ve onlarla kastedilen hedefi anlama bakımından en evlâ ve doğru yol olduğunu ifade etmektedir.⁶⁴¹

Bununla birlikte Kur’ân âyetlerinin tamamı belirli sebepler ve olaylara bağlı olarak nâzil olmamıştır. Nitekim nüzûlü sebebe bağlı olarak inen âyetlerin sayısının 600 kadar olduğu zikredilmektedir.⁶⁴² Bunun dışında kalan Kur’ân âyetleri ise belirli bir sebebe bağlı olmayarak Kur’ân’ın nüzûl süreci içerisinde insanları uyarma, yönlendirme, geçmişten haber vererek ibret almalarını sağlama, âhiret hayatından bilgi verme ve sosyal hayatı düzenlemek amacıyla indirilmiştir. Buradan hareketle âyetlerin büyük çoğunluğunun bir sebebe bağlı olarak nâzil olmadığını söylemek mümkündür. Nitekim tefsir âlimleri, Kur’ân âyetlerini nüzûl açısından bir sebebe bağlı olanlar ve nüzûlü hiçbir sebebe bağlı olmayanlar şeklinde iki kısma ayırmaktadırlar.⁶⁴³ İbn Teymiyye (ö. 728/1328), herhangi bir sebebe bağlı olmayarak indirilen âyetlerin iniş sebeplerini herhangi bir dış olayda değil, doğrudan bu âyetlerin kendi muhteva ve anlamlarında aramak gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁴⁴

Sebeb-i nüzûl bilgisi, bir âyet veya sûrenin ne zaman, nerede, hangi şartlar içinde ve hangi olayla ilişkili olarak indirildiğinin tespit edilmesine yardımcı olmaktadır. Bu da âyetin ilâhî maksada uygun yorumlanmasını ve hüküm ile hikmet arasındaki ilişkinin kavranmasını sağlamaktadır.⁶⁴⁵ Yine aynı şekilde sebeb-i nüzûl bilgisinin, müphem âyetlerdeki kapalılığın giderilmesinde, âyetler arasında var olduğu zannedilen müşkillerin ortadan kaldırılmasında, âyetin içerdiği hükmün tahsis edilmesinde, hükümlerle emredilen şeylerin hikmetlerinin

⁶⁴⁰ Furkân 25/32.

⁶⁴¹ Muhammed b. Alî el-Vâhidî, *Esbâbü’n-Nüzûl*, thk. İsmâ b. Abdî'l-Muhsin el-Hamîdân, Dâru'l-İslâh, el-Dimâm, s. 8.

⁶⁴² Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 222.

⁶⁴³ ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfân fî*, c. I, s. 106; Mennâ b. el-Kattân, *Mebâhis*, s. 78.

⁶⁴⁴ İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, Dâru Mektebeti'i-Hayat, Beyrut 1980, s. 10.

⁶⁴⁵ es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s.107; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 22; Mennâ b. el-Kattân, *Mebâhis*, s.79.

anlaşılmasında, âyet ve sûreler arasındaki ilişkinin kavranmasında çok büyük faydası vardır.⁶⁴⁶

İbn Receb, âyetleri tefsir ederken âyetin inişine sebep olan olay, durum ya da kişileri açıklamaya büyük önem vermiştir. O, âyetlerin iniş sebebi ile ilgili rivâyetleri aktarırken genellikle belli kalıplar kullanmış, bazen de herhangi bir lafız kullanmadan rivâyetleri doğrudan aktarmıştır. Müfessir sebep-i nüzûle yer verirken genel olarak aşağıdaki kalıpları kullanmıştır: “فَنَزَّلَتْ”⁶⁴⁷ “...Ardından Allah Azze ve Celle âyeti indirdi.”⁶⁴⁷ “فَنَزَّلَتْ”⁶⁴⁹ “Bu âyet... sebebiyle inmiştir.”⁶⁴⁹ “فَنَزَّلَتْ”⁶⁵⁰ “Bu âyet şu... kimseler hakkında inmiştir.”⁶⁵⁰ “فَنَزَّلَتْ”⁶⁵¹ “Bu âyetin nüzûl sebep-i hakkında...”⁶⁵¹

İbn Receb âyetleri tefsir ederken çoğu zaman sebep-i nüzûl rivâyetini nakledip sonra kendi yorumunu eklemiştir. Örneğin, “أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ أَمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ” : “Siz hacılara su dağıtmayı ve Mescid-i Haram'ın bakım ve onarımını, Allah'a ve âhiret gününe iman edip Allah yolunda cihad eden kimse (lerin amelleri) gibi mi tuttunuz? Bunlar Allah katında eşit olmazlar. Allah, zâlim topluluğu doğru yola erdirmez.”⁶⁵² âyetini tefsir ederken Numan b. Beşîr'in âyetin innesine sebep olan olayı şöyle anlattığını nakletmektedir:

كُنْتُ عِنْدَ مَنبَرِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَقَالَ رَجُلٌ: مَا أَبَالِي أَنْ لَا أَعْمَلَ عَمَلًا بَعْدَ الْإِسْلَامِ إِلَّا أَنْ أُسْقِيَ الْحَاجَّ. وَقَالَ آخَرُ: مَا أَبَالِي أَنْ لَا أَعْمَلَ عَمَلًا بَعْدَ الْإِسْلَامِ، إِلَّا أَنْ أُعْمَرَ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ. وَقَالَ آخَرُ: الْجِهَادُ فِي مِمْبِلِ اللَّهِ أَفْضَلُ مِمَّا قُلْتُمْ، فَزَجَرَهُمْ عُمَرُ، وَقَالَ: لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ عِنْدَ مَنْبَرِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَهُوَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ -، وَلَكِنْ إِذَا صَلَّيْتُ الْجُمُعَةَ دَخَلْتُ فَاسْتَفْتَيْتُهُ فِيمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ، فَانْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: (أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ أَمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ) ، إِلَى آخِرِ الْآيَةِ.

Ben Rasûlullah'ın minberinin yanındayken bir adam: ‘Ben müslüman olduktan sonra hacılara su vermiş olmam dışında hiçbir amel işlememiş olmama aldırış etmem’ dedi. Başka birisi: ‘Ben müslüman olduktan sonra Mescid-i Haram’ı imar etmem dışında hiçbir amel işlememiş olmam aldırış etmem’ dedi. Bir başkası da: ‘Allah yolunda cihad, sizin söylediklerinizden daha faziletlidir’ dedi. Bunun üzerine Ömer onları azarladı ve şöyle dedi: ‘Rasûlullah’ın minberinin önünde sesinizi yükseltmeyin! – Bugün Cuma günüdür- Cumayı kılınca içeri girer, sizin ihtilaf ettiğiniz şeyi ona sorarım.’ Bunun üzerine aziz ve yüce olan Allah: ‘Siz hacılara su dağıtmayı ve Mescid-i Haram’ın bakım ve onarımını, Allah'a ve âhiret gününe iman edip Allah yolunda cihad eden kimse(lerin amelleri) gibi mi tuttunuz? Bunlar Allah katında eşit olmazlar. Allah, zâlim topluluğu doğru yola erdirmez.’ âyetini indirdi.

⁶⁴⁶ el-Vâhidî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, s. 8-10; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. I, s. 22; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 107; Mennâ b. el-Kattân, *Mebâhis*, s. 79, Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 137-138. Demirci, *Tefsir Usûlü*, 228. Bu konuda yazılmış bazı eserler için bkz. el-Vâhidî (ö. 468/1075) *Esbâbü'n-nüzûl*, İbn Teymiyye (ö. 728/1328) *et-Tibyan fi nüzûli'l-Kur'ân*, es-Süyûtî (ö. 911/1505) *Lübâbü'n-Nukûl fi esbâbi'n-nüzûl*, Sadreddîn-i Şîrâzî, *Şe'nü nüzûli âyâtî'l-Kur'ân*. Muhsin Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, c. XI, s. 360-362. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 142.

⁶⁴⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 137.

⁶⁴⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 114.

⁶⁴⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 108.

⁶⁵⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 275.

⁶⁵¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 109.

⁶⁵² Tevbe 9/19.

İbn Receb bu hadisi naklettikten sonra âyetin sebep-i nüzûlünün zikredildiği bu rivâyetin, Allah’a yaklaşmaya sebep olan nafile ibadetlerin en faziletlisini açıkladığını zikretmektedir. Âyetin imanla birlikte cihadın en faziletli ibadet olduğuna dolayısıyla nafile bir cihadın, Mescid-i Haram’ı imar ve hacılara su vermekten daha üstün bir ibadet olduğuna işaret ettiğini ifade etmektedir.⁶⁵³

Müfessirin, hakkında sebep-i nüzûl rivâyeti naklettiği bir başka âyette Zakkum ağacının zikredildiği “إِنَّ شَجَرَتَ الرَّقُومِ طَعَامُ الْآثِمِينَ” : “Şüphesiz, zakkum ağacı, günahkârların yemeğidir.”⁶⁵⁴ mealindeki âyettir. İbn Receb bu âyetin tesfrinde İbn Abbas’dan gelen şu rivâyeti nakletmiştir: Bir gün Hz. Peygamber, Zakkum ağacından bahsedince Ebû Cehil “Muhammed bizi onunla korkutuyor, Ey Kureyş topluluğu, Muhammedin sizi kendisiyle kokuttuğu zakkum ağacını bilir misiniz” diye sormuş, onlarda “Hayır” demişler. Bunun üzerine Ebû Cehil “O, yağla karıştırılmış bir çeşit hurma ezmesidir. Vallahi onu bulduğumuzda çiğnemedен yutarız” diye cevap vermiştir. Bunun üzerine de Allah “Şüphesiz, zakkum ağacı, günahkârların yemeğidir.” âyetini indirmiştir. İbn Receb, Allah’ın bu âyeti indirmekle yani (zakkum ağacı) senin bildiğin gibi bir ağaç değildir dediğini ve ardından “وَأَذُّ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةُ الْمَلْعُونَةُ فِي الْقُرْآنِ وَنُحَوِّفُهُمْ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا” : “Hani sana, "Muhakkak Rabbin, insanları çepeçevre kuşatmıştır" demiştik. Sana gösterdiğimiz o rüyayı da, Kur'an'da lânetlenmiş bulunan o ağacı da sırf insanları sınamak için vesile yaptık. Biz onları korkutuyoruz. Fakat bu, sadece onların büyük azgınlıklarını (daha da) artırdı.”⁶⁵⁵ âyetinin nâzil olduğunu belirtmektedir. Daha sonra müfessir, farklı kişilerden zakkum ağacının kaynakayan bir ağaç olduğu ve cehennemliklere ondan yedirileceğine dair bilgiler aktarmaktadır.⁶⁵⁶

İbn Receb, bir âyet hakkında naklettiği farklı nüzûl sebeplerine karşı bazen rivâyetler arasında tercih yapmaksızın kendi yorumunu eklemiştir. Müfessir “وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ” : “Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O hâlde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler.”⁶⁵⁷ âyetini tesfir ederken üç farklı nüzûl sebebi nakletmektedir. Bu rivâyetler şunlardır:

⁶⁵³ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 494-495.

⁶⁵⁴ Duhan 44/43-44.

⁶⁵⁵ İsra 17/60.

⁶⁵⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 247-248.

⁶⁵⁷ Bakara 2/186.

1- İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtîm'in rivâyet ettiğine göre, bir bedevî Hz. Peygambere “Ey Allah'ın rasûlü, Rabbimiz yakın mıdır, eğer yakınsa O'na yavaşça dua edelim. Yoksa uzak mıdır, eğer uzaksa ona yüksek sesle seslenelim” demiş, bunun üzerine aziz ve yüce olan Allah “Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınum. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm” âyetini indirmiştir.⁶⁵⁸

2- Abdurrezzak'dan gelen rivâyete göre, Hz. Peygamber'in ashâbı “Rabbimiz nerede” diye Allah'ın rasûlüne soru sormuşlar. Bunu üzerine aziz ve yüce olan Allah “Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınum...” âyetini indirmiştir.⁶⁵⁹

3- Abd b. Humeyd'den gelen rivâyete göre, “Bana dua edin, duânıza cevap vereyim”⁶⁶⁰ âyeti nâzil olunca ashâb: “Dua etmek için nereye yönelelim” dediler. Bunun üzerine Allah Peygamberine: “Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınum. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O hâlde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler.” âyetini indirmiştir. Âyet inince sahâbe “Rabbimiz doğru söyledi, o her yerededir” demişler.⁶⁶¹

İbn Receb, bu rivâyetleri naklettikten sonra rivâyetler arasında herhangi bir tercih yapmamaktadır. Daha sonra müfessir, “Sizler sağır ve gaib olan birisine dua etmiyorsunuz, muhakkak ki sizleri işiten ve sizlere yakın olan Allah'a duâ ediyorsunuz!”⁶⁶² ve “Allah size hayvanlarınızın boyunlarından daha yakındır” hadislerini belirterek Hz. Peygamber'in ashâbının bu nasları murad edilen anlamın dışında anlamadıklarını, onların bu âyetler sayesinde Allah'ın azametini, kullarına yakınlığını ve dualarına icâbetini keşfettiklerini böylelikle de Allah'a karşı saygı ve huşûlarının arttığını ifade etmektedir.⁶⁶³

İbn Receb bazen de bir âyet hakkında naklettiği nüzûl rivâyetlerinin arasını telif etmeye çalışmıştır. Müfessir “لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا آتَوْا وَيُجِبُونَ أَنَّ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبْنَهُمْ بِمَقَارَةِ مَنْ” : “Getirdikleriyle (etdikleri k?t?l?klerle) kıvanan, yapmadıkları ile de öğ?tmelerini arzu eden o kimseler (yok mu?) onların azâbdan kurtulacak (selâmet) bir yerde bulunacaklarını zinhar sanma, zinhar sanma. Onlara pek acıklı bir azâb vardır.”⁶⁶⁴ âyetini tefsir ederken sebeb-i nüzûlüne dair iki farklı olay nakletmektedir. Bu olaylar şunlardır:

⁶⁵⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s 137.

⁶⁵⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s 138.

⁶⁶⁰ Mu'min 40/60.

⁶⁶¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s 138.

⁶⁶² Buhârî, “Meğâzî”, 35; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Hadis No. 19745.

⁶⁶³ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s 138. Benzer bir örnek için bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s 127-128.

⁶⁶⁴ Âl-i İmran 3/188.

1- İbn Abbas'dan nakledildiğine göre bu âyet, Hz Peygamber'in Yahudilere bir şey sorması, onların bu sorunun cevabını gizleyerek başka bir yanıt verip bundan dolayı şükredip sevinmeleri üzerine nâzil olmuştur.⁶⁶⁵

2- Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen rivâyete göre, bu âyet Hz. Peygamber ile birlikte bir savaşa çıkmayan ve savaşa katılmadıkları için sevinen bir grup munâfık hakkında nâzil olmuştur. Hz. Peygamber savaştan dönünce ona yemin ederek mazeret beyan etmişler, daha sonra da onlar savaşa katılmadıkları halde övülmeyi beklemişlerdir. Bunun üzerine bu âyet inmiştir.⁶⁶⁶

Görüldüğü üzere İbn Receb'in, âyetin inmesine sebep olan olayla ilgili naklettiği rivâyetlerin birinde Yahudiler diğerinde ise münâfıklar sebebiyle âyetin indirildiği zikredilmektedir. İbn Receb, âyetle zikredilerin vasıfların hem Yahudiler'in hem de münafıkların özellikleri olduğunu söyleyerek rivâyetlerin arasını telif etmeye çalışmıştır. Müfessir bu özelliklere sahip bir kişiyi şöyle tarif etmektedir:

فهذه الخصال، خصال اليهود والمنافقين، وهو أن يُظهر الإنسان في الظاهر قولاً أو فعلاً، وهو في الصورة التي ظهر عليها حسنٌ، ومقصودُهُ بذلك التوصلُ إلى غرضٍ فاسدٍ، فيحمدهُ على ما أظهر من ذلك الحسن، ويتوصلُ هو به إلى غرضِهِ الفاسدِ الذي هو أبْطَنُهُ، ويفرُحُ بحمدهِ على ذلك الذي أظهر أنه حسنٌ وفي الباطن شيء، وعلى توصلِهِ في الباطنِ إلى غرضِهِ السَّيِّئِ، فتتمُّ له الفائدةُ وتنفَّذُ له الحيلةُ بهذا الخداعِ!!

Böyle bir kimse görünüşü itibarı ile iyi olan, ancak kendisi ile kötü bir amaca ulaşmak istediği bir söz veya davranış ortaya koyar. Bu söz veya davranışından görünürde iyi olan kısmı ile övünür ve gizlediği kötü amacına ulaşır. Böylelikle bu davranışı ile içinde başka bir şey gizlemişken iyi olarak görünür kısmı ile övülmesi ve gizlediği kötü amacına erişmesi sebebiyle sevinir. Bunun sonucunda bu hilesi ile oyununu oynar ve menfat elde eder.⁶⁶⁷

İbn Receb, âyetle bahsedilen özelliğin hem Yahudiler'de hem de Munâfıklar'da olabileceğini söyleyerek rivâyetler arasını telif etmiştir.

Netice olarak İbn Receb, âyetlerin anaşılmasında sebep-i nüzûl rivâyetlerinin kullanılmasına büyük önem vermiştir. Tefsir ettiği âyetle ilgili bazen bir bazen de birden fazla rivâyet nakletmiştir. Birden çok naklettiği nüzûl sebebi rivâyetlerini bazen tercihsiz bırakarak yorumunu eklemiş, bazen de bu rivâyetlerin arasını telif etmeye çalışmıştır.

2.2.4.2. Nâsih-Mensûh

Neseha (نسخ) filinden türeyen “nesh” kelimesi sözlükte, “ortadan kaldırmak, ilga etmek, yok etmek, değiştirmek, yazmak ve bir şeyi bir yerden başka bir yere nakletmek” anlamlarına gelmektedir.⁶⁶⁸ Istılahta da ise şer'i bir hükmün daha sonra gelen şer'i bir

⁶⁶⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s 272-273.

⁶⁶⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s 273.

⁶⁶⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s 273.

⁶⁶⁸ Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, thk. Abdüsselâm Serhân, ed-Dâru'l-Mısriyye, Kahire ts, c. VII, s. 181-182; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs* c. XII, s. 355; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. III, s. 61.

hükümle değiştirilmesi veya mukaddem tarihli bir hükmün sonraki bir hükümle kaldırılıp yerine yeni bir hükmün getirilmesini ifade etmektedir.⁶⁶⁹ Önceki hükmü kaldıran muahhar tarihli âyete “nâsih”, hükmü kaldırılan mukaddem tarihli âyete de “mensûh” denilmektedir.⁶⁷⁰

Nesih konusu ilk dönemlerden itibaren tartışıl原因 gelen “ulûmü’l-Kur’ân” konularından biridir. “Nesih” bazı İslâm âlimleri tarafından Kur’ân’ın kendinden önceki kitaplarının hükümlerini yürürlükten kaldırması olarak anlaşılırken bazı âlimler tarafından da şer’i bir hükmün, sonra gelen başka bir şer’i hükümle değiştirilerek yerine yeni bir hükmün getirilmesi şeklinde anlaşılmıştır.⁶⁷¹ Bunun sonucunda İslâm dinin önceki ilahi hükümleri kısmen veya tamamen neshettiği konusundan ziyade İslâm’ın kendi hükümleri içerisinde neshin olup olmadığı tartışma konusu olmuştur.⁶⁷² Böylelikle Kur’ân’da neshin varlığına dair iki görüş ortaya çıkmıştır; Bu görüşlerden biri Ebû Müslim el-İsfahânî’nin (ö. 322/934) öncülük ettiği Kur’ân hükümleri içerisinde neshin olmadığı, Kur’ân’da anlatılan neshin, eski kitapların ve şariatlerin neshine dair olduğu görüşüdür. Buna göre “nesih” aklen caiz olmakla birlikte Kur’ân’da fiili olarak vuku bulmamıştır.⁶⁷³

Diğer görüşe gelince İslâm âlimlerinin genelinin de katıldığı neshin Kur’ân’da var olduğu görüşüdür. Buna göre Kur’ân’ın önceki dinleri “nesh” etmesinin yanı sıra bir tekâmül süreci içinde olan Kur’ân hükümlerinde neshin olması gayet doğaldır. Bu düşüncedeki âlimler kendi aralarında sünnetin Kur’ân’ı “nesh” edip edemeyeceği ve nesih edilen âyetlerin sayısı ile ilgili konularda fikir birliğine varamamışlardır. Kur’ân’ın Kur’ân’ı ve sünnetin sünneti neshetmesi konusunda ittifak bulunmakla birlikte; Kur’ân’ın sünneti veya sünnetin Kur’ân’ı neshetmesi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. İmam-ı Şâfiî başta olmak üzere bu tür neshe karşı çıkan âlimler olmakla birlikte, mütevâtir sünnetin Kur’ân’ı “nesh” edebileceğini kabul eden âlimler de vardır.⁶⁷⁴

Yine aynı şekilde Kur’ân’da neshin varlığını kabul eden âlimler arasında “nesh” edilen âyetlerin sayısı hakkında da görüş birliği yoktur. İlk dönemlerde yazılan eserlerde “mensûh” âyetlerin sayısının 500 civarında olduğu ifade edilirken daha sonraki yıllarda bu sayı 5’e kadar düşürülmüştür. es-Süyûtî kendi dönemine kadar telif edilmiş eserlerdeki bilgileri inceleyip “mensûh” âyetlerin sayısının 20 kadar olduğunu tespit etmiştir. Şah Veliyyullah ed-

⁶⁶⁹ Muhâsibî, *Fehmü’l-Kur’ân*, c. II, s. 255-259; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 28; ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, c. II, s. 176; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 143.

⁶⁷⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 143; Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 140; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 230-231.

⁶⁷¹ es-Süyûtî, *el-İtkân*, c. II, s. 28.

⁶⁷² Ferhat Koca, “Nesh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 583.

⁶⁷³ ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, c. II, s. 176; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 145-146.

⁶⁷⁴ Muhâsibî, *Fehmü’l-Kur’ân*, c. II, s. 255-256; ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, c. II, s. 564-572; Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 580.

Dihlevî (ö. 1180/1766) ise es-Süyûtî'nin belirlediği bu âyetlerden sadece beş tanesinin “mensûh” olduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁵

Şimdi İbn Receb'in “nesh” konusundaki düşünceleri incelenerek, bu konudaki görüşlerini anlamak için aralarında nesih ilişkisinin olduğu bazı âyetler ele alınmaya çalışılacaktır. Müfessirin Kur'an'ın Kur'an'la neshine yönelik açıklamada bulunduğu örneklerden birisi, “لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ” : “Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker de dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter.”⁶⁷⁶ âyetidir. İbn Receb, bu âyet nâzil olunca kalplerinde geçen düşüncelerden dolayı hesaba çekileceklerini sanmaları sebebiyle âyetin müslümanlara ağır geldiğini zikretmiştir. Bunun üzerine “رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا بَلَاءَ لَنَا بِهِ” : “Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği şeyleri yükleme!”⁶⁷⁷ âyetinin nâzil olarak güçlerinin yetmeyeceği şeylerden dolayı hesaba çekilmeyeceklerini ve onlardan sorumlu olmadıklarını açıkladığını ifade etmiştir. Daha sonra müfessir bu tür durumları, İbn Abbas ve selef âlimlerinin nesih olarak isimlendirdiklerini söylemiştir.⁶⁷⁸

Diğer bir örnek de “يَا أَيُّهَا الْمَرْمِلُ فَمِ اللَّيْلِ إِلَّا قَلِيلًا نِصْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ” : “Ey örtünüp bürünen (Peygamber)! Kalk, biraz hariç olmak üzere geceyi; yarısını ibadetle geçir. Yahut bundan biraz eksilt. Yahut buna biraz ekle. Kur'an'ı ağır ağır, tane tane oku.”⁶⁷⁹ âyetidir. İbn Receb, İmamı Şafîi'den (ö. 204/820) bu âyetlerdeki gece namazının farziyetinin “فَاقْرَأُوا مَا تيسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ” : “Artık, Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun.”⁶⁸⁰ âyetiyle neshedildiğini gece yarısında veya daha azında Kur'an'dan kolay gelenin okunmasının emredildiğini nakletmiştir.⁶⁸¹

Müfessirin “nesh” bağlamında açıklamada bulunduğu başka bir örnek de “إِنْ تُبْدُوا” : “الصَّدَقَاتِ فَنِعْمًا هِيَ وَإِنْ تُخْفُوها وَتُؤْتُوها الْفُقَرَاءَ فَهِيَ خَيْرٌ لَكُمْ وَيَكْفُرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ” : “Sadakaları açıktan verirsiniz ne güzel! Fakat onları gizleyerek fakirlere verirsiniz bu, sizin için daha hayırlıdır ve günahlarınızdan bir kısmına da keffaret olur. Allah, yaptıklarınızdan

⁶⁷⁵ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Muhâsibî, *Fehmü'l-Kur'an*, c. II, s. 255-2569; ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-İrfân*, c.II, s. 180-184; es-Süyûtî, *el-İtkân*, c.II, s. 23; Çetin, “Nesih”, c. XXXII, s. 579-581; Demirci, *Tefsir Usulü*, s. 234; Bu konuda yazılmış bazı eserler için bkz. Katâde b. Diâme (ö. 118/726), *Kitâbu'n-nâsih ve'l-mensûh*, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/949), Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), *el-İ'câz fî nâsihi'l-Kur'an ve mensûhihi*, Abdurrahman el-Cevzî (ö. 597/1201), *Nevâsihu'l-Kur'an*, Mustafa Zeyd, *en-Nesh fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 149; Abdülhamit Birişik, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, “Nesih”, c. XXXII, s. 584-586.

⁶⁷⁶ Bakara 2/284.

⁶⁷⁷ Bakara 2/286.

⁶⁷⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 199.

⁶⁷⁹ Müzzemmil 73/1-4.

⁶⁸⁰ Müzzemmil 73/20.

⁶⁸¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II, s. 601.

*hakkıyla haberdardır.*⁶⁸² âyetidir. İbn Receb burada en-Nakkaş'ın (ö. 351/962) bu âyetin "*Mallarını* : *“الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِالْإِثْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ”* gece gündüz; gizli ve açık Allah yolunda harcayanlar var ya, onların Rableri katında mükâfatları vardır.”⁶⁸³ âyetiyle “nesh” edildiğini söylediğini nakletmiştir. Daha sonra müfessir en-Nakkaş'ın âyetle ilgili “nesh” iddiasının zayıf olduğunu, bu iki âyetin benzer anlamları taşıdığını ve sadakanın gizli de açık da verilse kabul olacağını zikretmektedir.⁶⁸⁴

İbn Receb'in nesih çerçevesinde değerlendirmede bulunduğu hususlardan birisi de metni mensûh hükmü bâki kabul ettiği ve tefsir literatüründe rezm ayeti diye bilinen konudur. Müfessir, *“يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ”* : *“Ey kitap ehli! Artık size elçimiz (Muhammed) gelmiştir. O, kitabınızdan gizleyip durduğunuz gerçeklerden birçoğunu sizlere açıklıyor, birçoğunu da affediyor. İşte size Allah'tan bir nur ve apaçık bir kitap (Kur'an) gelmiştir.”*⁶⁸⁵ âyetini tefsir ederken “evli kimsenin zina etmesine gelince” şeklinde bir bahis açarak şunları ifade etmiştir:

أما زنى الثيب فأجمع المسلمون على أن حده الرجم حتى يموت، وقد رجم رسول الله - صلى الله عليه وسلم - ماعزاً والغامدية، وكان في القرآن الذي نُسَخَ لفظه: “والشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة نكالا من الله والله عزيز حكيم”.

Müslümanlar evli kimsenin zina etmesinin cezasının öldürülünceye kadar recm olduğu konusunda icma etmişlerdir. Hz. Peygamber Maiz'i ve Gamidiyeli bir kadını recmetmiştir. Kur'an'da, lafzı nesh edilen şu âyet vardır: “والشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة نكالا من الله والله عزيز حكيم” : “İhtiyar erkek ve ihtiyar kadın zina ederse, Allah'tan bir azap olmak üzere onları taşıyın. Allah azizdir, hikmet sahibidir.

Daha sonra müfessirimiz İbn Abbas'ın yukardaki âyeti okuyarak (Mâide 5/15) recm'in bu âyetten çıkarılabileceğini ve recm'in de Ehl-i Kitab'ın gizlediği şeylerden olduğunu söylediğini aktarmıştır.⁶⁸⁶

Yukarda vermiş olduğumuz örneklerden anlaşılacağı üzere İbn Receb el-Hanbelî, Kur'an'da neshi kabul etmekte ve bir Kur'an ilmi olarak neshi Kur'an âyetlerini tefsir ederken fiili olarak kullanmaktadır. Ayrıca mefessirin tartışmalı konulardan olan metni mensûh hükmü bâki kabul edilen recm âyetini de lafzen neshedilmiş âyetler kategorisinde değerlendirdiği görülmektedir.

2.2.4.3. Kısasü'l-Kur'an

“Kıssa” sözlükte “izlemek, takip etmek, birine bir sözü anlatmak veya açıklamak”⁶⁸⁷ anlamlarına gelmektedir. Kıssanın çoğulu “kisas”tır.⁶⁸⁸ İstilahî olarak ise kıssa “Geçmiş

⁶⁸² Bakara 2/271.

⁶⁸³ Bakara 2/274.

⁶⁸⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 194.

⁶⁸⁵ Mâide 5/15.

⁶⁸⁶ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I, s. 421. Benzer örnekler için bkz. c. I, s. 121, 523-524.

kavimlerin tarihî izlerini açığa çıkarmak suretiyle unutulmuş veya bilinmeyen olaylar üzerinde dikkatleri yoğunlaştırarak insanı derinden derine tefekküre yönelten bir olgu” şeklinde ifade edilmektedir.⁶⁸⁹ Kıssa kelimesi etimolojik anlamı itibariyle anlatılan kıssanın tarihî doğruluk ve gerçeklik yönünü ön plana çıkarmaktadır.⁶⁹⁰ Bu yönüyle kıssa hikâyeden farklı özelliklere sahiptir. Çünkü hikâyelerin meydana gelip-gelmediği bilinmemektedir. Bu farklılık dikkate alınarak Kur’ân’da anlatılan tarihi olaylara hikâye değil kıssa denilmiştir.⁶⁹¹

Kur’ân-ı Kerîm ilahi mesajı muhataplarına ulaştırırken tarihî olayları bir araç olarak kullanmıştır. Kur’ân’ın kıssaları araç olarak kullanmasının bazı amaçları vardır. Kur’ân’da kıssaların zikredilmesinin, insanları düşündürmek, iyiliğe sevk etmek ve ders almalarını sağlamak, Hz. Peygamber’in nübüvvetini ispat etmek, Hz. Peygamber ve müminlere zorluklara karşı dayanma gücü vermek, ilahi dinlerin aynı kaynaktan geldiğini göstermek ve peygamberlerin davetlerinin bir ve ortak olduğunu ortaya koymak gibi önemli gayeler vardır.⁶⁹²

Kur’ân’daki kıssalar bazen bir bütün olarak bir yerde zikredilmişken, çoğu zamanda farklı sûrelerde bölüm bölüm anlatılmıştır. Mesela, Hz. Yusuf ile ilgili kıssayı sadece Yusuf sûresinden öğrenmek mümkünken, Hz. Âdem, Hz. Musa ve Hz. İsa ile ilgili bilgileri farklı sûrelerden öğrenmek mümkündür. Bu yönüyle de Kur’ân kıssaları, zikredildikleri her yerde farklı fayda ve hikmetler içermektedir.⁶⁹³

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Receb, kıssaların önemi ve işlevini vurgulamak sadedinde açıklama yapmış, kıssa naklinde bulunarak âyetleri tefsir etmeye çalışmıştır. Müfessir, Hûd sûresinde bulunan “وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُنَبِّئُ بِهِ فُؤَادَكَ وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ” : “(Ey Muhammed!) Peygamberlerin haberlerinden, kendileriyle senin kalbini pekiştirdiğimiz her bir haberi sana aktarıyoruz. Bunlarda, sana hak, mü'minlere de bir öğüt ve hatırlatma gelmiştir.”⁶⁹⁴ mealindeki âyeti tefsir ederken âriflerden birisinin kıssaların Allah’ın ordularından bir ordu olduğunu ve müridlerin kalplerinin kıssalarla güçlendiğini söyleyerek bu âyeti okuduğunu nakletmektedir.⁶⁹⁵ Müfessir burada kıssaların kalbleri güçlendirdiğine ve hayırlı kimselerin yolunu takip etmeye yardımcı olduğuna işaret etmiştir.

⁶⁸⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. VII, s. 74-75; Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 668.

⁶⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, c. VII, s. 73.

⁶⁸⁹ Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 210.

⁶⁹⁰ İdris Şengül, “Kıssa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c. XXV, s. 499.

⁶⁹¹ Şengül, “Kıssa”, c. XXV, s. 499; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 38.

⁶⁹² Remzi Kaya, Kur’ân’ı Kerîm Kıssaları ve Düşündürdükleri, *UÜİFD*, 11, (2), 2002, s. 33; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 199-200; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 211-212.

⁶⁹³ Mustafa Özel, *Kur’ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2016, s. 95.

⁶⁹⁴ Hûd 11/120.

⁶⁹⁵ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I. s. 572.

İbn Receb Ahzâb sûresindeki “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَىٰ فَبَرَأَهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ”
 “Ey iman edenler! Siz Mûsâ'ya eziyet eden kimseler gibi olmayın. Nihayet Allah
 onu onların dediklerinden temize çıkarmıştı. Mûsâ, Allah katında itibarlı bir kimse idi.”⁶⁹⁶
 âyetini tefsir ederken *Sahîhu'l-Buhârî*'nin “Ahbâru'l-Enbiyâ” bölümünden Musa kıssasını
 nakletmiştir.⁶⁹⁷ Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

إِنَّ مُوسَى - عَلَيْهِ السَّلَام - كَانَ رَجُلًا حَيِيًّا سَتِيرًا، لَا يُرَى مِنْ جِلْدِهِ شَيْءٌ، اسْتَحْيَاءٌ مِنْهُ، فَآذَاهُ مِنْ آذَاهِ مَنْ بَنِي
 إِسْرَائِيلَ، فَقَالُوا: مَا يَسْتُرُ هَذَا السِتْرَ إِلَّا مِنْ عَيْبٍ بَجِلَةٍ، إِمَّا بَرَصٌ وَإِمَّا أَدْرَةٌ وَإِمَّا آفَةٌ، وَإِنْ اللَّهُ أَرَادَ أَنْ يُبْرِئَهُ،
 فَخَلَا يَوْمًا وَحْدَهُ، فَوَضَعَ ثِيَابَهُ عَلَى الْحَجَرِ، ثُمَّ اغْتَسَلَ، فَلَمَّا فَرَّغَ أَقْبَلَ إِلَى ثِيَابِهِ، لِيَأْخُذَهَا، وَإِنْ الْحَجَرِ عَدَا بِثَوْبِهِ،
 فَأَخَذَ مُوسَى عَصَاهُ، وَطَلَبَ الْحَجَرَ، فَجَعَلَ يَقُولُ: ثَوْبِي حَجْرٌ، ثَوْبِي حَجْرٌ، حَتَّى انْتَهَى إِلَى مَلَأِ بَنِي إِسْرَائِيلَ، فَرَأَوْهُ
 غُرِيَانًا، أَحْسَنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ، وَأَبْرَأَهُ اللَّهُ مِمَّا يَقُولُونَ، وَقَامَ الْحَجْرُ، فَأَخَذَ ثَوْبَهُ فَلَبَسَهُ، وَطَفَّقَ بِالْحَجَرِ ضَرْبًا - ثَلَاثًا أَوْ
 أَرْبَعًا أَوْ خَمْسًا -، فَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى فَبَرَأَهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ عِنْدَ
 اللَّهِ وَجِيهًا).

Musa çok utangaç ve hayâlı idi. Hayâsından dolayı derisinden bile bir şey görünmezdi. İsrailoğulları bu
 yüzden ona eziyet ederlerdi ve şöyle derlerdi: ‘Bunun böyle örtünmesinin tek sebebi ya derisinde cilt
 hastalığı olması veya kasık yarığı hastalığı veya başka bir hastalığıdır.’ Allah, Musa’yı onların
 söylediklerinden temize çıkarmak istedi. Musa bir gün yalnız kalmıştı, elbiselerini bir taşın üzerine
 koydu ve yıkanmaya başladı. Yıkandıktan sonra elbiselerini almak için taşa yöneldi fakat taş elbiselerini
 alıp yürümeye başladı. Musa da esasını alarak taşınpeşine düştü ve: ‘Ey taş, elbisem, ver! Ey taş,
 elbisemi ver!’ demeye başladı. Sonunda İsrailoğullarından bir grubun yanına bu vaziyette vardı ve
 onlarda Musa’yı çıplak şekilde ve yaratılmış insanların en güzeli olarak gördüler. Böylece Allah
 Musa’yı, onların söyledikleri şeylerden temize çıkardı. Taş durdu, Musa da elbisesini aldı ve giydi.
 Asasıyla taşa vurmaya başladı. Vallahi Musa’nın esasının darbelerinden dolayı o taşa üç, dört veya beş
 yara izi vardır. İşte Allahın şu âyeti bunu anlatır: “Ey iman edenler! Siz Mûsâ'ya eziyet eden kimseler
 gibi olmayın. Nihayet Allah onu onların dediklerinden temize çıkarmıştı. Mûsâ, Allah katında itibarlı
 bir kimse idi.

İbn Receb bu kıssayı nakletmekle yetinip sonra çıplak olarak yıkanmanın hükmüne
 yönelik bazı açıklamalarda bulunmuştur.⁶⁹⁸

Görüldüğü üzere İbn Receb, âyetleri tefsir ederken kıssalara çok yer vermese de
 kıssaların insanların kalplerini kuvvetlendirme noktasında büyük bir fanksiyona sahip
 olduğuna işaret etmiştir.

2.2.4.4. İsrâiliyat

İsrâiliyât, Hz. Ya‘kub’un ismi veya lakaplarından birisi olan “İsrâîl” kelimesinin
 çoğuludur.⁶⁹⁹ Bu kelime Hz. Ya‘kub’u ifade etmek için Kur’ân’da birçok âyette
 kullanılmaktadır.⁷⁰⁰ İsrâiliyat lafzından dolayı daha çok Yahudi kültür ve medeniyetinden
 tefsire aktarılan rivâyetler anlaşılmışsa da tefsir ve hadis âlimleri daha geniş anlamda

⁶⁹⁶ Ahzâb 33/69.

⁶⁹⁷ Buhârî, “Ehâdisü'l-Enbiyâ”, 27.

⁶⁹⁸ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II. s. 92-93.

⁶⁹⁹ Ömer Faruk Harman, “İsrâîl” (Benî İsrâîl), *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, c. XXIII, s. 193-195.

⁷⁰⁰ Âl-i İmran 3/93; Meryem 19/58.

kullanmışlardır. Onlara göre İsrâîliyat, Yahudi, Hristiyan ve diğer kültürlerden İslâmiyete giren rivâyetlerdir.⁷⁰¹

Kaynaklarda İsrâîlî rivâyetlerin tefsire ilk girişinin daha önce Yahudi ve Hristiyan olup Tevrat ve İncili çok iyi bilen Ka'b el-Ahbâr, Vehb b. Münebbih (ö. 114/732), Abdullah b. Sellâm ve İbn Cüreyc (ö. 150/767) gibi kişiler vasıtasıyla olduğu zikredilmektedir. İsrâîlî rivâyetler sahâbe ve tabiiler arasında bu kişilerin ders verirken veya kendilerine sorulan sorulara cevaplarırken, önceki peygamber ve onların kıssalarından bahsetmeleri suretiyle yaygınlaşmıştır.⁷⁰²

Farklı din ve kültürlerden tefsir girer İsrâîlî rivâyetler sened ve metin açısından tasnif edilmiştir. Bu yönüyle İsrâîlî haberler, sened ve metni sahih olan İsrâîliyat, sened ve metni zayıf ve mevzu (uydurma) olan İsrâîliyat şeklinde üçe ayrılır. Bununla birlikte İsrâîlî haberler İslâm'a ugunluklarına göre de Kur'ân'a uygun olup kabul edilenler, Kur'ân'a uygun olmayıp reddedilenler ve sıhhati kesin bir şekilde tespit edilemeyip reddi ve kabulü tam olarak mümkün olmayanlar şeklinde üç kısma ayrılmıştır.⁷⁰³ Bunlarla birlikte İsrâîlî rivâyetler konuları itibariyle de tasnife tabi tutulmuşlardır. Buna göre İsrâîlî rivâyetler, inaça ilgili olanlar, ibadet ve ahkâmla ilgili olanlar ve vaz ve nasihat içerikli olanlar şeklinde üç kısma ayrılır.⁷⁰⁴

Biz burada daha fazla detaya girmeden İsrâîliyat açısından *Ravâiu't-tefsîr*'e baktığımızda tespit edebildiğimiz kadarıyla müfessir, İsrâîlî bilgilerin tefsirde kullanıp kullanılmayacağına dair doğrudan bir açıklama yapmamıştır. Ancak o, zikrettiği hususla ilgili zaman zaman İsrâîliyat kaynaklı nakillerde bulunmuştur. O bazen naklettiği rivâyetin İsrâîlî olduğuna işaret etmek için “في بعض الإسرائيليات” : “İsrâîlî haberlerin birisinde...” ifadesini kullanmıştır.⁷⁰⁵ Bununla birlikte naklettiği İsrâîlî rivâyetleri sıhhati ve İslâm'a uygunluğu bakımından bir değerlendirmeye almamıştır. Bundan dolayı biz İbn Receb'in âyetleri tefsir ederken İsrâîliyat türünden bilgileri konuları itibariyle bir tasnife tabi tutarak müfessirin hangi amaçla kullandığını tespit etmeye çalışacağız.

İbn Receb'in kullandığı İsrâîlî haberlerin genel olarak vaaz ve nasihat içerikli olduğunu söylemek mümkündür. Müfessir Câsiye sûresindeki “أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ” ki “Nefsinin arzusunu ilâh edinen, Allah'ın; (hâlini) bildiği için saptırdığı ve kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne

⁷⁰¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 274.

⁷⁰² İbrahim Hatiboğlu, “İsrâîliyat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, c. XXIII, s. 195-199.

⁷⁰³ İsmail Cerrahoğlu, “Tefsir Sahasında İsrâîliyata Kısa Bir Bakış”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, I/7, Aralık 1962, s. 8-11.

⁷⁰⁴ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâîliyat*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000, s. 7.

⁷⁰⁵ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I. s. 304; c. II. s. 258.

de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah'tan başka kim doğru yola erİştirebilir? Hâlâ düşünüp ibret almayacak mısınız?"⁷⁰⁶ âyetini tefsir ederken "İsrailiyyattan olan bir sözde şöyle geçmektedir." diyerek şunu aktarmıştır: "Yerler ve gökler beni içine sığdıramadı. Ancak mü'min kulun kalbi beni içine sığdırabilirdi." Bunun ardından İbn Receb, Allah'ın mü'min kulunun kalbinde kendisinden başkasının bulunmasının veya razasına uygun olmayan bir şeyin bulunmasının Allah tarafından kışkırtılacak bir durum olduğunu ifade etmektedir.⁷⁰⁷

Bu konuda başka bir örnek de Nisâ sûresinde tövbeden bahseden şu âyettir: "وَلَيْسَتْ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْإِيمَانَ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَٰئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا" : "Yoksa (makbul) tövbe, k?tülükleri (günahları) yapıp yapıp da kendisine ölüm gelip çatınca, "İşte ben şimdi tövbe ettim" diyen kimseler ile kâfir olarak ölenlerinki değildir. Bunlar için ahirette elem dolu bir azap hazırlamışsınızdır."⁷⁰⁸ İbn Receb bu âyeti tefsir ederken bazı âyet ve hadisleri naklederek açıklamalarda bulunmuştur. Ardından "Bazı İsrâîlî haberlerde şöyle geçer..." diyerek "Ey Âdemoğlu, lehine olmayan bir günah işlerken Allah'ın canını almasından sakın! Günah işleme de ısrarcı olanların çoğu günah işlemeleri sebebiyle en kötü şekilde öldüler. Bu, onlar için dünya da bir hüsrân olduğu gibi, âhiret azabına da neden oldu. İçki içmekte ısrar edenlerin çoğu, bu duruma düştü." rivâyetine yer vermektedir. Bunu naklettikten sonra geçmişte namazı terkedip içki içmekte ısrarcı olan birisinin bu hal üzere öldüğünü ifade etmektedir.⁷⁰⁹

Bunlarla birlikte müfessirin İsrâîlî bilgilerin İslâm kültürüne girmesine sebep olan kişilerden biri olan Ka'bu'l-Ahbâr'dan nakilde bulunduğu görülmektedir. İbn Receb "قَدْ أَفْلَحَ" : "Mü'minler, gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki, namazlarında derin saygı içindedirler."⁷¹⁰ âyetlerini tefsir ederken Ka'bu'l-Ahbâr'dan İncil'de yazılı olan "Ey İsa, huşû duymayan kalbin ameli fayda vermez, sesi duyulmaz ve duası Allah'a ulaşmaz." ifadesinin rivâyet edildiğini nakletmiştir.⁷¹¹

Yine İbn Receb Burûc sûresindeki "وَهُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُ" : "O, çok bağışlayandır, çok sevendir."⁷¹² âyetini tefsir ederken İbn Cüneyd'den Ka'bu'l-Ahbâr'ın Allah'ın Musa'ya "Yarattıklarımın hiç kimse, İbrahim'in beni sevdiği gibi sevmeyi" şeklinde vahyettiğini nakletmektedir. Yine burada Ebû Hâşim el-Kayserî'nin İncilde "Ey İsa! Şu bir gerçektir ki,

⁷⁰⁶ Câsiye 45/23.

⁷⁰⁷ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. II. s. 258.

⁷⁰⁸ Nisâ 4/18.

⁷⁰⁹ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c. I. s. 304.

⁷¹⁰ Müminûn 23/1-2.

⁷¹¹ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, c.II. s. 17.

⁷¹² Buruc 85/14.

*ben kulumu, onun canını sevdiğinden daha çok severim” yazdığını söylediğini zikretmektedir.*⁷¹³

Sonuç olarak İbn Receb el-Hanbelî, âyetleri tefsir ederken bazen İsrâîlî bilgilerden yararlanmıştır. Onun naklettiği İsrâîliyat türünden bilgilerin vaaz ve nasihat içerikli olduğu söylenebilir. Bu yönüyle müfessirin İsrâîlî bilgileri insanları irşad etmek için güzel örnek vermek amacıyla kullandığını söylemek mümkündür. Ayrıca müfessirin kullandığı İsrâîliyat türü haberlerin Kur’ân’la uyum probleminin olmadığını da zikretmek gerekir.

2.2.4.5. Mekkî-Medenî

Sûreler Mekkî ve Medenî şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Sûrelerin Mekkî ve Medenî oluşu farklı açılardan değerlendirilmiş olup âlimlerinin bir kısmı mekânı, bir kısmı zamanı diğer bir kısmı da hitabı esas almıştır. Bu yaklaşımlardan ilkinde göre vahyin indirildiği mekân dikkate alınmıştır. Buna göre Mekke’de indirilen âyetler Mekkî, Medîne’de nâzil olan âyetler Medenî’dir. Ancak Mekke ve Medîne dışında indirilen âyetler de olmuştur.⁷¹⁴ Nitekim ez-Zürkânî’de bu nedenle böyle bir taksimin çok isabetli olmadığını ifade etmektedir.⁷¹⁵ Dolayısıyla bu görüş, âyet ve sûrelerin tamamını kapsamamaktadır.

İkinci görüş ise muhatapların esas alındığı bir tasniftir. Bu görüşe göre Mekkelilere hitap eden âyetler Mekkî, Medinelilere hitaben nâzil olan âyetler Medenî’dir. Ancak bu görüş de kapsayıcı nitelik de değildir. Çünkü Allah, Mekke ve Medine ehline bazen benzer şekilde bazen de farklı şekillerde hitap etmiştir.⁷¹⁶

Üçüncü görüşe göre ise zaman esas alınmıştır. Buna göre hicretten önce nâzil olan âyet ve sûreler Mekkî, hicretten sonra nâzil olan âyet ve sûreler ise Medenî’dir. Bu görüşe göre bir âyet veya sûrenin, Mekke, Medine veya bir yolculuk esnasında herhangi bir bölgede inmesi dikkate alınmaz; sadece hicretten önce veya sonra inmiş olması esas alınır. Bu yaklaşım en meşhur ve kabul gören görüştür.⁷¹⁷ İbn Receb’inde bu görüşü benimsediği görülmektedir. Başka bir deyişle müfessir, sûrelerin Mekkî ve Medenî oluşu ile ilgili hicretten önce nâzil olan âyet ve sûreleri Mekkî, hicretten sonra nâzil olan âyet ve sûreleri ise Medenî olarak değerlendirmektedir. Çünkü müfessir, Nasr sûresini tefsir ederken bu durumu şöyle

⁷¹³ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr* c. II, s. 556.

⁷¹⁴ Örnek âyetler için bkz. Tevbe 9/12; Zuhuf 43/45.

⁷¹⁵ ez-Zürkânî, *Menâhilu’l-İrfân*, c. I, s. 193.

⁷¹⁶ Bu görüşü savunanlara göre “يَا أَيُّهَا النَّاسُ” : *Ey İnsanlar...* ifadesi bulunan âyetler Mekkî, “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” : *Ey iman edenler* şeklinde bir hitap olan âyetler Medenî’dir. Ancak Mekke’de nâzil olup “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” şeklinde hitap eden âyetler olduğu gibi, Medine’de nâzil olup “يَا أَيُّهَا النَّاسُ” gibi hitap eden âyetler de bulunmaktadır. Örnek olarak bkz. Bakara 2/21; Nisâ 5/1; Hac 22/77.

⁷¹⁷ ez-Zürkânî, *Menâhilu’l-İrfân*, c. I, s. 192-194; Subhi Salih, *Mebâhis*, s. 168; Mehmet Akif Koç (ed), *Tefsir el-Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 109.

ifade etmektedir: “*Sûre, ittifakla Medenî’dir. Yani Nasr sûresi, Medîne’ye hicretten sonra nâzil olmuştur.*”⁷¹⁸

İbn Receb, âyetleri tefsir ederken âyet veya sûrelerin Mekkî ve Medenî oluşuna dair bilgileri bazen sûre başlarında⁷¹⁹ bazen de âyetleri tefsir ettiği esnada vermektedir.⁷²⁰ Ancak müfessir eserinde yer verdiği sûrelerin tamamının Mekkî ve Medenî olması ile ilgili bilgiler sunmamaktadır. İbn Receb, bu bilgileri sunarken bazen herhangi bir tercihte bulunmaksızın selef âlimlerinden gelen görüşleri doğrudan aktarmıştır. Örneğin, İhlâs sûresinin başında “*Nüzûl yeri konusunda iki görüş vardır. Bunlardan ilkinde göre Mekkî, diğerine göre Medenî’dir.*” diyerek herhangi bir tercihte bulunmamıştır.⁷²¹

Müfessir, bazen de hadislerden hareketle sûrelerin Mekkî ve Medenî oluşuna dair kendi görüşünü ifade etmiştir. Örneğin “*يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ* : “*Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır.*”⁷²² mealindeki âyeti tefsir ederken, Câbir b. Abdillâh’tan (ö. 78/697) Hz. Peygamberin bir hutbesinde “*Bilmiş olunuz ki, içinde bulunduğum bu yılın bu ayının bu gününde ve burada kıyâmet gününe kadar Allah size Cuma namazını şüphesiz farz kıldı...*”⁷²³ şeklinde cuma namazının farz kılındığından bahseden uzun bir rivâyete yer vermiş, daha sonra bu hadisin Cuma namazının Medîne’de farz kılındığına ve Cuma sûresinin Medenî olduğuna işaret ettiğini belirtmiştir.⁷²⁴

Bunlarla birlikte tespit edebildiğimiz kadarıyla müfessir, A’raf sûresi 204. âyetin Medenî,⁷²⁵ Bakara sûresi 238.⁷²⁶ Mâide sûresi 58.⁷²⁷ ve Mumtehhine sûresi 12.⁷²⁸ âyetlerin de Mekkî olduğunu zikretmektedir.

Netice olarak İbn Receb, “ulûmü’l-Kur’ân” içerisinde yer alan Mekkî ve Medenî ilmine dair çok geniş bir şekilde olmasa da Kur’ân’ın anlaşılmasına yardımcı olması bakımından sûre ve âyetlerin Mekkîliği ve Medenîliğine dair bilgilere yer vermektedir.

⁷¹⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. II, s. 639.

⁷¹⁹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. II, s. 654, 639.

⁷²⁰ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. II, s. 182, 434.

⁷²¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. II, s. 654.

⁷²² Cuma 62/9.

⁷²³ Rivâyetin devamı için bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. II, s. 434.

⁷²⁴ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. II, s. 434.

⁷²⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 182.

⁷²⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 182.

⁷²⁷ İbn Receb el-Hanbelî *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 442.

⁷²⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Ravâiu’t-tefsîr*, c. I, s. 403.

SONUÇ

İbn Receb el-Hanbelî, h. 736-795 (m. 1335-1393) yılları arasında yaşamış Hanbelî mezhebine mensub bir âlimdir. Yaşadığı dönemde Hanbelî mezhebinin önde gelen imamlarından biri olmuştur. İbn Kayyim ve İbnü'l-Habbâz başta olmak üzere daha birçok hocadan ders alan İbn Receb, hayatı boyunca ilimle meşgul olup İbnü'l-Lehhâm, İbnü'l-Mulakkın gibi ünlü âlimler yetiştirmiştir. Hadis, fıkıh, fıkıh usûlü, tefsir, akâid, ahlak ve tarih alanlarında elliye yakın eser vermiş ve yaşadığı dönemde allâme olarak isimlendirilmiştir. Dolayısıyla onun, dinî ilimlerin her bir alanında bilgi ve müktesebat sahibi olduğu söylenebilir.

İbn Receb'in tefsirle ilgili eserleri küçük risâlelerden oluşmaktadır. Bunun yanı sıra onun kaleme aldığı eserlerde âyetlerin tefsirini yaptığı açıklamalara yoğun bir şekilde rastlanılmaktadır. Söz konusu tefsir materyalleri 1991 yılında Târik b. İvâzillâh tarafından *Ravâiu't-tefsîr* ismini verdiği kitapta bir araya getirilmiş ve Suud'da basılmıştır. Dolayısıyla araştırmamıza konu olan *Ravâiu't-tefsîr* isimli eser, İbn Receb'in çeşitli eserlerinde yer alan tefsirlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir derleme çalışmasıdır. Bu sebeple eserde Kur'ân âyetlerinin tamamının tefsiri bulunmamaktadır.

Ravâiu't-tefsîr'in, tefsir türü açısından genel olarak rivâyet ağırlıklı olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü müfessir, âyetleri hadislerle, sahâbe, tabiîn ve önde gelen âlimlerin sözleriyle tefsir etmeye büyük önem vermiştir. Tefsirini yaptığı âyetle ilgili naklettiği görüşler arasında bazen tercihte bulunmuş, bazen de tercihte bulunmadan bu görüşleri sıralamakla yetinmiştir. Bununla birlikte *Ravâiu't-tefsîr*'de âyetlerdeki kelimelerin gramatik olarak açıklanması ve şiirle istişhadda bulunulması dirâyet tefsir metodunun da uygulandığını göstermektedir. Ayrıca bir Hanbelî fakîhi olarak İbn Receb, ahkâm âyetlerinin tefsirine büyük önem vermiştir. Söz konusu âyetleri açıklarken başta Hanbelî mezhebinin fakîhleri olmak üzere diğer mezheplerin fakîhlerinin görüşlerini de nakletmeye önem vermiştir.

Söz konusu özelliklere sahip *Ravâiu't-tefsîr*, ulûmü'l-Kur'ân açısından incelendiğinde şu sonuçlarla karşılaşılmaktadır: Müfessir, Kur'ân'ın nüzûlü ve metinleşmesiyle ilgili cem ve istinsâh rivâyetlerini nakletmeye önem vermiştir. Onun naklettiği bilgilerden cem'i iki şekilde anladığı görülmektedir. Bunlardan birisini tilâvet bakımından cem, diğerini de kitâbet bakımından cem olarak ifade etmektedir. Tilâvet bakımından cem'i Hz. Peygamber döneminde âyetlerin ezberlenmesi, kitâbet bakımından ise Hz. Ebû Bekir zamanında iki kapak arasında âyetlerin toplanması şeklinde değerlendirmektedir. İstinsâh konusunda İbn Receb,

Kur'ân'ın çoğaltılmasına sebep olan rivâyetleri nakledip herhangi bir yorumda bulunmamıştır.

Müfessir, ilk nâzil olan âyetlerin Alak sûresindeki “*Rabbînin adıyla oku*” âyeti olduğunu, son inen âyetinde Bakara sûresindeki “*Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar...*” âyeti ve devamında faizden bahseden âyetler olduğunu söylemektedir.

Yedi harf konusuna gelince müfessir, Kur'ân'ın farklı kıraatler üzere okunmasını Hz. Peygamber zamanında izni verilen bir okuma kolaylığı olarak değerlendirmektedir. Daha sonra Hz. Osman döneminde Kureyş lehçesi üzere Kur'ân'ın çoğaltıldığını ve bu lehçenin esas alınması gerektiğini ifade etmiştir.

Kur'ân'ın nüzûlü ve metinleşmesiyle ilgili ilimlerin yanı sıra *Ravâiut-Tefsir*'de Kur'ân'ın lafzını konu edinen ilimleri de görmek mümkündür. İbn Receb, âyetlerde bulunan ğarîb kelimeleri açıklamaya gayret etmiş, açıkladığı kelimelerle ilgili Arap dilinden örnekler vermeye çalışmıştır. Ğarîb kelimelerin izahında metot olarak önceki müfessirlerin görüşlerini naklederek bazen tercihde bulunmuş bazen de görüşleri olduğu gibi sıralamıştır. Aynı şekilde müfessir, Kur'ân'da mübhem olan bazı lafızları bazen âyetlerden bazen de hadislerden delil getirerek açıklama yoluna gitmiştir. O, mübhem ve ğarîb lafızların yanı sıra kelimeleri, vucûh ve nezâir açısından da açıklamıştır. Ayrıca kelimeleri i'rab açısından da inceleyen müfessir, kelimelerin cümledeki konumuna ve anlam üzerindeki etkisine dikkat çekmiştir.

Bunlarla birlikte Allah'ın Kur'ân'da insanları düşünmeleri, ibret almaları ve günah işlemekten alıkoymak için meseller verdiğini zikreden İbn Receb, nadiren de olsa meselleri açıklamıştır.

Âyetleri tefsir ederken kıraat farklılıklarına da değinen müfessir, zikrettiği kıraat farklılıklarından kaynaklanan anlam değişikliklerine ve bu anlamlara dair görüşlere de yer vermiştir. Kıraat farklılıklarına dair bazen kaynak belirtirken, bazen de kaynakları belirtmeksizin sadece kıraat farklılıklarını aktarmıştır. Farklı kıraatlere istinaden Kur'ân'ın çeşitli şekillerde okunmasını bir tahrif olarak değil bir zenginlik olarak değerlendirmiştir.

Ravâiu 't-tefsîr'i incelediğimiz başka bir alanda âyetleri anlam açısından konu edinen ilimlerdir. Bu ilimlerin başında muhkem ve müteşâbih gelmektedir. İbn Receb, Kur'ân âyetlerinin muhkem ve müteşâbih yönlerinin olduğunu zikrederek; muhkemi, kesin bilgi ve anlaşılması mümkün olan, müteşâbihi ise ilimde derinleşmiş olanların anlayabileceği âyetler şeklinde ifade etmiştir. Müteşâbih âyetlerin anlaşılması hususunda takip ettiği metot, müteşâbihin muhkem âyetlere hamletme, ilimde derinleşmiş olanların bilgisine başvurma ve âyeti olduğu gibi anlama şeklindedir.

Ravâiu't-tefsîr'de muhkem ve müteşâbih ilminin yanı sıra müşkilü'l-Kur'ân ilmine de önem verildiği görülmektedir. Müfessir, ilk bakışta âyetler üzerinde oluşabilecek müşkilleri açıklarken hadis ve önceki âlimlerin görüşlerine müracaat etmiştir.

Mecâzü'l-Kur'ân'a gelince İbn Receb, mecâzı lafızların hakîki anlamları dışında ifade edilen manâlar olarak ifade etmektedir. Müfessirin, Allah'ın sıfatları gibi gaybî hakikatlere işaret eden âyetleri tefsir etmekten çekindiği görülmektedir. Bu konuda İbn Receb'in, selef âlimlerinden farklı düşünmediği söylenebilir. İbn Receb, mecâzı her ne kadar bir tahrif aracı olarak görse de, eserdeki tefsir örnekleri dikkatle incelendiğinde, onun da yer yer âyetleri tefsir ederken mecâza başvurmuştur.

Bunlarla birlikte İbn Receb, âyetler arasındaki münâsebebe önem vermiş, aralarında bir ilişki ve insicâm gördüğü âyetleri açıklamaya çalışmıştır. Bu yönüyle de müfessir, Kur'ân'ın tefsir yöntemine ayrı bir zenginlik kazandırmıştır.

Ravâiu't-tefsîr'de incelemeye çalıştığımız son konular ise Kur'ân'ın anlaşılmasına tarihsel açıdan katkı sağlayan ilimlerdir. Bu ilimlerin başında sebep-i nüzûl ilmi gelmektedir. İbn Receb, âyetlerin anlaşılmasında sebep-i nüzûl rivâyetlerinin kullanımına büyük önem vermiştir. Âyet hakkında birden fazla sebep-i nüzûl rivâyeti bulunduğu kimi zaman söz konusu rivâyetlerin arasını telif etmeye çalışmış kimi zaman da salt rivâyetleri nakletmiştir.

Nâsîh ve mensûh konusunda ise İbn Receb, neshi mukaddem tarihli bir âyetin hükmünün muahhar tarihli bir âyetin hükmüyle kaldırılması şeklinde değerlendirmektedir. Ayrıca tartışmalı konulardan biri olan recm âyetini metni mensûh hükmü bâki âyetler kategorisinde değerlendirildiği görülmüştür.

Bununla birlikte İbn Receb, tefsirini yaptığı âyetle ilgili bazen de kıssalara yer vermiştir. İbn Receb'e göre kıssalar, insanların kalplerini kuvvetlendirme noktasında büyük bir fanksiyona sahiptir. Bu bağlamda müfessir, âyetleri tefsir ederken İsrâîlî bilgilere de müracaat etmiştir. Naklettiği İsrâîlî bilgilerin vaaz ve nasihat türünden olduğu görülmektedir. Bundan dolayı İbn Receb'in bu türden bilgileri, insanları irşad etmek için güzel örnek vermek amacıyla tefsirde kullandığı söylenebilir.

Sûrelerin Mekkî ve Medenîliğiyle ilgili İbn Receb, her sûrenin nerede nâzil olduğuna dair bilgi vermese de kimi zaman bazı sûrelerin başlarında nerede indiğine dair bilgiler vermiştir. Müfessir, sûrelerin Mekkî ve Medenî oluşunda hicreti bir kriter olarak benimseyerek hicretten önce inenleri Mekkî, hicretten sonra inen âyetleri Medenî kabul etmiştir.

İbn Receb'in buraya kadar sunulan “ulûmü'l-Kur'ân”la ilgili görüşlerinden hareketle onun her ne kadar bu ilimleri ihtivâ etmek maksadıyla bir eser telif etmemiş olmasına rağmen,

bu ilimleri âyetleri tefsir ederken kullandığını ve izah ettiğini söyleyebiliriz. Kur’ân ilimleri konusunda kendisine kadarki döneme hâkim olan İbn Receb, konuları açıklarken genel olarak cumhurun görüşüne katılmış bazen de farklı beyanlarda bulunmuştur. Ancak şunu da ifade etmemiz gerekir ki, İbn Receb Kur’ân’ı tefsir ederken çalışmamızda tespit edebildiğimiz Kur’ân ilimlerinin her birine aynı genişlikte yer vermemiştir.

Bu araştırmada İbn Receb el-Hanbelî’nin tefsir anlayışı, onun çeşitli eserlerinde yaptığı tefsirlerin bir araya getirilmesiyle derlenmiş *Ravâiu’t-tefsîr* isimli eser özelinde “ulûmü’l-Kur’an” bakımından çalışılmıştır. Yüksek Lisans seviyesinde yapılan bu çalışmanın, yaşadığı devirde her açıdan olduğu gibi tefsir ilmi açısından da önemli bir şahsiyet olan İbn Receb’in, müfessirci kimliğiyle ilgili daha derin ve nitelikli çalışmaların yapılmasına ve onun *Ravâiu’t-tefsîr*’de yer almayan tefsirle ilgili yapılmış diğer çalışmalarının da incelenmesine vesile olmasını temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Aydemir, Abdullah, “Fezailü’l-Kur’ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, c. XII, s. 532-534.
- _____, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyat*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.
- Baş, Erdoğan, “Kur’ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi I-IV. Asır”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-III Tartışmalı İlmî Toplantı 14-15 Ekim 2000 Bildirileri Kitabı*, İstanbul 2002, s. 30.
- el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî, *el-Müsned*, nşr. Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, el-Medînetü’l-Münevvere 2009.
- Bilgiz, Musa, *Âyetler ve Sûreler Arası Münâsebet (Saîd Havva Örneği)*, Araştırma Yayınları, İstanbul 2006, s. 35.
- Bilmen, Ömer Nasûhî, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza Yayınları, İstanbul ts.
- Birişik, Abdülhamit “İ’râbü’l-Kur’ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c. XXII, s. 377.
- _____, Abdülhamit “Mecâzü’l-Kur’ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, c. XXVIII, s. 223.
- _____, Abdülhamit, “Kur’ân İlimleri Teriminin Kaynağı ve Oluşumu”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 2006, c. 19. sa 1. s. 24-44.
- _____, Abdülhamit, “Nesih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 584-586.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim el-Cu’fî, *Sahîhu’l-Buhârî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır, Dâru Tûgî’n-Necat, 1422 by.
- Bulut, Ali, “Türkiye’de Tefsir Usûlü/Ulûmü’l-Kur’ân Tartışmaları”, *Kur’ân Araştırmaları Yaz Akademisi – I*, 18-23 Ağustos 2008, İstanbul 2009, s. 381-400.
- Candan, Abdülcélil, *Kur’ân’ı Okurken Zihne Takılan Âyetler-Müşkilü’l-Kur’ân*, Elest Yayınları, İstanbul 2004.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Tefsir Sahasında İsrâiliyata Kısa Bir Bakış”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, I/7, Aralık 1962, s. 8-11.
- _____, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2010.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad, *Tâcü’l-Lüğâ ve Sihâhü’l-Arabiyye*, Dâru’l-Kitâb el-İlmiyye, Beyrut 1999.
- el- Cürçânî, Ebü’l-Hasan Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali, *Ta’rîfât*, Dâru’l-Kütubi’l-İlmiyye, Beyrut 1983.

- Çelebi, Kâtib, *Keşfü’z-Zünûn an Esâmi’l-Kütûbi ve’L-Fünûn*, Mektebetü Müsennâ, Bağdad 1941.
- Çelik, Ömer “Hicrî V-XI. Asırlarda Kur’ân İlimleri”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları Dergisi* –III, Ensâr Neşriyât, İstanbul 2002, s. 47-87.
- Çetin, Abdurrahman “Nesih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 580.
- _____, Abdurrahman, “Yedi Harf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, c. II, s. 175-177.
- Çetiner, Bedreddin, “Ahkâmü’l-Kur’ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, c. I, s. 551-552.
- _____, Bedreddin, “Mesel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004, c. XXIX, s. 299.
- Çiçek, Halil, *20. Asırda Kur’ân İlimleri*, Timaş Yayınları. İstanbul 1996.
- Demirci, Muhsin, “Esbâb-ı Nüzûl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, c. XI, s. 360-362.
- _____, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, MÜİFV Yayınları, İstanbul 2018.
- _____, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.
- Demirci, Sabri, *Kur’ân’da Çelişkili Âyetler Meselesi*, Nesil Yayınları, İstanbul 2005.
- ed-Dihlevî, Ahmed b. Abdurrahim, *el-Fevzü’l-kebîr fî usûlü’t-tefsir*, Dâru’s-Suhve, Kahire 1986.
- Elmalî, Hüseyin - Arslan, Şükrü “Garîb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, c. XIII, s. 374.
- el-Ezdî, Ebû Dâvûd Süleymân b. El-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvud*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamî, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut ts, 1475.
- el-Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü’l-Lüğâ*, thk. Abdüsselâm Serhân, ed-Dâru’l-Mısriyye, Kahire ts.
- el-Fereyyân, Velîd b. Abdurrahman, “Risâle Muhtasara fî mâ revâ ehlü’l-ma’rife ve’l-hakâik fî mu’âmeleti’z-zâlim es-sârik”, *Mecelletü’l-buhûsi’l-ilmiyye*, Riyad 1974.
- Firûzâbâdî, Muhammed b. Ya’kûb, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, thk. Muhammed Nâim Arkasûsî, Müessesetü’r-Risâle.
- Gedük, Salih “Ulûmü’l-Kur’ân, Usûlü’t-Tefsir Kavramları ve Tefsirde Usûlün İmkânı Meselesi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sa 39, 2015.
- Gökmenoğlu, H. Tekin, “Ahkâm Tefsirleri ve Özellikleri”, *SÜİFD*, sy 5, SÜ Basımevi, 1994.
- Görener, İbrahim, *Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlünün Bir Yöntem Çağırması Sorunu*, *Bilimname XVI*, 2009, s. 17-18.

- Güngör, Mevlüt, *Kur'an tefsirinde Fıkhî Tefsîr Hareketi ve İlk Fıkhî Terfsîr*, Kur'an Kitaplığı Yay, İstanbul 1996.
- Hakkı, İzmirli İsmail, *Tarih-i Kur'an*, Böre Yayınevi, 1956.
- Harman, Ömer Faruk, "İsrâîl" (Benî İsrâîl), *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, c. XXIII, s. 193-195.
- Hatiboğlu, İbrahim, "İsrâiliyat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, c. XXIII, s. 195-199.
- el-Hayyân, Mevlâ el-Hasan b. el-Hüseyin, *Ahkâmü'l-Kur'an İlmi: Doğuşu, Gelişimi ve Eserleri Üzerine Bir Araştırma*, (çev. Mustafa Şentürk, Mine Özer, Narin Yavuz), *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy 22.
- İbn Âşûr, Sa'îd Abdulfettâh, *el-'Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Şâm*, Kahire 1976.
- İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî, *Cemheratü'l-Lüğa*, thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût 1987.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Kahire 1371/1952.
- İbn Hacer, Şihabuddîn Ebü'l-Fadl Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî agyânî'l-mietî's-sâmine*, thk. Muhammed Seyyid Ca'de'l-Hak, , Kâhire 1966/1385.
- _____, Şihabuddin Ebü'l-Fadl Askalânî, *İnbâu'l-gumr bi ebnâi'l-umur fî't-târîh*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1406/1986.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebû Bekr b. Ahmed el-Esedî, *Tarîhu İbn Kadî Şühbe*, thk. Adnân Dervîş, Dimaşk 1994.
- _____, Ebû Bekr b. Ahmed el-Esedî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. Abdullâh Enîs et-Tabbâ, Beyrut 1987.
- el-Kazvînî, Ebû Abdillâh b. Yezîd Mâce, Sünen-i İbn Mâce, thk. Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî, Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabî, ts, 1081
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1996.
- el-Kuşeyrî, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc b. Müslim, *Sahîh-u Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l- Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l- 'Arab*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1990.
- İbn Nedîm, Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramadân, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1417/1997.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî ed-Dîmeşkî el-Hanbelî, *Ravâiu't-tefsîr*, Dâru'l-Âsime, Suudi Arabistan, 2001

- _____, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî ed-Dımeşkî el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman b. Muhammed el-Useymin, Mektebetü'l-Abikân, Riyad 1425/2005.
- _____, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî ed-Dımeşkî el-Hanbelî, *Fethu'l-bâri 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmûd b. Ş'abân b. Abdi'l-Maksûd, nşr. Mektebeti'l-Gurebâi'l-Eseriyye, Kahire 1996.
- _____, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî ed-Dımeşkî el-Hanbelî, *Mecmû'ur resâil el-Hâfiz İbn Receb el-Hanbelî*, Kahire 2003.
- _____, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî ed-Dımeşkî el-Hanbelî, *Câmi'ul-ulûm ve'l-hikem*, thk. Şu'ayb el-Arna'ûd-İbrahim Bâcis, Beyrut 2004.
- _____, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî ed-Dımeşkî el-Hanbelî, *İbn Receb Tefsiri –Ravâiu't-tefsîr-*, trc. İshak Doğan, Beka Yayıncılık, İstanbul 2019.
- İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, Dâru Mektebeti'i-Hayat, Beyrut, 1980.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fî't-târîh*, Beyrut 1402.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Fellâh Abdullah Hay el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1399/1979.
- İbnü'l-Mibred, Ebû'l-Mehâsin Yûsuf b. Hasen İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-münaddad fî tabakâti müteahhiri ashâbi Ahmed*, (thk. Abdurramân b. Süleymân el-Useymin), Kahire 1987.
- el-İsfahânî, er-Râğıb, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1412.
- Şengül, İdris, "Kıssa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c. XXV, s. 499.
- Durmuş, İsmail, "Mesel", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004, c. XXIX, s. 293.
- Kallek, Cengiz, "İbn Receb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c. XX, s. 243-247.
- Karabacak, Mustafa, "İbn Receb el-Hanbelî ve İlmî Şahsiyeti", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, c. XVI, sy. 2, s. 721-745.
- _____, Mustafa, *Faziletli Vakitlere Dâir Rivâyetlerin Değeri (İbn Receb el-Hanbelî'nin Kitapları Özelinde)*, (yayınlanmamış doktora tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012;
- Karahan, Abdullah, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, Emin Yayınları, Bursa 2012;
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mucemü'l-müellifin: terâcimü musannifi'l-kutubi'l-Arabî*, I-XV, Mektebetü'l-Müsennâ-Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut.

- Keskioğlu, Osman, *Kur'ân Tarihi*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul ts.
- el-Kattân, Mennâ Halîl, *Mebâhis fî ulûmî'l-Kur'ân*, nşr. Mektebetü'l-Meârif lin-Neşri ve't-Tevzîi, 2000 by.
- _____, “Kur'ân İlimlerinin Tarifi, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi”, çev. Erdoğan Pazarbaşı, İbrahim Görener, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, sayı 10.
- el-Kattânî, Abdullah b. Abdulkebir, *Fehresu'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemu'l-me'acim ve'l-meşyehât ve'l-muselselât*, thk. İhsan Abbas, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, ts.
- Kırca, Celal, *Kur'ân'a Yönelişler*, Marifet yay, İstanbul ts.
- Koca, Ferhat, “Nesh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 583.
- Koç, Mehmet Akif (ed), *Tefsir el- Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Kuloğlu, Nefise, *Tefsîru'l-Menar'da Ulûmü'l-Kur'ân Konularına Yaklaşım*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) 2015.
- Kutluer, İlhan, “İlim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c. XXII, s. 109-114.
- Mâmer, İbn Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Fuad Sezgin, Mektebetü Hâncî, Kâhire 1381.
- el-Makrîzî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali, *Kitâbü's-sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*, (thk. Muhammed Mustafa Ziyâde-Saîd Abdulfettâh Âşûr, Kahire 1956.
- Mertoğlu, M. Suat, “Vücûh ve Nezâir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, c. XLIII, s. 141-143.
- el-Mervezî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvûd, Müessesetü'r-Risâle, 2001, 2858.
- el-Muhâsibî, Haris, *Fehmü'l-Kur'ân ve meânîhi*, thk. Hüseyin el-Gavtelî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1398, s. 325-326.
- Muhammed, Hüseyin Abdülhâdî - Birışık, Abdülhamit, “Mübhemâtü'l-Kur'ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 438-439.
- el-Mekkî, Muhammed b. Abdullah b. Hamîd en-Necdî, *es-Suhbu'l-vâbile 'alâ tarâihi'l-Hanâbile*, Beyrut 1996.
- Mukâtil b. Süleyman, el-Vücûh ve'n-nezâir, nşr. Ali Özek, İstanbul 1993.
- en-Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali, *Sünen-i Nesâî*, thk. Abdul Fettah Ebû Gudde, Mektebu'l-Matbûâtü'l-İslâmî, Haleb 1986, 936.
- en-Nuaymî, Abdulkâdir b. Muhammed, ed-Dâris fî târîhi'l-medâris, thk. Cafer el-Hasenî, Kahire 1988.
- Özdemir, H. Ahmet, *Moğol İstilası-Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İstanbul 2005.
- Özel, Mustafa, *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2016.

- Özel, Recep Orhan, Keşşâf Tefsiri'nin Kur'ân İlimleri Yönünden İncelenmesi, (Doktora Tezi) 2012.
- Özen, Şükrü, "İbn Ebû Ya'lâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, c. XIX, s. 477-448.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Moğollar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2005.
- Öztürk, Mustafa, "Müteşâbih Kavramı Bağlamında "Tefsir Usûlü"nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme", *Bilimname*, XV, 2008/2, s. 30
- Pişgin, Yasin, "Kur'ân'ın Anlaşılmasında Bütünsellik İlkesinin Rolü", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi Uluslararası Multidisipliner Kongresi*, Saraybosna, Bosna Hersek, 18-20 Ekim 2019, s. 91-100.
- _____, Yasin "Mütekaddim Dönemde Ulûmü'l-Kur'ân", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, sa 27.
- er-Râzî, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvînî, *Mü'cemü mekâyisi'l-lüga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, nşr. Dâru'l-Fikr, 1979.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer Hüseyin er-Râzî et-Tabristânî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Daru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut 1420.
- er- Râzî, Ebû Bekir, *Muhtâru's-Sihâh*, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed, el-Mektebetü'l-Asriyye-ed-Dâru'n-Nemûzeciyye, Beyrût 1420/1999.
- Remzi Kaya, Kur'ân'ı Kerîm Kıssaları ve Düşündürdükleri, UÜİFD, 11, (2), 2002, s. 33.
- er-Rûmî, Fehd b. Abdurrahmân b. Süleymân, *Dirâsetün fî ulûmi'l-Kur'ân*, y.y., 1424/2003.
- Sabbağ, Muhammed b. Lütî, *Tefsir Usûlü Araştırmaları*, çev. Ömer Dumlu, *Anadolu Yayınları*, İzmir 1999.
- _____, Mumuhammed b. Lütî, *Buhus fî Usûli't-Tefsir*, Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1988.
- es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *et-Tıbyân fî ulûmi'l-Kur'ân*, el-Mektebetü'l-Azyariyye, Beyrut 2014.
- es-Süyûtî, Ebû'l-Fadl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, thk. Ali Muhammed Ömer, Matbaatu'l-İstiklâlî'l-Kübrâ, Kahire 1973/1393.
- _____, Ebû'l-Fadl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İklîl fî İstinbâti't-Tenzîl*, thk. Seyfeddin Abdülkadir Kâtib, Beyrut-Lübnan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985.
- _____, Ebû'l-Fadl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1974.
- Sâlih, Subhî, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 2014.

- Savut, Harun “Hikmet ve Fıtrat Ekseninde Adaletin Temelleri”, *Turkish Studies*, Volume 9/11, Fall 2014, p 459.
- Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl’ün Rolü*, Şûle Yayınları, İstanbul 1994.
- Sofuoğlu, Mehmet, *Tefsire Giriş*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Suiçmez, Muhammet, *İbn Receb el-Hanbelî ve Câmiu’l-Ulûm ve’l-Hikem Adlı Eserindeki Hadis Şerhçiliği*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2006.
- eş-Şâtibî, İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Lahmî *el-Muvâvakat*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Ali Selmân, Dâru-ibn-i Affân, 1997 ts.
- eş-Şibil, Ali b. Abdülaziz b. Ali, *Menhecu’l-Hafız İbn Receb el-Hanbelî fî’l-akîde*, Daru’s-sumuy, Riyad 2001.
- Şahavatov, Sabuhi, *Ulûmü’l-Kur’ân Açısından Bâkuvî Tefsirinin Özellikleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 50-124.
- Tağrîberdî, Ebu’l-Mehâsin Yûsuf, *en-Nucûmü’z-zâhire fî mülûki Mısır ve’l-Kâhire*, thk. Muhammed Huseyn Şemsüddîn, 1992.
- Teber, Hatice, “Kur’ân Tefsirinde Belâgat: Şiirle İstişâd –Hâricî Tefsir Geleneği Örneği–”, *İslâm ve Sanat Tartışmalı İlmî Toplantı Kitabı*, İSAV Yayınları, İstanbul 2015, s. 292.
- et-Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Süneni’t-Tirmîzî*, thk. Beşşâr İvâd Ma’rûf, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1998.
- Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV Yayınları, İstanbul 1991.
- Ümeyyetü’l-Câbir, İbn Receb el-Hanbelî ve Âsâruhu’l-Fıkhiyye, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Dâru Katari’l-Fucâeti, Katar ts.
- el-Vâilî, Muhammet b. Humûd b. Abdîrrahmân, *İbn Receb el-Hanbelî ve eseruhû fî’l-fıkhi*, Vizâretü’l-Evkâf ve Şuûnü’l-İslâmî, 2013 Kuveyt.
- el-Vâhidî, Muhammed b. Alî el-Vâhidî, *Esbâbü’n-Nüzûl*, thk. İsâm b. Abdi’l-Muhsin el-Hamîdân, Dâru’l-Islâh, el-Dimâm.
- Yerinde, Âdem, “Müşkilü’l-Kur’ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 164-167.
- Yılmaz, Mehmet Faik, “Münâsebetül Âyât ve’s-Süver”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 569.
- Yiğit, İsmail “Memlüklüler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004, c. XXIX, s. 95.

- Yıldız, Sâkib, “Âyet ve Sûreler Arası Münâsebet”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, sa. 7, s. 57-76.
- ez-Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mecmûa mine'l-Muhakkıkîn, Dâru'l-Hidâye ts.
- Zemzemî, Muhammed b. Yahyâ, *Masâdiru'l-Hâfız İbn Receb ve Menhecuhû fî't-Tefsîr min hilâli kitâbihi Câmi'l-Ulûm ve'l-Hikem*, (yayınlanmamış doktora tezi), Ümmü'l-Kurra Üniversitesi, 2012 by.
- ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mekteb-ü Vehbe, Kâhire ts.
- ez-Zerkeşî, Bedrüddîn, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, (İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû), Beyrut 1957/1376.
- ez-Zürkânî, Muhammed Abdulazim, *Menâhilü'l-İrfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- Ziriklî, Hayrüddîn, *el-A'lâm kâmûsi terâcim li eshuri'r-ricâli mine'larabive'l-muste'ribîne ve'l-mustesrikîn*, Kahire 1956.

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Aziz KARABULUT
Doğum Yeri - Tarihi	Şarkışla/1994
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Şarkışla İmam Hatip Lisesi, 2008-2012
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Antalya, 2012-2017
Proje Konusu	İbn Receb el-Hanbelî'nin <i>Ravâiu't-tefsîr</i> adlı eserinin ulûmü'l-Kur'ân açısından incelenmesi
Tez/ Dönem Projesi Konusu	Bir Müfessir Olarak İbn Receb el-Hanbelî ve Tefsire Dair Görüşlerinin Derlendiği <i>Ravâiu't-Tefsîr</i> İsimli Eserin Ulûmü'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi
Yabancı Dil / Diller	Arapça/iyi
BİLİMSEL FAALİYETLER	
Bildiri: “Zemahşerî'nin <i>Keşşâf</i> İsimli Tefsîrinde Kabir Azabı İle İlişkilendirilen Bazı Âyetlerin Yorumu”, Türk Akademik Araştırmalar Dergisi Multidisipliner Kongresi, Antalya, Türkiye, 12-24 Ekim 2018, pp. 273-279.	
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arş. Gör. 2018- devam ediyor.
E-Posta	azizkarabulut@akdeniz.edu.tr